

İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
BİLİM TARİHİ ve FELSEFESİ ANABİLİM DALI

KAPİTALİST ÜRETİM TARZINDA BİLİM:
COVID-19 ÖRNEĞİ

Doktora Tezi
Muzaffer Gül

Haziran 2024

İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
BİLİM TARİHİ ve FELSEFESİ ANABİLİM DALI

KAPİTALİST ÜRETİM TARZINDA BİLİM:
COVID-19 ÖRNEĞİ

Doktora Tezi

Muzaffer Gül

Danışman

PROF. DR. İHSAN FAZLIOĞLU

Haziran 2024

TEZ JÜRİSİ ONAYI

Muzaffer Gül tarafından hazırlanan “Kapitalist Üretim Tarzında Bilim: COVID-19 Örneği" başlıklı bu Doktora Tezi, Bilim Tarihi ve Felsefesi Anabilim Dalı'nda hazırlanmış ve jürimiz tarafından kabul edilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ

İMZA

Tez Danışmanı:

Unvanı Adı Soyadı

Kurumu

Üyeler:

Unvanı Adı Soyadı

Kurumu

Unvanı Adı Soyadı

Kurumu

Unvanı Adı Soyadı

Kurumu

Unvanı Adı Soyadı

Kurumu

Tez Savunma Tarihi: 10/ 06 / 2024

BEYANLAR

Yazım ve Kaynak Gösterme Kılavuzu Beyanı

Danışmanlığımda yazılan bu tezin APA yazım ve kaynak gösterme kılavuzunda belirtilen kurallara uygun olarak yapılandırıldığı ve bu kılavuzun metin içi kaynak gösterme standartlarının bu tezde tutarlı olarak uygulandığı tarafımdan incelenerek teyit edilmiştir.

İmza

Prof. Dr. İhsan Fazlıoğlu

Etik İlkeler Sadakat Beyanı

Hazırladığım bu tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu, akademik ve etik kuralları gözeterek çalıştığımı ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi beyan ederim.

İmza

Muzaffer Gül

TEŞEKKÜR

Lisansüstü eğitimim boyunca istifade ettiğim İstanbul Medeniyet Üniversitesi Bilim Tarihi, Felsefe, Sosyoloji ve Uluslararası İlişkiler bölümlerinin değerli hocalarına emekleri için teşekkür ederim. Onların arasında bu tezin danışmanlığını üstlenen İhsan Fazlıoğlu beni hem Bilim Tarihi ve Felsefesi alanında geliştirdi hem de tez çalışması boyunca verdiği emekle teze değer kattı. Kendisine çalışmamız boyunca göstermiş olduğu nezaketten ötürü ayrıca teşekkür ederim. Clifford D. Conner tez sürecimi hep takip etti; önerileriyle ve gönderdiği kaynaklarla tezi zenginleştirmeye çalıştı. İraz Akış Akad, Berk Özcangiller ve Kaya Tokmakçioğlu çalışma boyunca yaptığımız toplantılarda tezin şekillenmesinde çok değerli katkılar sundular.

Eşim Nermin Yıldız Gül, çocuklarım Defne ve Deniz Gül, sevgi dolu varlıklarıyla bana hep destek oldular. Elbette sevgili annem Zekiye Gül ve babam Şükrü Gül, bana verdikleri emekle bu çalışmanın arka planında önemli bir yere sahipler. Hepsine sonsuz teşekkürler.

Muzaffer Gül

Sancaktepe, 2024

ÖZET

Kapitalist Üretim Tarzında Bilim: COVID-19 Örneği

Gül, Muzaffer

Doktora Tezi, Bilim Tarihi ve Felsefesi Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. İhsan Fazlıoğlu

Haziran 2024

Tarih boyunca bilgi/bilim, toplumsal yaşamın içinde, birçok alanda kullanım değeri olan bir araç olagelmıştır. Bir meta üretim sistemi olan kapitalist üretim tarzının, bilimi metalaştırarak onu pazarlanabilir bir ürün formuna dönüştürmesi, genel anlamda, toplumların aleyhine işleyen bir olgudur. Gündelik yaşamın olağan seyri içinde bu olgu, çeşitli biçimlerde manipüle edilebilmektedir. Ancak, doğal afet, salgın ve savaş hali gibi olaylar, metalaştırma süreçlerinin oluşturduğu eşitsizlikleri derinleştirerek bu olguyu, üstü örtülemez bir görünüme taşır. COVID-19 pandemisi, böylesi bir olay olarak değerlendirilebilir.

Günümüzde bilim; beslenme, barınma, eğitim, sağlık ve ulaşım gibi toplumsal yaşamın neredeyse tüm alanlarını kaplayan bir niteliğe sahiptir. Dolayısıyla, bilimin ve onun kapladığı toplumsallığın metalaştırılmasıyla, COVID-19 sürecinde milyonlarca insan yaşamını yitirmiş, milyonlarcası birçok olumsuzluğa maruz kalmıştır.

Bu tezde, bilimin kapitalist üretim tarzıyla olan ilişkisi tarihselci bir perspektiften araştırılmaktadır. Sağlık hizmetlerinin dünya genelinde büyük ölçüde ticarileştirildiği bir dönemde yaşanan COVID-19 pandemisi bu bağlamda incelenmekte ve bu sürecin kamu aleyhine işleyen yönleri serimlenmektedir. Bununla birlikte, bu süreçte ortaya çıkan sorunların kapitalizmle ilişkilendirilmesinin önünde engel oluşturan manipülasyon araçları incelenerek, toplumsal rıza kavramı tartışılmaktadır.

Bu çalışma, bilim ve kapitalizm ilişkisinin COVID-19 pandemisi sürecindeki çıktılarını araştırmakla birlikte, toplumcu tıp deneyimleri üzerinden kamucu bir seçeneğin tartışılmasını amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bilim, Kapitalizm, COVID-19 Pandemisi, Toplumcu Tıp, Manipülasyon.

ABSTRACT

Science in the Capitalist Mode of Production: The Case of COVID-19

Gül, Muzaffer

Ph. D. Thesis, the Department of the History of Science and Philosophy

Supervisor: Professor İhsan Fazlıoğlu

June 2024

Throughout history, knowledge and science have served as tools with significant use value across various facets of societal life. The capitalist mode of production, characterized by its system of commodity production, has commodified science, transforming it into a marketable product—a phenomenon that generally works to the detriment of societies. In the ordinary course of everyday life, this phenomenon can be manipulated in multiple ways. However, events such as natural disasters, pandemics, and wartime conditions exacerbate the inequalities engendered by commodification processes, rendering this phenomenon conspicuously apparent. The COVID-19 pandemic can be considered such an event.

In contemporary society, science permeates nearly all aspects of social life, including nutrition, housing, education, health, and transportation. Consequently, the commodification of science and the social realms it encompasses has led to the loss of millions of lives during the COVID-19 pandemic, with millions more suffering numerous adverse effects.

This thesis investigates the relationship between science and the capitalist mode of production from a historical perspective. The COVID-19 pandemic, which occurred during a period when health services were extensively commodified on a global scale, is examined within this context, highlighting the aspects of this process that adversely affect the public. Furthermore, the concept of social consent is scrutinized by analyzing the manipulation mechanisms that obstruct the association of the arising problems with capitalism. This study aims to explore the outcomes of the interplay between science and capitalism during the COVID-19 pandemic and to discuss a public option through the lens of social medicine experiences.

Keywords: Science, Capitalism, COVID-19 Pandemic, Social Medicine, Manipulation.

İÇİNDEKİLER

TEZ JÜRİSİ ONAYI	iii
BEYANLAR	iv
TEŞEKKÜR	v
ÖZET	vi
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER	viii
ŞEKİLLER LİSTESİ	xi
TABLolar LİSTESİ	xii
GİRİŞ	1
BÖLÜM I	13
1. BİLİM VE KAPİTALİZM	13
1.1. BİLGİDEN BİLİME GEÇİŞ: “BİLİM DEVRİMİ”	13
1.1.1. Üretimin ve Bilginin Diyalektik Gelişimi Olarak Bilim Devrimi	16
1.2. BİLİME YÖNELİK SOSYOLOJİK PERSPEKTİFLER	18
1.2.1. Pozitivist Gelenek	19
1.2.1.1. Robert K. Merton’ın Bilim Anlayışı	20
1.2.2. Rölativist/Konvansiyonalist Gelenek	21
1.2.2.1. Thomas Kuhn: “Bilimsel Devrimlerin Yapısı”	22
1.2.3. Marksist Gelenek: Hessen-Grossman Tezi	25
1.2.3.1. Boris Hessen: Newton’un Principia’sının Toplumsal ve Ekonomik Kökenleri	26
1.2.3.2. Henryk Grossman: Mekanikçi Felsefe ve Manüfaktürün Toplumsal Temelleri.....	28
1.2. KAPİTALİZM	30
1.2.1. Üretim Tarzı ve Üretim İlişkilerinin Diyalektiği.....	30
1.2.2. Feodalizmden Ticaret Kapitalizmine Geçiş.....	33
1.2.3. Ticaret Kapitalizminin Arka Planında Yer Alan Olaylar.....	37

1.2.4. Sanayi Kapitalizmi ve Sanayi Devrimi	40
1.2.5. Emperyalizm	41
1.3. BİLİM VE KAPİTALİZM İLİŞKİSİ	42
1.3.1. Sermayenin Tahakkümü Altında Bilim.....	44
1.3.2. Meşruiyet ve Manipülasyon Aracı Olarak Bilim	44
BÖLÜM II	49
2. KAPİTALİZM, TIP VE SAĞLIK.....	49
2.1. KAPİTALİST TIP ANLAYIŞI	50
2.1.1. Kapitalist Ülkelerde Kamucu Sağlık Deneyimi	53
2.1.2. Sağlık Alanında Neoliberal Dönüşüm	55
2.1.3. Kapitalizmde “Bilim Etiği”	56
2.1.3.1. Tuskegee Deneyleri	57
2.1.3.2. Sermayenin Desteklediği Bir Diktatörlük: Nazi Almanyası.....	59
2.1.3.3. Bebek Ölümüne Çare Kârlı Olmayabilir: Hib Aşısı Örneği.....	61
2.1.3.4. Pfizer ve Denek Olarak Kullandığı Nijerya’lı Çocuklar	64
2.1.3.5. Kışkırtılmış Sağlık ve “Aşırı Teşhis”	65
2.1.3.6. Gıda Tekelleri ve Bilim	66
2.2. TOPLUMCU TIP ve SAĞLIK	70
2.2.1. Toplumcu Sağlık Anlayışının Ortaya Çıkışı ve İlk Metinler	70
2.2.1.1. Johann Peter Frank ve <i>Halkın Sefaleti: Hastalıkların Anası</i>	71
2.2.1.2. Louis Rene Villerme: Toplumsal Eşitsizlikler ve Ölüm.....	72
2.2.1.3. Friedrich Engels: İngiltere’de Emekçi Sınıfın Durumu	73
2.2.1.4. Rudolf Carl Virchow: Yukarı Silezya Tifüs Salgını Raporu	74
2.2.3. Toplumcu Tıp Uygulamaları	76
2.2.3.1. Sovyetler Birliği Deneyimi	77
2.2.3.2. Türkiye Cumhuriyeti’nde Sağlıkta Sosyalleştirme Uygulamaları.....	80
2.2.3.2.1. Osmanlı Devleti’nden Türkiye Cumhuriyeti’ne Aşı Çalışmaları.....	81
2.2.3.3. Toplumcu Tıp Abluka Altında: Küba’da Sağlık	85
BÖLÜM III	89

3. BİLİM VE ÜRETİM İLİŞKİLERİ BAĞLAMINDA COVID-19 PANDEMİSİ SÜRECİ.....	89
3.1. KORONAVİRÜSLER ve COVID-19	89
3.2. BİLGİNİN MÜLKİYETİ SORUNU ve COVID-19 AŞILARI	91
3.2.1. FİKRİ MÜLKİYET VE TRIPS ANLAŞMASI	93
3.2.1.1. TRIPS'in Arka planı.....	94
3.3. COVID-19 AŞILARI	98
3.3.1. COVID-19 Aşılarının Dağılımındaki Eşitsizlikler	99
3.3.2. COVID-19 Aşıları ve Patent Sorunu.....	101
3.3.2.1. Fikri Mülkiyet'in COVID-19 Aşılarının Geliştirilmesindeki "Etkisi"	102
3.3.3. Aşı Karşıtlığı	103
3.4. COVID-19 PANDEMİSİ SÜRECİNDE EŞİTSİZLİKLER ve GEMİ METAFORU	112
3.4.1. Sağlık Alanındaki Eşitsizlikler ve Sağlığın Toplumsal Belirleyicileri	112
3.4.2. Sınıfsal Eşitsizliklerin İspanyol Gribi Sürecine Etkisi.....	116
3.4.3. COVID-19 Eşitsizlikleri	121
3.4.4. Türkiye'de COVID-19 Eşitsizlikleri.....	128
3.4.5. Pandemi Sürecinde Öğrenciler ve Eğitim-Öğretim	133
3.5. PANDEMİ SÜRECİNDE "BİLGİ", MEDYA, MANİPÜLASYON ve TOPLUMSAL RIZA .	134
3.5.1. Üretim Tarzı ve İlişkileri Bağlamında Bilincin Oluşumu ve Toplumsal Rıza	134
3.5.1.1. Karl Marx ve Friedrich Engels: Egemen Sınıf-Egemen Düşünce	134
3.5.1.2. Antonio Gramsci ve Hegemonya	137
3.5.1.3. Adorno ve Kültür Endüstrisi	139
3.5.4. COVID-19 Pandemisi ve Kapitalist Üretim Tarzının Meşruiyeti.....	140
3.5.4.1. COVID-19 Pandemisi ve Manipülasyon	140
3.5.4.2. Manipülasyonla Üzeri Örtülmeye Çalışılanlar	144
SONUÇ.....	147

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1 Bilimi Çarpıtmanın Araçları (McGarity ve Wagner, 2008, s. 10)	48
Şekil 2 Sermayenin tıbbi kontrol araçları (Akalin, 2015, s. 21).....	52
Şekil 3 Tuskegee Deneyleri (Porter, 2021)	58
Şekil 4 Çocuklar arasında Hib hastalığının yayılma oranı (Smith, 2003, s. 39)	62
Şekil 5 Jenerik ve tescilli antiretroviral ilaçların satış fiyatı kıyaslaması (Özdemir A. , 2016) ..	96
Şekil 6 COVID-19 aşılarında ülke gelir sınıflamasına göre satın alınan onaylanmış doz sayısı (Marcus, 2021)	100
Şekil 7 İnek Çiçeği (Gillray, 2021)	105
Şekil 8 Gelir düzeyi ve ölüm oranı ilişkisi (Wilkinson, 2002, s. 73)	115
Şekil 9 1918 yılında ABD'de İspanyol Gribi'nin ortaya çıktığı yer olarak düşünülen Camp Funston'da salgın sebebiyle kurulan bir hastane (Yolun, 2020, s. 74)	117
Şekil 10 İspanyol Gribi salgınında, 100.000 nüfus başına (beşte birlik dilimlere ayrılmış), İngiltere ve Galler'deki yerel ölüm oranlarının haritası (Bambra, Norman, & Johnson, 2020, s. 609)	120
Şekil 11 COVID-19 kaynaklı ölümlerin bölgeler arası yoksunluğa göre farkı, İngiltere (ONS, 2020a)	121
Şekil 12 Sağlığın ve salgının sosyal belirleyicileri (Türk Toraks Derneği, 2020, s. 14).....	123
Şekil 13 Sağlığın toplumsal belirleyicilerine yönelik DSÖ'nün kavramsal şeması	124
Şekil 14 Ocak 2020 ile Aralık 2021 arasında COVID-19'a bağlı görülen fazladan ölümler (WHO, 2022)	125
Şekil 15 DSÖ bölgelerinde bildirilen ölümler ile fazladan ölümler arasındaki farklar (WHO, 2022)	127
Şekil 16 Ölüm sayısı ve kaba ölüm hızı (TÜİK, 2023).....	129
Şekil 17 Nedenlere göre ölüm oranı, 2021-2022 (TÜİK, 2023)	129
Şekil 18 COVID-19 pozitif vakalarının Türkiye nüfusu ve DİSK üyeleri içindeki oranı (binde)	130
Şekil 19 Nisan 2020 itibarıyla illere göre vaka ve can kayıpları (Çıtak, 2020)	131
Şekil 20 Pandemide yüksek riskli ve düşük riskli bölgeler: Ataköy-Şirinevler kıyaslaması (Çıtak, 2020, s. 455).....	132
Şekil 21 Pandeminin eğitime etkisi (Korlu, Bakioğlu ve Gencer, 2021, s. 15).....	133
Şekil 22 Yeni koronavirüsle bağlantılı yanlış tedavi yöntemleri ve komplo teorilerine inanma oranı (Tandans Veri Bilim Danışmanlığı ve Teyit.org, 2020).	143

Şekil 23 COVID-19 ile ilgili yanlış bilgilere rastlanıldığı düşünülen kaynaklar (Tandans Veri Bilim Danışmanlığı ve Teyit.org, 2020).....	144
---	-----

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1 I.G. Farben'in Ürünlerinin Almanya Ölçeğinde Üretimdeki Payı (Özdemir, 2017)	61
Tablo 2 Yaygın olarak kullanılan aşılardan fayda-maliyet analizi (Smith, 2003, s. 42)	63
Tablo 3 Teşhis eşiklerinin düşürülmesinin "hasta" Amerikalı sayısı üzerindeki etkisi (Welch, Schwartz, & Woloshin, 2013, s. 35).....	66
Tablo 4 Akademik makaleler ile maddi destek veren kuruluşlar arasındaki ilişki (BAA, 2019, s. 4)	68
Tablo 5 “Kâr amacı gütmeyen kuruluşlar” ve bağlı olduğu şirketler (BAA, 2019, s. 6)	69
Tablo 6 Etik Sorular (Nestle, 2007, s. 372).....	70
Tablo 7 Devrim öncesi ve sonrasında SSCB’de yıllara, yaş gruplarına göre ölüm hızları	79
Tablo 8 Yıllık aşı ihtiyacı ve maliyeti: Bakanlığın aşı alımı için ödediği döviz miktarı (Saçaklıoğlu, ve diğerleri, 2003, s. 17)	84
Tablo 9 Küba’da uygulanan aşı programının etkileri (Özkan N. , 2019, s. 12).....	86
Tablo 10 COVID-19, MERS-CoV ve SARS-CoV ile enfekte olan hastaların özellikleri (Wang, Horby, & Hayden, 2020, s. 471)	91
Tablo 11 Aşı ile önüne geçilen yıllık ölüm sayıları (Soysal, 2018, s. 264)	104
Tablo 12 Aşıya karşı retorik itirazlar ve açık iddialar (Davies, Chapman , & Leask , 2002, s. 24)	107
Tablo 13 Çocukluk çağı aşılarının bireysel ve toplumsal yararları (Kılıçaslan, 2020, s. 37)...	108
Tablo 14 Ülkelere göre yetersiz aşılanmış kişilerin sayıları ve oranları (The HDR UK COALESCE Consortium, 2024, s. 3)	111
Tablo 15 Yaşa göre intihar, uyuşturucu zehirlenmesi ve eşitsizliğe bağlı ölümlerin tahmini sayısı_2013-2017 yıllık ortalama, toplam nüfus_ (McCartney, Leyland, Walsh, & Dundas, 2021).	114

GİRİŞ

İçinde yaşadığımız dünyanın toplumsal ilişkilerinin örgütlenmesi, yasalarının oluşturulması, sağlık, eğitim ve ulaşım gibi hizmetlerin üretim ve sunulma biçimlerinin belirlenmesinde, kapitalist üretim tarzı ve ilişkilerinin merkezi bir rolü olduğu söylenebilir.

İnsanlar, yaşamlarını sürdürdükleri toplumsal yapı içinde kendilerinin karar verici olmadıkları belirli ilişkilerin içindedirler. Bu ilişkilerin niteliği ve işleyişi, maddi yaşamın o toplumda üretilme biçimiyle bağlantılıdır (Marx, 1993, s. 39). Maddi yaşamın üretim biçimi ile insanların bilinçleri arasındaki ilişki; anlam, değer ve düşünce dünyasına etki ederek bu unsurları kurumsallaştırır. Burada hukuk, siyaset, din, bilim, sanat ve iletişim gibi düşünsel yapıya dair tüm unsurlar kastedilmektedir. Örneğin, yaygın olarak kullanılan “Orta Doğu”¹ tabiri, biraz sorgulandığında, bu coğrafi adlandırmanın, nesnel bir gerçekliği ifade etmediği anlaşılabılır. Ya da günümüz tüketim toplumunda, sık duyduğumuz: “güzel anılar (insanlar, sevgiler vs.) biriktirdim” şeklinde “sevgi ve değer ifadesi” olarak sarf edilen sözler ile kapitalist üretim tarzının kâr maksimizasyonu, sermaye birikimi ve yatırım gibi nitelikleri arasında ilişki kurulabilir. Benzer şekilde, toplumun kolektif emeği sonucunda oluşan *artı değer*, kapitalist ülkelerde sermaye sınıfına akmasının, bu ülkelerdeki hukuk kurumu aracılığıyla meşrulaştırılması, böylesi bir ilişkiyi yansıtır.

Bilim, bu örneklerde sözü edilen iletişim, dil ve hukuk gibi bu ilişkilerin içinde şekillenen bir kurum olarak görülebilir. Bu tezde, genel itibarıyla, bilimin bu ilişkisellik içinde nasıl şekillendiği ve bu ilişkiselliğin ona kattığı niteliklerin toplumsal yaşama nasıl etki ettiği araştırılacaktır. COVID-19 pandemisi süreci ise bu bağlamda güncel bir örnek olarak ele alınacaktır.

2019 yılında, ilk olarak Çin Halk Cumhuriyeti’nde görülen COVID-19 virüsü, kısa süre içinde tüm dünyaya yayılarak bir pandemiye dönüşür. COVID-19 sebebiyle yaşamlarını

¹ On dokuzuncu yüzyılda emperyalizmin dünya ölçeğinde egemen güç olması, ona “ad koyma gücü” verir. İngiltere ve genel olarak Avrupa sadece coğrafi olarak değil düşünsel olarak da merkeze alınarak dünyanın var olan birikimi yeniden yapılandırılmak istenir. Bilim tarihi yazıcılığında Avrupamerkezci yaklaşımın izlerinin niceliği dikkat çekicidir. Avrupamerkezcilik hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Amin, Samir (2009). *Eurocentrism: Modernity, Religion, and Democracy A Critique of Eurocentrism and Culturalism*. Second Edition. New York: Monthly Review Press.

yitiren insanların sayısının, 7 milyon civarında² olduğu görülmekle birlikte, bu sayının resmi olarak bildirilenlerle sınırlı olduğu ve asıl sayının bunun çok üzerinde olduğu düşünülmektedir.

Günümüzde, üretimin toplumsal niteliğinin geldiği aşama ve bilimin olanakları düşünüldüğünde, pandemi sürecindeki can kayıplarının niceliği ve yaşanan olumsuzluklar, şaşırtıcı gelebilir. Ancak, üretimin toplumsal niteliğine ve ortaya çıkan *artı değer*in büyüklüğüne karşı, üretim ilişkilerinde bölüşümün adil olmaması ve tüm üretim sürecinin kâr üzerinden örgütlenmesi göz önünde bulundurulduğunda, bu süreçte deneyimlenen olumsuzlukların çok şaşırtıcı olmadığı görülebilir. Dolayısıyla, yaşanan süreç kapitalist üretim tarzı ile uyumludur.

Tezimizin temel iddiası, kapitalist üretim tarzının, bilimin kamu yararına kullanılması ve bu doğrultuda geliştirilmesinin önünde engel oluşturduğu yönündedir. Çünkü bu üretim tarzı, yapısı gereği, sermaye birikimine ve kâr maksimizasyonuna dayanır. Günümüzde bu durumun, tıp ve sağlık alanlarını kapsayacak şekilde genişletilmesiyle, “hasta” kategorisine alınan, ilaç kullanan ve genel anlamda “tıbbi hizmet” gören insanların niceliğindeki artış, kârlı hale gelmiştir. Yaşamlarımızın içindeki her bir değer, kâr aracına dönüştürülmesi/dönüştürülmeye çalışılması ve böylece insanın ve doğanın tahrip edilmesi, karşı çıkılması gereken bir durumdur. Bu çalışmanın motivasyonunu bu nesnellik oluşturmaktadır.

Pandemi, sağlık alanına ilişkin tartışmaları beraberinde getirirken, toplumsal yaşam, pandeminin siyasi, iktisadi ve kültürel boyutlarından etkilenir. Bundan dolayı, pandemi sürecinde ve sonrasında, birçok disiplin, pandemiye kendi alanına göre araştırma nesnesine dönüştürür. Ancak bilim tarihi, felsefesi ve sosyolojisi alanlarının konuya ilişkin ilgisinin yetersiz olması ve yaptığımız literatür taramasına göre, bu alanların, konuyu üretim tarzı ve ilişkileri bağlamında ele almaması bir eksiklik olarak görülebilir. Bu çalışma, aynı zamanda, var olan bu eksikliği gidermeye yönelik bir çabayı ifade etmektedir. Bununla birlikte, başlığı ve ele alacağı konular itibarıyla, çalışma, temelde bir bilim sosyolojisi araştırması olarak kabul edilebilir.

² Vaka ve ölüm oranlarına yönelik ayrıntılı bilgi için bkz.

<https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019> Erişim Tarihi: 17.12.2023

Bilim sosyolojisinde, *Hessen-Grossman Tezi* adıyla bilinen Marksist yaklaşım, özellikle modern bilimin ortaya çıkışının sosyo-ekonomik arka planına dair açıklayıcı bir çerçeve sunması bakımından, konuya ilişkin önde gelen başvuru kaynaklarından sayılabilir. Bu yaklaşımın kullandığı, *Marksist Emek-Değer Teorisi*, *temel-üstyapı* diyalektiği ve genel olarak diyalektik materyalizm, çalışmamız açısından da yöntemsel ve kavramsal anlamda başvuru kaynağı olacaktır.

On dokuzuncu yüzyılda kapitalist üretim tarzını, kapsamlı bir biçimde inceleyen Karl Marx (1818-1883) ve Friedrich Engels (1820-1895), onun işleyiş biçimine yönelik, açıklayıcı kuramsal bir çerçeve sunarlar. Bu iki düşünürün birlikte oluşturdukları dünya görüşünün, Alman felsefesi, Fransız sosyalizmi ve İngiliz ekonomi politiği olmak üzere üç farklı düşünsel kaynağı vardır.

Marx ve Engels, sistemlerini oluşturmadan önce özellikle Ludwig Andreas Feuerbach'ın (1804-1882) tarihsel olmayan ve diyalektiği dışlayan kaba materyalizmi ve G. W. Friedrich Hegel'in (1770-1831) idealist diyalektiği ile bir hesaplaşma yaşarlar. Bu hesaplaşmanın ardından, Marx ve Engels, bu öncülleri bir taraftan içermiş; ancak, diğer taraftan onları aşarak diyalektik materyalizmi oluşturmuşlardır.

Diyalektik materyalist yöntem, hareketi, maddenin var oluş biçimi olarak tanımlar. Bu var oluş, maddenin iç çelişkileri ile gerçekleşir. Madde içindeki bu çelişkiler süreci, aynı zamanda enerjiyi ifade eder. Dolayısıyla, enerjinin birbirinden farklı görünüşleri, maddenin değişim ve dönüşümü ile ilişkilidir. On dokuzuncu yüzyılda ortaya konan Enerjinin Sakınımı Kanunu'nun enerjinin meydana gelişi, bir formdan başka bir forma geçişine ilişkin açıklaması ile diyalektik materyalist yöntemin enerji ve harekete bakış açısı, birbirini destekler niteliktedir.

Zaman ve mekân, diyalektik materyalizmin kategorileri arasındadır. Bu iki unsur, madde ve enerji ile birlikte düşünülmelidir. Maddenin geçirdiği her bir değişim-dönüşüm, belirli bir zaman diliminde ve mekânda gerçekleşen etkileşimlerin ürünüdür. Etkileşim, tüm fenomenleri kapsar; her şey birbiriyle ilişkilidir. Bu vurgu, diyalektik materyalizmin neden ve sonuç kategorisine içkindir. Doğa olayları, canlılar, kültür ve toplumsal ilişkilerin diyalektiğini belirli yönleriyle açıklayarak, bu kategoriyi vurgulayan aşağıdaki örnek, dikkat çekicidir:

[...] Afrika kıtasında 10 milyon yıl kadar önce tamamlanan tektonik hareket, Afrika'nın doğusunda, batısına göre, iklim ve coğrafyanın çok fazla çeşitlenmesine neden olmuştur. Daha önce Afrika'nın batısındaki gibi yağmur ormanlarında yaşayan primatların doğaya uyum süreci bu seyrek bitki örtüsünün olduğu coğrafyada evrimsel süreci hızlandırmış ve insan türlerinin oluşumuna neden olmuştur. Dil ve alet üretimi gelişkin bir kültür ve toplumsal ilişkileri koştullamıştır. Öte yandan geriye doğru gidersek, tektonik çöküntüye kıtasal levhaların birbiriyle çarpışması neden olmuştur. Kıtasal levhaların oluşumunun da eski jeolojik zamanlarda nedeni bulunmaktadır (Nalçacı, ve diğlerleri, 2019, s. 25)

Diyalektik materyalizmin, bazıları burada vurgulanan kategorilerinin yanı sıra maddenin hareketine ilişkin mekanizmaların genellendiğı yasaları vardır.

- **Karşıtların birliğı ve mücadelesi:** Madde, içinde hareketi oluşturan çatışmaları ve çelişkileri barındırır. Bu durum, toplumsal yaşamı, bilinci ve doğayı kapsar. Bununla birlikte, zıtlıkların kaynağı hem içsel hem de dışsal olabilir. Kapitalist sistem içinde, birbiriyle çatışma halinde olan sınıfların varlığı bu yasayı örneklendirir. Orta Çağ Avrupası'nda soylu sınıf ile burjuva sınıfının çatışması, yeni bir toplumsal düzeni getirirken, bu durum bir tarafın diğlerini içererek aşması şeklinde meydana gelir; ortaya yeni çatışmaları ve çelişkileri barındıran yeni bir düzen çıkar.
- **Nicel birikimlerin nitel değışime dönüşmesi:** Değişim, düz bir çizgi üzerinde aşamalı bir biçimde gerçekleşmez. Nicel birikim, belirli bir eşige gelindiğine niteliksel bir sıçramaya neden olur. Önceki örneğimizi sürdürecekt olursak, Feodalizmin biriken iç çelişkileri, sınıflar arası çatışmalar ve nihayetinde düzenin mekanizmalarında yaşanan zayıflama, belli bir eşige gelindiğinde devrimsel bir dönüşüm meydana gelir.
- **Yadsıma ve yadsımanın yadsınması:** Diyalektiğin bu yasası, hareketin ve dönüşümün sürekliliğini ifade eder. Yaşanan her bir dönüşüm, bir öncekini yadsır; ortaya çıkan yeni çelişkiler yeni bir dönüşümü koşullar; bu dönüşüm gerçekleştiğinde, o da bir süre sonra yadsınarak hareketin döngüselliliği devam eder (Nalçacı, ve diğlerleri, 2019, s. 30-31).

Marx'a göre, tarih boyunca, iktisadi yapılar (köleci, feodal veya kapitalist), kendi dönemlerinde var olan üretim ilişkilerine göre, birbirinden farklı niteliklere sahip olmuştur. Bu yapıların dönüşümündeki temel itkiyi ise *üretici güçler* oluşturur. Üretim

araçları ve teknik yöntemlerde (üretici güçler) yaşanan gelişme, üretim ilişkilerindeki değişimi önceler. Marksist iktisat teorisi, bu üretim ilişkilerini, onda meydana gelen değişimleri ve ardından “krizler” olarak kendini gösteren, artan çelişkiler sürecini inceler (Rubin, 2010, s. 7-8).

Kapitalizm, kendisinden önce gelen üretim tarzlarından birçok yönüyle ayrılır. Bireylerin sınırsız mülk edinme “özgürlüğü”, bunlardan biri sayılabilir. Dolayısıyla, kapitalizmden önce, zenginliğin ve egemenliğin belirli sınırlarından; kapitalizmle birlikte ise sınırı olmayan bir zenginlikten ve sermaye birikiminden söz edilebilir. Sermayedar, bu sistemde sürekli büyümek zorundadır; yavaş bir biriktirme sürecine girerse, rakiplerinden geri kalarak elenebilir; bu yüzden, işçileri daha fazla üretime yönlendirerek, aynı zamanda üretici güçleri, gelişmeye zorlar. Bu ise “yeni”yi oluşturacak maddi koşulların zeminini hazırlar. Sermaye birikimini sağlayan şey, *artı-değer*dir. İşçinin ürettiği değer ile ona verilen ücret arasında geniş bir açığı vardır. İşçinin ürettiği, ama ona ödenmeyen değer, kâr olarak sermayede kalır. Sermaye, toplumsal emeğin üretkenliğini, dolayısıyla *artı-değeri* artırmak ister. Bu doğrultuda, daha uzun çalışma saatleri ile artı-değerin artırılması denenebilir; ancak böylesi bir girişimin sınırları vardır. Bundan dolayı, üretim sürecinde kullanılan tekniğin geliştirilerek, üretkenliğin ve artı-değerin artırılması daha makul görünmektedir (Önal, 2023, s. 124-125). Emeğin üretkenliğinin yükselmesi, reel ücretlerin de aynı oranda yükseltileceği anlamına gelmez. Sermayenin büyümesi, yeni yatırımları ve daha fazla üretimi beraberinde getirir (Marx, Kapital, 2015, s. 584).

Marksizm’de kullanılan *temel (alt-yapı) ve üst-yapı* diyalektiğinin, belirli bir üretim tarzını ve onun egemenliğinde ortaya çıkan veya dönüşen devlet, hukuk, siyaset ve bilim gibi kurumları araştırırken yararlanılabilecek, kullanışlı bir soyutlama olduğu söylenebilir; çünkü insanlık tarihi incelenirken, belirli bir döneme kadar, devlet, ordu, yöneticiler ve hukuk gibi kurumların oluşmadığı görülür. Böylesi kurumların oluşması, üretim sürecinde meydana gelen değişimlere koşut bir biçimde gerçekleşir. Onların yapılarında meydana gelen büyük dönüşümler ise yine maddi yaşamın üretiminde gerçekleşen değişimlerle ilişkilidir. Marx, bu tür değişimlerin “toplumsal, siyasal ve entelektüel hayat sürecini koşullandırdığını” belirtir. Bunun nedeni, *artı-değerin* ortaya çıkmasıyla oluşan sınıflı toplumlarda, var olan toplumsal çelişkilerin, ekonomik *alt-yapıdan* kaynaklanmasıdır. Ancak burada vurgulanması gereken olgu, üst-yapıda konumlandırılan tüm kurumların hem birbirleri hem de iktisadi temel ile etkileşim halinde

olmasıdır. Dolayısıyla, tek yönlü bir etkileşim ve belirlenim söz konusu değildir. Dahası, bu kurumların “ömürleri, ufukları ve etkilerinin” tamamen üretim tarzı ile sınırlı olduğu söylenemez:

İdeolojiler, din, ahlak, sanat, hatta devlet, taşıdıkları *kültürel birikim* nedeni ile üretim tarzlarının limitlerine çok bağlı kalmıyorlar. Dikkati hiç elden bırakmadan, üstyapı kurumlarının bağımsız birer dinamiğe de sahip olduklarını, özgünlük ve özgürlüklerinin *kavgasını verdiklerini* belirtmek gerek (Hekimoğlu, 1989).

Bu alıntıda bahsedilen “bağımsızlığa”, mutlaklık atfedilmemesi gerekir. Örneğin, bu kurumların arasında, “hiç değişmez” olarak düşünülen dinin bile kapitalizme uyumlu hale getirildiğinden söz edilebilir. Budizm’in binlerce yıllık ibadet şekli meditasyonun, günümüzde bir tüketim nesnesi olarak sunulması; ABD’deki dini televizyon kanallarında, dini değer ve sembollerin tüketim malı gibi pazarlanması ve tüketicinin isteği doğrultusunda paketlenmesi; siyasi bir liderin veya bir iş insanının, ibadethanede ya da dini bir pratiği sergilerken çekilmiş görüntülerinin yaygınlaştırılarak, siyasi/ekonomik çıkarlar doğrultusunda araçsallaştırılması, dinin de günümüz dünyasında metalaştırılmasına bu bağlamda örnek teşkil edebilir.

Bilimin, *temel-üstyapı* diyalektiği içinde diğer kurumlardan belli bir açıdan farklılaştığı söylenebilir. Bilim, üretim güçleri arasındaki varlığı ve üretim sürecinde üretkenliği artıran bir unsur olması açısından bu diyalektikte *temelde* yer alır. Ancak, bilim politikaları, bilim eğitimi ve akademi gibi unsurlar onu *üst-yapıya* taşır. Bununla birlikte, çalışmamızda bilim, konumuzun içeriği bakımından daha çok *üst-yapıdaki* varlığı ve işleviyle ele alınacaktır.

Bu tez çalışmasında, COVID-19 pandemisi süreci, bilim ve kapitalizm ilişkileri bağlamında araştırılacağı için, ilk önce bu iki olgunun tarihsel süreç içerisinde gelişim ve dönüşümlerinin incelenmesi yerinde olacaktır. Bu bağlamda tezin ilk bölümünde, bilim ve kapitalizm arasında oluşan ve katmanlı bir biçimde var olan diyalektik ilişkinin tarihsel arka planına ilişkin bir çerçeve çizilecektir. Bu kısımda, on altı ve on yedinci yüzyılda belirmeye başlayan ‘yeni bilme hareketi’nin, modern bilime dönüşme süreci ve bilimin ortaya çıkışına eşlik eden kapitalist üretim tarzı ve onunla birlikte ekonomik ve siyasi bir güce dönüşen burjuva sınıfının bilim ile olan etkileşimi konu edilecektir. Bu bağlamda, ilk önce, modern bilimin ortaya çıkışına ilişkin yürütülen, bilimin evrimsel bir gelişmenin

mi yoksa bir ‘Bilim Devrimi’nin mi ürünü olduğuna yönelik tartışmaya yer verilerek, başka bir seçeneğin imkânı tartışılacaktır. Daha sonra, bilim sosyolojisinin önde gelen geleneklerinin bilim üretimine yönelik görüşleri tartışılacak, bu gelenekler arasında yer alan Marksist bilim sosyolojisine katkı sunan ve aynı zamanda bu araştırmanın teorik çerçevesinin oluşmasında payı olan Boris Hessen ve Henryk Grossman’ın konuya ilişkin görüşleri ele alınacaktır.

Bilime, üretim tarzı ve ilişkileri temelinde bakılması, kapitalizmden önceki üretim tarzı ve ilişkilerinin oluşturduğu toplumsal örüntülerin araştırılmasını da gerekli kılar. Dolayısıyla, bu bölümde, kapitalizmden önceki üretim tarzlarının temel nitelikleri ve bilgi ile olan etkileşimleri araştırılarak, sınıflı toplumlara geçiş süreci incelenecektir. Bu bağlamda, önce Paleolitik ve Neolitik dönemler; sonrasında ise sınıflı toplumların başlangıcı olduğu ileri sürülen Kentsel Devrim araştırılarak, sınıfsal egemenliğin üretim süreci ile bağları irdelenecektir. Daha sonra, feodalizmden ticaret kapitalizmine geçiş süreci ele alınarak, Orta Çağ Avrupası’nda feodalizmin egemen olduğu dönemdeki egemenlik ilişkileri araştırılacaktır. Kapitalist üretim tarzının arka planını oluşturan bu döneme ve sonrasına dair burada kısa bir giriş yaparak ana metnimizin öncüllerini vermek, bölümlere hazırlık açısından faydalı olabilir.

Üretimin genel olarak özel tüketime yönelik olması, mübadele amaçlı üretimin ve pazarın sınırlılıklar içermesi, Orta Çağ ekonomisinin ilk döneminin genel nitelikleri olarak görülebilir. Ancak, tüccar sermayesine ve manifaktüre geçiş, üretim sürecinde iş bölümünün gelişmesine ve ticaretin genişlemesine yol açarak, kapitalist üretim tarzının önünün açan gelişmeler olarak belirir. Feodalizmden kapitalizme geçişi ifade eden bu dönemin dört aşamada gerçekleştiği söylenebilir. Bunlar, ev ya da aile sistemi, lonca sistemi, eve iş verme sistemi ve fabrika sistemi olarak adlandırılabilir.

Orta Çağ Avrupası’nda feodalizmden kapitalizme geçiş sürecine ilişkin çeşitli olaylar ve faktörler şöyle sıralanabilir:

- 1. Üretici Güçler, Üretim İlişkileri ve İktidar:** İktidar kavramının sınıflı toplumlarda üretim tarzı bağlamında ele alınması gerekir. Orta Çağ’ın sonlarında üretici güçlerin gelişmesine koşut olarak paylaşım sorunu gündeme gelir ve burjuva sınıfı ve aristokrasi arasında mücadele yaşanır. Bu mücadelenin sonucunda, iktidar genel anlamda soylu sınıftan burjuva sınıfına geçer,

2. Feodalizmden Kapitalizme Geçiş Süreci: Orta Çağ Avrupası'nda feodalizmden kapitalizme geçiş sürecinde Büyük Kıtık, Veba Salgını, Rönesans, Reform, ticaret kapitalizmi, sömürgecilik ve Bilim Devrimi gibi olayların ve bu olaylar arasındaki ilişkilerin etkili olduğunu söylenebilir.

2.1. Büyük Kıtık ve Veba Salgını: 1315-1318 yılları arasında gerçekleşen Büyük Kıtık sürecinde, sel felaketleri ve tarımsal faaliyetlerde yaşanan olumsuzluklar büyük bir açlık krizine neden olur. Bu olayın ardından 1346-1353 yılları arasında yaşanan veba salgını ise özellikle Kuzey Avrupa'da nüfusun büyük bir kısmını öldürerek feodal düzenin çöküşüne katkı sağlar.

2.2. Rönesans, Reform ve Bilim Devrimi: Orta Çağ'ın sonlarına doğru ortaya çıkan Rönesans, ticaret sayesinde zenginleşen İtalya'da başlayarak Avrupa geneline yayılırken, soylu sınıf ile burjuvazi arasında mücadelenin yaşandığı bu sürecin, burjuva sınıfının ekonomik ve siyasi gücünü artırdığı; bununla birlikte, Reform ve Bilim Devrimi gibi olayların da bu dönemde feodal düzenin temel paradigmalarından kopuşu temsil ettiği söylenebilir.

3. Tarihsel Süreçlerdeki Katmanlı ve Diyalektik İlişkiler: Tarihsel olayların birbiriyle olan ilişkilerini ve etkileşimini tek faktörlü olarak, tek yönlü bir nedensellik anlayışı içinde ele almak ya da gerçekleşen olayları sadece kronolojik bir sıra gözeterek değerlendirmek hatalı çıkarımlara yol açabilir. Tarihsel olaylara ilişkin doğruya en yakın çıkarımlar, birçok faktörün ilişkiselliği içinde ve çok katmanlı haliyle ele alınarak, yapılabilir.

4. Feodal Düzenin Çöküşü: Feodalizmin kendi içinde yaşadığı sorunlarla ve kendiliğinden yıkıldığı yönündeki bir saptama, dönemin maddi ilişkileriyle zıtlık oluşturur. Feodalizmin çöküşünde, dönemsel birçok sorunun etkisinden söz edilebilse de bu süreçte güçlenen burjuva sınıfı, ekonomik ve siyasi bir özneye dönüşerek feodalizmi ya tasfiye eder ya da soylu sınıfı uzlaşya zorlayarak kendi iktidarını kurar. Bu iktidar değişikliği, devrimler yoluyla gerçekleşir. On yedinci yüzyılın ikinci yarısından on dokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar devam eden süreci kapsayan burjuva devrimleri, feodal düzenin çöküşünü temsil eder. Böylece, burjuva sınıfı, kapitalist üretim tarzına dayalı yeni bir düzen oluşturur; bu düzenin tamamlayıcısı, yeni *üst-yapı* kurumlarıdır.

Dolayısıyla, ticarete ve sömürgeciliğe dayanan ticaret kapitalizmi sürecinin tamamında, burjuva sınıfının iktidarından söz edemeyebiliriz. İktidar değişiminin, daha çok sanayi kapitalizmi sürecinde gerçekleştiği söylenebilir.

Özellikle sömürgecilik faaliyetlerinden beslenen ticaret, burjuva sınıfına önemli miktarda para akışı sağlamış olsa da belirli bir noktada tıkanma yaşar. Ekonomik etmenlerin yanı sıra teknolojik, siyasi ve sosyal faktörler, kapitalizmi yeni bir aşamaya doğru sürükler.

Yeni aşamayı oluşturan sanayi kapitalizminin başlıca dinamiği, Sanayi Devrimi olarak görülebilir. Öncesinde, odun kömürü, su ve rüzgâr gibi enerji kaynaklarına bağımlı olan ve genellikle kırsal alanlarda yapılan üretim, Sanayi Devrimi sürecinde, kömür ve buharın kullanılmasıyla, kentlere taşınarak, üretim sürecinde temel değişikliklere yol açar. Bu dönemin öne çıkan özelliği, sermayenin nitelik değiştirerek, ticaretten sanayi ürünlerine yönelmesidir. Makinelere dayalı olarak, kentlerde gerçekleşen üretim, toplumsal yaşamda geniş çaplı değişimlere yol açar. Sanayi Devrimi, her şeyden önce üretim teknolojilerindeki gelişmeyle birlikte üretimi hızlandıran bir süreçtir. Bu gelişme, iş gücü ihtiyacını artırarak, kırdan kente büyük bir göç dalgasına sebep olur.

Kapitalizmin arka planına ilişkin, tezin birinci bölümünde yer alacak bu çerçeveye ek olarak, iktidar için, bilimin üretim etkinlikleri dışındaki önemine de değinilecektir. Bilim, sadece sermaye birikimine olan etkisiyle değil, meşruiyet ve manipülasyon aracı olarak kullanılması bakımından da iktidar için vazgeçilmez bir unsur haline dönüşür.

Tezin ikinci bölümünde, ilk önce, kapitalist ülkelerde belirli bir dönem uygulanan/uygulanmak zorunda kalınan kamucu sağlık deneyimi, ardından ise sağlık alanında yaşanan neoliberal dönüşüm araştırılacaktır. Kapitalizmde “Bilim Etiği” başlığı altında, “kârlı olan” ile “kamu yararına olan” arasındaki karşıtlık ilişkisi, çeşitli örnekler üzerinden ele alınacaktır.

Sağlığa, kâr odaklılık yerine, toplumcu bakış açısıyla yaklaşan teori ve pratikler, bu bölümde, ayrı başlıklar halinde tartışılacaktır.

Kapitalizmin yapısal karakterinin çeşitli sağlık sorunlarına yol açtığını dile getiren ilk düşünürler, aynı zamanda toplumcu sağlık anlayışının da öncüleri olarak kabul edilebilir. Bu öncüler arasında yer alan Friedrich Engels, on dokuzuncu yüzyılda, İngiltere'deki emekçi sınıfının yaşam koşullarını incelediği *İngiltere'de Emekçi Sınıfın Durumu* adlı eserinde, kapitalist üretim tarzının oluşturduğu koşulların, emekçilerin sağlığını nasıl

olumsuz etkilediğini açıklayarak, hastalıkların asıl sebebinin, bu üretim tarzı olduğunu savunur.

Benzer bir şekilde, Rudolf Virchow, Almanya'da yaşanan tifüs salgını üzerine hazırladığı raporla, hastalıkların biyolojik etmenlerden çok toplumsal nedenlere bağlı olduğunu vurgulayarak, salgınların özellikle dezavantajlı grupları etkilediğini ve bu durumun toplumsal eşitsizliklerin bir göstergesi olduğunu belirtir.

Bu düşünürler, sağlık sorunlarının kökeninde, bireysel davranışların ötesinde, toplumsal yapıyı ve ekonomik koşulları görürler. Bu bakış açısı, toplumcu sağlık anlayışının temelini oluşturarak, ilerleyen yıllarda, sağlık politikalarının şekillenmesinde etkili olur.

Sağlığın toplumsal belirleyicilerine dikkat çeken toplumcu tıp/sağlık anlayışı, sağlık alanındaki sorunların ardındaki beslenme, barınma, gelir düzeyi, çalışma koşulları ve erken çocukluk bakımı gibi faktörleri vurgular.

On dokuzuncu yüzyılda ortaya çıkan ve sağlığa yönelik bir yaklaşım olan toplumcu tıp, yirminci yüzyılda Sovyetler Birliği'nin kuruluşuyla bir devlet politikasına dönüşür. Sovyetler Birliği'nden önce toplumcu tıba yönelik birtakım pratiklerden söz edilebilse de sağlığın temel bir hak görülerek, bu hakkın anayasa ile güvence altına alınması ilk kez Sovyetler Birliği ile gerçekleşir. Bu süreçte, sağlık alanı; çalışma koşullarının düzenlenmesi, hastalıkların önlenmesi, alkolizmle mücadele ve tıbbi hizmetlerin ücretsiz sağlanması gibi bir dizi başlıkta, merkezi bir planlama ile örgütlenir. Sovyetler Birliği'nde uygulanmaya başlanan toplumcu tıp anlayışı, dünya genelinde örnek oluşturarak, kapitalist devletlerde bile kamucu sağlık pratiklerinin uygulanmasına yönelik bir baskı sebep olur. Ancak yirminci yüzyılın sonlarına doğru Sovyetler Birliği'nin güç kaybetmeye başlaması ve nihayetinde varlığının sona ermesiyle, neoliberal politikaların dünya ölçeğinde uygulanmaya başlanması eş zamanlı olarak gerçekleşir.

Günümüzde artık “sosyalist tehdit” olmadığı için sağlık hizmetlerinin, sermaye birikimi hedefiyle sağlık sigortası, tıbbi hizmetler, teknoloji ve ilaç sanayi gibi unsurlar üzerinden daha kolay bir şekilde araçsallaştırılmasından ve sağlık hizmetlerinin kullanım değerinin, manipüle edilerek, değişim değerine dönüştürülmesinden söz edilebilir. Ancak, kapitalist ülkelerde, tıp anlayışının biyomedikal ve birey merkezli olması, hastaların müşteri veya tüketici olarak görülerek, sağlığın alınıp satılabilen bir ürüne dönüştürülmesi, bilimsel araştırmaların, büyük oranda şirketlerin sponsorluğu altında yürütülmesi ve bu

araştırmaların, finansmanı sağlayan şirketlerin çıkarları doğrultusunda manipülasyon içerikli bilgi üretmesi, kamu aleyhine sonuçlar doğurabilir.

Tezin nc bölümünde, COVID-19 pandemisi süreci ile bu iddia desteklenmeye çalışılacaktır. Bu tarihsel olay, kapitalist üretim tarzının kamu aleyhine yönlerini açığa çıkarması bakımından güncel bir örnek sayılabilir.

COVID-19 pandemisi, bilim ve üretim ilişkileri bağlamında incelendiğinde, pandeminin kapitalist üretim tarzı ve ilişkilerine içkin sorunlar olarak nitelenebilecek, patent ve fikri mülkiyet gibi bilginin mülkiyeti ile ilgili başlıklar dikkat çekicidir. Bu bağlamda, nc bölümde, bilginin mülkiyetine ilişkin bir tartışma açılacak ve bu durumun nasıl yasal olabildiği araştırılacaktır. COVID-19 aşılarının patenti ve aşıların dağılımına yönelik eşitsizlikler, bu durumla ilişkili olarak ele alınacaktır. Son yıllarda yükselen ve pandemi sürecinde bir engel olarak karşımıza çıkan, aşı karşıtlığı ya da genel anlamda bilim karşıtlığı olarak adlandırılabilcek sorun ise bu bölümde, tarihselliği ile birlikte incelenecektir.

Tüm bu unsurlarla birlikte, var olan olanakların ticarileşmesi ile toplumsal eşitsizlikler arasında nasıl bir ilişki olduğu ve insanların pandemiden etkilenme seviyelerinin birbirinden farklı olması ve meslek, çalışma koşulları, barınma durumu ve sağlık hizmetlerine erişim gibi değişkenlerin bu bağlamda belirleyiciliğinin ne olduğu bu bölümde araştırılacaktır.

Tezde işlenecek son konu ise toplumların ortaya çıkan bunca eşitsizliğe ve olumsuzluklara nasıl rıza gösterdiğine ilişkin olacaktır. Bu bölümde, üretim tarzı ve ilişkilerinin bilincin oluşumundaki etkisi, iktidarın *st-yapı* zerindeki hegemonyasının kitlelerin rızasının kazanılmasındaki rolü ve *kültür endüstrisinin* bu doğrultudaki işlevleri hakkında, konuya ilişkin çalışmalar yapmış çeşitli düşünürlerin görüşleri üzerinden bir ereve oluşturulacaktır. Bu bağlamda, egemen sınıfın maddi ve zihinsel üretim araçlarını kontrol etmesiyle, bu sınıfın düşüncelerinin toplumda egemen olmasına yol aacağına yönelik Marx ve Engels'in düşünceleri; sivil toplumun, iktidarın devamlılığını sağlama işlevi ve burjuva sınıfının, çıkarlarını toplumun ortak çıkarmış gibi göstererek hegemonyasını sürdürebildiği yönündeki Gramsci'nin görüşü ve *kültürün endüstrisi* içinde üretilen kültür ürünlerinin egemen ideolojiye göre şekillendirildiğini ve kitle iletişim araçlarının bu amaç doğrultusunda manipülasyon işlevi grerek egemen

ideolojiyi yaydığı ve yeniden ürettiğini savunan Adorno'nun yaklaşımı bu bölümde ele alınacaktır. COVID-19 pandemisi özelinde ise, toplumsal rıza konusu, pandemi sürecinde yaşanan sorunların kapitalizmle ilişkilendirilmesinin önündeki engeller bağlamında tartışılacaktır.

BÖLÜM I

1. BİLİM VE KAPİTALİZM

1.1. BİLGİDEN BİLİME GEÇİŞ: “BİLİM DEVRİMİ”

Bilim kavramı ilk kez on yedinci yüzyılın ikinci yarısında kullanılmasına karşın yöntemsel olarak modern içeriğine ulaşması on dokuzuncu yüzyılı bulur. O zamana kadar bilgi etkinliklerini ifade etmek için *scientia* (bilgi) terimi kullanılır. Bu süreçte insanlar doğa olaylarıyla; yer ve gök cisimleriyle ilgilenseler de doğadaki olgu ve olayların bir araştırma nesnesi olarak gözleme ve sınamaya tabi tutulması; ölçülmesi ve denetlenmesi modern bilimle gerçekleşir. Dolayısıyla *science* (bilim) kavramını *scientia*’dan ayıran başlıca faktörün onun yöntemsel içeriği olduğu söylenebilir. Bilim, yöntemsel farklılığının yanı sıra kurumsal anlamda da *scientia*’dan ayrılır. Bilgi etkinliklerinde on yedinci yüzyılın sonlarında başlayan ve on sekizinci yüzyılda yaygınlaşan bir kurumsallaşma gözlenir. Bu gelişme Batı Avrupa’da kilisenin etki alanının dışında, matematik ve felsefe gibi çeşitli alanlarda uzmanlaşmış insanların bir araya gelmesiyle yaşanır. “Böylece, doğayı inceleyen farklı disiplinler, daha sonra ‘bilim’ olarak adlandırılacak tek bir araştırma alanı gibi görünen yapıyı oluşturmak için bir araya gelir” (Garber, ve diğerleri, 2010, s. 2-16).

Bilim Tarihinde on altı ve on yedinci yüzyıllarda, bilgi edinim süreçlerinde kavramsal, yöntemsel ve kurumsal anlamda gerçekleşen değişimlerden bahsedilirken genellikle *Bilim Devrimi* kavramı kullanılsa da bazı bilim tarihçileri bu kavramsallaştırmaya itiraz ederler. Bu konuda süregelen tartışmalar, on altıncı yüzyılın sonlarından itibaren başlayan değişimlerin devrimsel bir kopuşa mı yoksa süreklilik içinde bir gelişmeye mi işaret ettiğine ilişkindir.

Bilimde süreklilik tezinin öncüsü Pierre Duhem (1861-1916), Orta Çağ’dan modern döneme geçişin, bir sıçramayla değil süreklilik içinde mümkün olabildiğine dikkat çeker:

Peripatetik fiziğin çöküşü aniden olmadı; modern fiziğin inşası hiçbir şeyin ayakta olmadığı boş bir arazide gerçekleştirilmedi. Bir durumdan diğerine geçiş, her biri bütünü değiştirmeden yapının bir kısmına yalnızca rötuş yapma ya da genişletme iddiasında olan uzun bir kısmi dönüşümler dizisiyle yapılıyordu. Ancak tüm bu küçük değişiklikler tamamlandığında, insan, uzun emeğinin sonucunu bir bakışta kuşatarak, eski saraydan geriye hiçbir şeyin kalmadığını ve onun yerine yeni bir sarayın dikildiğini şaşkınlıkla fark etti. 16. yüzyılda bir bilimin diğeriyle değiştirildiğini fark edenler garip bir yanılgıya kapıldılar; ikamenin ani olduğunu ve kendilerinin yaptığını hayal ettiler. Peripatetik fiziğin, o karanlık hata sığınağının darbelerine yenik düştüğünü ve onun yıkıntıları üzerine, sanki sihirle, gerçeğin parlak alanını inşa ettiklerini ilan ettiler. Sonraki yüzyılların insanları, bu adamların samimi yanılgılarının ya da boş yanılgılarının ya aldatılanları ya da suç ortaklarıydı. 16. yüzyılın fizikçileri, dünyanın bilimsel rönesansını borçlu olduğu yaratıcılar olarak övülürdü, ancak onlar genellikle yalnızca devam ettiriciler ve bazen de intihalcilerdi (Duhem, 1987, s. 3).

Duhem bu görüşleriyle, *Bilim Devrimi* kavramsallaştırmasının o dönemin gerçekliğiyle örtüşmediğini ifade eder. Ona göre, bu süreçte gözlenen değişimler, yeni bir yapıyı inşa etmekten ziyade Orta Çağ Avrupası'nda hali hazırda var olan bir yapı üzerindeki gelişmeler olarak algılanmalıdır; bir devrimden değil, evrimsel bir süreçten ve süreklilikten söz edilebilir.

John Henry (1950-), Duhem kadar olmasa da *Bilim Devrimi* kavramına mesafeli olan bilim tarihçilerindendir. Henry bu değişimi kapsayan sürecin doğa felsefesi sınırları içinde değerlendirilmesinin daha doğru olduğu görüşündedir; çünkü söz konusu zaman diliminde *bilim* terimi henüz yoktur. Dolayısıyla Henry, *Bilim Devrimi* adlandırmasıyla 'geçmiş bugünkü kavramları üretecek şekilde örgütleme' yani *whiggism* tuzağına düşülebileceğini öne sürer. Ona göre, bu durumda asıl yapılması gereken, 'erken modern' olarak adlandırılan dönemi, o sürecin kavramlarıyla ve bağlamıyla araştırmaktır (Henry, 2011, s. 3-5).

Alexandre Koyre'nin (1892-1962) ise on altı ve on yedinci yüzyıllara baktığında gördüğü değişim bir devrimdir. Dahası, Koyre, *Bilim Devrimini*, düşünce tarihinde Yunanların evren fikrini ortaya koymalarından sonra gerçekleşmiş en büyük devrim olarak görür (Koyre, 1943, s. 400). Koyre, *Bilim Tarihi Yazıları (Etudes d'histoire de la pensée scientifique)* adlı kitabında, Duhem'in de içinde bulunduğu pozitivist akıma çeşitli eleştiriler getirir:

Akıl bir düz çizgi üzerinde ilerlemez. Hakikate giden yol tuzaklarla dolu, yanlışlarla kaplıdır; başarısızlıklar başarılarından daha sık görülür o yolda. Ama başarısızlıklar da kimi kez başarılar kadar açıklayıcı, öğreticidir. Bu bakımdan, yanlışları incelemeyi önemsememek doğru olmaz; akıl onlar arasından geçerek ilerler hakikate (Koyre, 2004, s. 258).

Dolayısıyla Koyre'ye göre bilim tarihinde sürekliliğin olduğu iddiası ve bilimin çizgisel bir yolda birikerek ilerlediği yönündeki tez yanıltıcıdır.

Bilim Devrimi kavramına ilişkin burada sadece bir kısmına değinebildiğimiz, süregelen tartışmalardaki iki tarafın çıkış noktalarının tek yönlü bir nedenselliği içerdiği söylenebilir. Oysa konu farklı bağlamlarıyla araştırıldığında ve dönemin maddi-düşünsel unsurlarının diyalektiği göz önünde bulundurulduğunda, birden fazla sonuca ulaşmak mümkün görünmektedir. Orta Çağ Avrupası'nda ve aynı dönem İslam coğrafyasında bilgi, genel olarak 'aşkınsal' (evreni aşan) bir güç ile ilişkilendirilir ve anlamlandırılırdı. On altı ve on yedinci yüzyıllarda başlayan eğilim ise bilginin 'bağlamsal' (evren sınırları içindeki unsurların ilişkiselliği) olarak değerlendirilmesi yönündedir. Bu yüzden, böylesi bir değişimin bir kopuşa ve devrime işaret ettiği söylenebilir. Bununla birlikte burjuva sınıfının *alt yapı*da (üretim tarzı ve ilişkileri) belirleyici bir güce ulaşmasının ardından devrimin, *üst-yapı*nın sadece bilim kurumunda değil, siyaset, hukuk ve ahlak gibi diğer kurumlarda da gerçekleştiği görülebilir. Diğer yandan, deney ve gözlemin ilk defa modern dönemle birlikte Batı Avrupa'da başladığını iddia edersek, örneğin İbn Heysem'in (965-1040) optik, Câbir bin Hayyân'ın (721-815) kimya alanında ve daha nicelerinin yapmış oldukları deney ve gözlemleri yok saymış oluruz. Dahası, bilim dediğimiz etkinlik, Clifford D. Conner'ın da vurguladığı gibi "milyonlarca isimsiz emekçinin ürünü"³ olarak görülmelidir. Böyle bakıldığında ise bilgi üretim etkinliklerinde süregelen birikimin yani sürekliliğin farkına varılabilir. Dolayısıyla, bilimde devrim ya da süreklilikten birini seçmekten ziyade devrim ve sürekliliğin birlikte yol aldığını söylemek daha doğru olabilir.

³ Clifford D Conner, bu düşüncesini bilimin salt Galileo ve Newton gibi "büyük adamlar"ın teorik üretimleri olarak görülemeyeceğine dikkat çekmek için dile getirir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Gül, M. (2022). Conner ile söyleşi: Bilim Milyonlarca İsimsiz Emekçinin Ürünüdür, *Madde, Diyalektik ve Toplum*. Erişim Tarihi: 28.01.2022. <http://bilimveaydinlanma.org/clifford-d-conner-ile-soylesi-bilim-milyonlarca-isimsiz-emekcinin-urunudur/>

1.1.1. Üretimin ve Bilginin Diyalektik Gelişimi Olarak Bilim Devrimi

Bilim Devrimi; Kopernik, Kepler ve Galileo gibi doğa filozoflarının salt fikirlerinde gerçekleşen bir gelişme ya da onların kişisel gayretlerinin sonucu olarak görülebilir mi? Günümüzde bu soruya olumlu cevap verenlerin sayısının azalmaya başladığı söylenebilir de bilimsel gelişmeyi oluşturan başlıca unsurun, bilim insanlarının düşünsel üretimleri olduğuna dair yaygın anlayışın sürdüğü söylenebilir. Oysa bilim tarihine ya da genel olarak tarihe “büyük adamlar”ın tarihi olarak bakıldığında, araştırma nesnesine ilişkin birçok unsur göz ardı edilerek, hatalı çıkarımlar yapılabilir.

Avrupa’da 1500’lü yıllara gelindiğinde, feodal düzenin tarım ve hayvancılığa dayalı ekonomisinde kıtlık ve salgın hastalıklar gibi olayların yol açtığı sorunlarla birlikte, ticaretle zenginleşmekte olan burjuva sınıfının yükselişi,⁴ egemen soylu sınıfı zorlamaktadır. Bu altyapısal sorunların yanı sıra düşünsel *üst-yapı* da kırılmalara gebe dir:

Batı Avrupa’da, XIV. yüzyılda, felsefe-bilim’in üç önemli konusu, Tanrı, Evren ve İnsan’a arkasından bakılan bir prizma olan Sistem’in yani Kilise’nin yavaş yavaş çökmeye yüz tutması sonucunda, Sistem’in aklı, yöntemi ve ölçütü olmaksızın, kişi’nin Tanrı, Evren ve İnsan’a ilişkin, ama özellikle Evren (Doğa) hakkında doğru bilgi üretebileceği inancı ile tetiklenen yeni bilim/bilme hareketi, Kopernik’in 1543’te yayımladığı *De revolutionibus orbium coelestium* adlı eseri ile başlatılabilir (Fazlıoğlu, 2004, s. 9).⁵

Bu süreçte, evrenin kavranış biçimine dair değişimin dönüm noktalarından birini oluşturan, *Göksel Kürelerin Dönüşleri Üzerine (De Revolutionibus orbium coelestium)* adlı eseri ile Kopernik, modern dönem öncesinde Dünya’yla ilişkilendirilen astronomiye dair birçok işlevi Güneş’e yükleyerek yeni bir sistem önerir. Merkezinde Dünya yerine Güneşin durduğu sistem, sadece astronomi alanında bir değişim yaratmaz: “Kopernik’in gezegenler kuramı ve ona eşlik eden Güneş merkezli evren kavrayışı, insanın evren ve Tanrı’yla ilişkisini etkiler gibi göründükleri için, orta çağdan modern Batı toplumuna geçişte aracı olmuştur” (Kuhn T. , 2007 , s. 27-29).

⁴ Burada kısaca değindiğimiz bu döneme ilişkin sorunları, “Feodalizmden Ticaret Kapitalizmine Geçiş” başlığı altında açma olanağı bulacağız.

⁵ İhsan Fazlıoğlu “İki Ucu Müphem Bir Köprü: ‘Bilim’ ile ‘Tarih’ ya da ‘Bilim Tarihi’” adlı makalesinde, bu dönem oluşmaya başlayan yeni kavrayış biçimini, düşüncede gerçekleşen boyutuyla açıklıyor. Bkz. Fazlıoğlu, İ. (2004). “İki Ucu Müphem Bir Köprü: ‘Bilim’ ile ‘Tarih’ ya da ‘Bilim Tarihi’”. Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, (4), 9-2.

Kopernik'in yanı sıra Tycho Brahe, Kepler, Galileo, Descartes ve Newton gibi doğa filozoflarında simgeselleşen Bilim Devrimi, aslında bilgi edinim süreçleri ile tüm üretim ilişkilerini kapsayan ve diyalektik bir biçimde gelişen nicel birikimin, nitel bir sıçraması olarak görülmelidir. Bununla birlikte, bu nitel sıçramanın, iktidarda yaşanan kırılmalara koşut olarak gerçekleşmesi dikkat edilmesi gereken diğer bir noktadır.

Orta Çağ Avrupası'nda üretici güçlerde yaşanan gelişme, dönemin tüm maddi ve düşünsel üretim araçların sahibi aristokrasinin egemenliğinin zayıflaması ve buna paralel olarak güçlenen burjuva sınıfının yeni bir toplumsal organizasyon oluşturma isteği, yeni bir *üst-yapıyı* dayatır. Bilim Devrimi'nin, burjuva sınıfının yükselmesine eşlik etmesi, bu etkileşimin yansıması olarak düşünülebilir.

Fransız düşünür Nicolas d'Oresme'nin (1323-1382) on dördüncü yüzyılda, Orta Çağ'ın düşünsel paradigmasına çeşitli açılardan yönelttiği itirazların ya da sunduğu önerilerin karşılık bulmamasının arka planında bu egemenlik ilişkilerinin payı reddedilebilir mi? Dolayısıyla, d'Oresme ve Orta Çağ'da egemen paradigmayı aşma amacıyla üretim yapan düşünürlerin çalışmalarının, birkaç yüz yıl sonra gerçekleşecek değişimlere birikim olmanın dışında dönüştürücü bir işlevi olmaması, bu bağlamda değerlendirilebilir.

Bilim Devrimi ile üretici güçlerin gelişmesi ve üretimde manifaktür süreçlerinin kesişmesi, benzer bir ilişkiyi yansıtır. Bu süreçte, üretimin mekanikleştirilmesi ve buna bağlı olarak işçilerin, makinelerin birer parçası gibi hareket etmeleriyle; evrenin ve içindeki canlıların hareketinin mekanik terimlerle açıklanması; dolayısıyla, mekanistik evren anlayışının oluşması, eş zamanlı gerçekleşir.

Bir önceki başlıkta kısaca değindiğimiz Duhem'in on altı ve on yedinci yüzyıllardaki değişimlerden söz ederken “devrim yoktur; evrim ve süreklilik vardır” şeklinde kabaca özetleyebileceğimiz yaklaşımındaki sorun, aslında devrimi, evrimsel sürecin dışında bir değişim modeli olarak görmesinden kaynaklanır. Oysa, “evrimsel süreç, büyük nitel sıçramalara kapalı değildir; aksine, böylesi devrimsel sıçramalar sürecin işleyişinin zorunlu bir unsurudur” (Önal, 2023, s. 21). Bilimde de tıpkı canlılığın geçirdiği evrimsel süreçte olduğu gibi, belirli dönemlerde nitel sıçramalar görülebilir. Bilimsel Devrim'le anılan tarihsel süreçte, böylesi bir sıçrama deneyimlendiği söylenebilir. Bu sıçrama ise özellikle on dördüncü ve on altıncı yüzyıllar arasında gözlenen üretici güçlerin gelişimi ile üretim ilişkileri arasında gerçekleşen çelişkili durumun ardından ortaya çıkar. Bu

süreç, dönemin birçok unsurunun ilişkiselliği içinde, üretim sürecinde yaşanan değişim-dönüşümlerle ve buna bağlı olarak güçlenen burjuva sınıfıyla anlamlandırılabilir.

Dolayısıyla Bilim Devrimi'ni, dönemin tüm maddi ilişkilerinden izole ederek, “büyük adamlar” ve “dâhiler” anlatısına dönüştürmenin ya da bu dönem bilgi edinim süreçlerinde yaşanan gelişmeleri, düşünürlerin zihinleriyle sınırlamanın, çeşitli yanılgıları barındırdığı söylenebilir. Dahası, büyük değişimlerin sadece “büyük adamlar” sayesinde gerçekleşeceği tezi, toplumlara edilgen bir rol atfetmesinin dışında, Orta Çağ'da ya da diğer birçok tarihsel süreçte yaşamış düşünürlerin üretimlerini küçümser.

Bilim sosyolojisi, bu çerçevede yürütülen tartışmalara sunduğu zenginleştirici katkının yanı sıra bilim hakkında gelişkin görüşlerin sunulduğu bir alan olarak öne çıkar.

1.2. BİLİME YÖNELİK SOSYOLOJİK PERSPEKTİFLER

Yirminci yüzyılda siyaset, bilim, sanat ve edebiyat gibi toplumsal yaşamın parçası olan unsurlar üzerinde, ABD'nin başını çektiği kapitalist blok ile Sovyetler Birliği öncülüğündeki sosyalist blok arasında yaşanan “Soğuk Savaş” ikliminin belirleyiciliğinden söz edilebilir. Soğuk Savaş'ın başlangıcı olarak her ne kadar İkinci Paylaşım Savaşı'nın sonu gösterilse de var olan gerilimin 1917 Ekim Devrimi'yle başladığı görülmektedir. “Soğuk Savaş” kavramsallaştırması, yaşanan gerilimi ifade etmesi bakımından doğru gibi görünse de birbirinden farklı üretim tarzını savunan burjuva ve işçi sınıfı arasında süregelen sınıf mücadelesinin üzerini örten bir yanı olduğu söylenebilir. Bu bağlamda sınıfsal aidiyetleri ve dünya görüşleri birbirinden farklı bilim insanlarının, ürettikleri metinler üzerinden kimi zaman bu savaşa dahil oldukları gözlenebilir.

Bilim sosyolojisi, yirminci yüzyılda çalışmalarına başlayan, bilimi sosyal bağlamıyla araştıran bir alan olarak bu gerilimden etkilenir. Bu alana dair temel pozisyonları oluşturan pozitivist, konvansiyonalist/rölativist ve Marksist yaklaşımların üretimlerinde, doğrudan ya da dolaylı bir şekilde bu gerilimin izleri görülebilir. Günümüze kadar üretilmiş, birbirinden farklı yaklaşımlara sahip birçok bilim sosyolojisi araştırmasından söz etmek mümkün olsa da çalışmamızın kısıtlarından dolayı burada sadece temel pozisyonların tezleriyle ilgili, onların kurucu metinleri üzerinden bir çerçeve oluşturacağız. Bununla birlikte, burada her ne kadar bilim sosyolojisiyle ilgili genel bir

çerçeve oluşturmaya odaklansak da bu disipline dair söyleyeceklerimiz, onunla iç içe olan bilim tarihi ve felsefesi alanlarını da kapsayacaktır.

1.2.1. Pozitivist Gelenek

Bilimsel bilginin üretim süreci hakkında var olan egemen görüşün 1930'lu yıllara kadar pozitivist bir çizgide olduğu söylenebilir. Pozitivizmi sistematik bir yapıya kavuşturan bilim insanı, August Comte (1798-1857) olsa da bu görüş, on dokuz ve yirminci yüzyıllarda çalışmalarını pozitivist paradigma üzerinden gerçekleştiren düşünürlerin çeşitli müdahaleleriyle dönüşümler geçirir. Pozitivist söylemlerin çeşitliliğine karşın bilimin doğrusal bir ilerleme çizgisine ve kendi içinde bir gelişim dinamiğine sahip olduğu iddiaları, pozitivist bilim anlayışının öne çıkan özellikleri olarak görülebilir. Bilim tarihi yazıcılığında pozitivistin savunduğu, bilimin sosyal fenomenlere kapalı bir biçimde ve sadece kendi iç dinamikleri sayesinde gelişip ilerlediği tezi, *içselcilik* (*internalism*); bu yaklaşımın tam tersini ifade eden, bilimin sosyal fenomenlerle anlamlandırılması ise *dışsalcilık* (*externalizm*) olarak adlandırılır.

Yirminci yüzyılda bilim tarihi yazıcılığında var olan içselci ve dışsalci yaklaşımlar da dönemin “Soğuk Savaş” ikliminden etkilenir. Yunan bilim tarihçisi Kostas Gavroğlu, *Bilimlerin Geçmişinden Tarih Üretmek* adlı kitabında soğuk savaş sürecinde, ABD’de faaliyet yürüten *Amerika Felsefe Topluluğu* (*American Philosophical Society*) ve *Ulusal Bilim Vakfı* (*National Science Foundation*) adlı kuruluşların, yapılacak çalışmalara yön verme amacıyla, otuz üç filozof, sosyolog ve bilim tarihçisini bir araya getirmesine dikkat çeker. Bilim tarihi yazımına ilişkin içselci çalışmaların yapılmasına yönelik telkinler, bu toplantıda öne çıkan başlıklardan biridir; çünkü bu dönemde dışsalci yaklaşım Marksizm ile özdeşleştirilir. Yapılacak çalışmalara finansman desteği bu koşullar altında sağlanır. Gavroğlu’nun bu toplantıya ilişkin yorumu, toplantının amacını özetler niteliktedir: “Bu toplantı, umut kırıcı 1950’li yılların soğuk savaş Amerika’sında, bilim tarihine ilişkin egemen tarihçilik yaklaşımını resmi bir yolla dayatmış oluyordu” (Gavroğlu, 2006, s. 64-67).

Pozitivist geleneğin, akademide uzun süre var olan hegemonyası günümüzde eski gücünü yitirse de onun söylemlerini esneterek, dünya ölçeğinde hala kabul görmesini sağlayan çeşitli açılımlardan söz edilebilir. Örneğin, mantıksal pozitivist Hans Reichenbach (1891-1953) bilimsel bilginin mutlak bir doğruluk içerdiğini iddia eden pozitivistlerle aynı

düşüncede değildir. Ona göre, bilim temel olarak olasılıkçı bir karaktere sahiptir (Reichenbach, 1978, s. 339). Bununla birlikte, Reichenbach bilimsel bilgiyi, *keşif bağlamı* ve *gerekçelendirme bağlamı* olmak üzere iki kategori altında ele alır. Reichenbach bilimsel bilginin keşif bağlamıyla, onun psikolojik, sosyal, siyasi ve tarihsel karakterli dış belirleyenlerine dikkat çekerek, sosyal fenomenlere kapı aralıyor gibi görünse de gerekçelendirme bağlamını sosyolojik analize kapatarak, bilimsel bilginin tutarlılığını mantıkçılara; doğruluğunu ise bilim topluluğuna emanet eder (Balkız & Öğüt, 2010, s. 12). Pozitivizme bağlı bir yaklaşım olan işlevselciliğin temsilcilerinden biri olan ve aynı zamanda, bilim sosyolojisinin kurucusu sayılan Robert K. Merton (1910-2003), *bilim ethosu* kavramı ve bilimsel bilginin normları anlayışıyla Reichenbach'ın yapmış olduğu kavramsallaştırmayı ileriye taşır.

1.2.1.1. Robert K. Merton'ın Bilim Anlayışı

Robert Merton, *Bilim ve Toplumsal Düzen (Science and the Social Order)* ve *Bilimin Normatif Yapısı (The Normative Structure of Science)* isimli makaleleri, birbirlerini destekleyen içerikleriyle, onun bilime yönelik görüşlerini anlamamıza yardımcı olur. Bilim ve toplumsal düzen arasındaki ilişkileri ve gerilimleri, liberal–totaliter ikiliği, bilim ethosu, bilimin özerkliği, evrenselliği, örgütlü şüphecilik özelliği gibi kavramlar üzerinden ele alan Merton, bilim üretimi sürecinde belirli bir kültürel zeminin gerekliliğini liberal ve totaliter toplum yapıları üzerinden açıklamaya çalışır. Merton, totaliter toplum yapısını sadece Nazi Almanyası örneğiyle açıklasa da liberal olarak nitelediği ABD'yi de içine alan modern batı toplumunun dışında kalan Sosyalist Cumhuriyetleri ve Dünyanın diğer coğrafyalarını totaliter başlığı altında topladığını anlıyoruz. Ona göre liberal toplumlar, bilime özerk bir alan imkânı sağlayarak, onun gelişmesini sağlarken, totaliter toplumlar onu baskılamaya ve diğer kurumlar üzerinden biçimlendirmeye çalışırlar.

Bilim ethosu Merton'ın bilim sosyolojisindeki temel kavramlardandır. Merton bu kavramı, bilim insanlarını bir araya getiren belirli norm ve değerler birlikteliği anlamında kullanırken, bilim ethosu'nun bileşenlerini *örgütlü şüphecilik*, *entelektüel dürüstlük* ve *tarafsızlık* olarak niteler. Kişisel olmayan bu evrensel ilkeler, ona göre modern bilimi inşa eder. Bilim ethosu ile siyasal ethos çatışma halindedir; çünkü siyasal ethos bilimin kurumsallaşmış normlarını kabul etmez; ancak bilimin kurumsal anlamda güvenilirliğini

koruyabilmesi için özerkliğini sürdürmesi gereklidir. Bilim, siyasal görüşlere, dinsel öğretilere ve ekonomik faydaya uyum sağladığı takdirde, toplumsal yapıda var olan diğer kurumlar bilimi denetleme imkânına sahip olurlar.

Merton'ın bu ilkelerle dikkat çekmek istediği hususlardan bir diğeri de bilimin otoritesine gösterilen rıza ile bilim ve teknolojinin toplumsal yaşama sağladığı pratik faydalar arasındaki ilişkidir. Merton'a göre bilim, gündelik yaşam pratiğinde gücünü ve etkisini gösterebilirse, kurumsal anlamda ihtiyaç duyduğu desteği alabilir. Ancak, bilim insanların, buluşlarının uygulanma biçiminin kontrol edilememesi durumunda, bu desteğin bilim düşmanlığına dönüşmesi de ihtimal dâhilindedir.

Merton, bilimin *örgütlü şüphecilik* özelliğine de vurgu yapar. Ona göre, bilimin bu özelliği, toplumsal yaşamda var olan yerleşik kabul ve inançların sorgulanmalarını gerektirmekle birlikte, onun tehdit edilmesine de yol açabilir. Merton bu bağlamda, bilimin kutsal ayırt etmeden her alanı inceleyebilmesini erdemlilik olarak niteler (Merton, 1938, s. 321-337).

Merton bilim üretiminin *evrenselcilik*, *ortak mülkiyet*, *tarafsızlık* ve *örgütlü şüphecilik* gibi normlarının ve bu normların oluşturduğu kültürel zeminin, 'dışsal' etmenlere karşı korunması gerektiğini öne sürer (Merton, 1974, s. 267-278).

Bununla birlikte, Merton'ın bilim sosyolojisinin çeşitli açılardan çelişkiler barındırdığı söylenebilir. Örneğin, öne çıkardığı *ortak mülkiyet* normuyla, Merton bir yandan bilimin çıktılarının kamusal olmasının gerekliliğini vurgulayıp patentin varlığını olumsuzlarken, kapitalizm eleştirisi yapıyor görünmekte, diğer yandan "nitelikli" bir bilim üretimi için ihtiyaç duyulan bilim ethosunu kapitalist ülkelerde aramaktadır.

Merton'ın burada genel bir çerçevesi verilmeye çalışılan bilime yönelik yaklaşımı, bilim sosyolojisinin ana konumlanışlarından rölativist/konvansiyonalist gelenek tarafından birçok açıdan eleştirilir.

1.2.2. Rölativist/Konvansiyonalist Gelenek

Bilim sosyolojisinde Pozitivizme karşı bir akım olarak öne çıkan rölativist/konvansiyonalist gelenek, Robert Merton sosyolojisine çeşitli açılardan itiraz eder:

Merton'ın bilim sosyolojisi aslen normatif karakterlidir. Var olduğunu iddia ettiği bilimsel normların, bilim insanlarının kendi faaliyetlerini meşrulaştırmak için kullandıkları bir bilim ideolojisine temel teşkil etmekten başka bir işlevi yoktur. Bu bilim sosyolojisi, empirik verilerle desteklenmemektedir. Merton'ın bilim normlarına ilişkin özgün analizi, az sayıda bilim insanının meslekleri hakkında ortaya koyduğu ifadelerin sistematik olmayan bir seçmesine dayanmaktadır; oysa ki varsayılan bilim normlarının bilim insanları tarafından güçlü bir biçimde üstlenildiğine dair herhangi bir kanıt üretilmemektedir. Aksi yönde kanıtlar ise bolca mevcuttur. Bu durum, varsayılan normların kurumsallaşmamış karakterine işaret etmektedir. Kurumsallaşmanın varlığı ödül sistemleri üzerinden düşünülürse, alanda yapılan pek çok empirik çalışma, ödüllerin varsayılan normlara göre verilmediğini göstermektedir (Balkız & Öğütle, 2010, s. 13).

1960'larla birlikte pozitivistliğe yönelen bu eleştirilerde artış gözlemlenir. Üzerinde tam bir uzlaşma olmasa da genel kanı, Thomas S. Kuhn'un (1922-1996) bu eleştirileri toparlayarak rölativist bir akım oluşturduğu yönündedir. Onun bu etkiyi yaptığı iddia edilen eseri ise *Bilimsel Devrimlerin Yapısı* (*The Structure of Scientific Revolutions*) adını taşır.

1.2.2.1. Thomas Kuhn: “Bilimsel Devrimlerin Yapısı”

Thomas S. Kuhn'un bilimlerin niteliğini ve dönüşümlerini incelediği, *Bilimsel Devrimlerin Yapısı* adlı kitap, yirminci yüzyılın ortalarında yayımlanmasına karşın, egemen bilim anlayışına yaptığı müdahaleyle günümüzde hala tartışılmakta ve güncelliğini korumaktadır.

Thomas Kuhn *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*'yla pozitivist bilim anlayışında var olan bilimin nesnelliği, birikimci ve çizgisel bir doğrultuda ilerlediği ve evrensel bir rasyonaliteyi temsil ettiği yönündeki anlayışa itiraz eder. Ona göre bilim, var olan bir gerçekliğe işaret etmez; her bir paradigma kendi gerçekliğini oluşturur. Kuhn, *paradigma* kavramına bu bağlamda merkezi bir önem atfeder.

Paradigma, bilim insanları topluluğunun belirli bir dünya görüşü etrafında bir araya gelmeleri ve araştırma nesnelerini bu görüş üzerinden incelemelerine olanak sağlayan genel çerçeve ya da değerler dizisi olarak ifade edilebilir (Kuhn, 1996, s. 23-24). Kuhn bilimin paradigmalar sayesinde, kırılmalar ve sıçramalarla gelişerek ilerlediğini öne sürer. Ona göre, her bir paradigma kendi kavram kümesini oluşturarak, gerçeklik

algısında köklü dönüşümlere yol açabilir. Dolayısıyla, paradigma bilimsel araştırma için temel bir gerekliliktir (Kuhn, 1996, s. 100-101).

Kuhn, bilimsel çalışmaların gerçekleştiği aşamaları üç başlıkta inceler. *Olağan Bilim Öncesinde*, herhangi bir bilim disiplini altında çalışma yürüten çeşitli bilim insanları, fikir ve kuramları tartışır ama bu aşamada, bir uzlaşmadan söz edilemez. Bu süreçte oluşturulan kuramlardan biri, zaman içinde egemen konuma yükselir ve bu kuram etrafında şekillenen yapı, yeni bir paradigmayı oluşturur. Kuhn, bu paradigma içerisinde yürütülen bilim faaliyetlerini *olağan bilim* olarak ifade eder. Egemen paradigma, bu süreçte öne çıkan problemleri kendi kavram kümesiyle ele alır ve çözümler. *Olağan bilimin*, problemleri etkili bir şekilde ele alışı, diğer bilim çevrelerindeki insanların da egemen paradigmaya dâhil olmalarını sağlar. Olağan bilim sürecinde, paradigma bazen açıklamakta zorlandığı problemlerle karşılaşır. Kuhn bu problemleri *anomali* olarak niteler. Bu problemler, bir süre sonra birikerek, paradigmanın var olan olgu ve olayları açıklamadaki yetersizliklerini ortaya çıkarır ve bu durum krize yol açar. Ancak Kuhn’a göre, alternatif bir seçenek ortaya çıkana dek, bilim insanları var olan paradigmayı savunmayı sürdürürler. Problemlere yanıt üretebilen yeni bir seçenek belirdiğinde ise egemen paradigmaya olan güven azalır ve zamanla bilim insanları, oluşan yeni seçeneğe yönelirler. Bu durum, paradigma kaymasına neden olur ve yeni seçenek, egemen paradigmaya dönüşür. Kuhn bu dönüşümü *bilimsel devrim* olarak açıklar. Yeni paradigma içinde *olağan bilim* süreci yeniden başlar ve bu hareketlilik döngüsel bir şekilde sürer. Paradigmaların bilimsellik ölçütleri, her bir paradigmada değişkenlik gösterebildiğinden, çelişkili bir durum ortaya çıkabilir. Kuhn, paradigmaların birbiriyle kıyaslanabileceği metodolojik bir ölçek olmamasından hareketle, paradigmaların *eşölçülemez* olduğunu ifade eder.

Bilimsel Devrimlerin Yapısı’nda, Kuhn’un ele aldığı konulardan bir diğeri, yaygın bilim imgesinin oluşma biçimidir. Kuhn pozitivist bilim imgesinin popüler kültür içerisinde ve ders kitapları aracılığıyla yeniden üretildiğini ve yaygınlaştırıldığını ifade ederken, bilimin kendi içinde, doğrusal bir düzlemde ve statik bir biçimde ilerlediği yönündeki böylesi bir anlayışın sorgulanması gerektiğini vurgular. Ona göre bilim üretimi, dinamik bir süreç olarak kavranmalıdır (Kuhn, 1996, s. 1-210).

Kuhn'un yaşadığı dönem ve coğrafya, Soğuk Savaş ikliminin neredeyse her şeyi belirlediği bir niteliğe sahiptir. *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*'nda yöntemsel olarak Marksizmin izlerine rastlansa da kitapta Marx'ın adının hiç geçmemesi, Kuhn'un tercihinin yanı sıra böylesi bir iklimin sonucu da olabilir. Erhan Nalçacı, Kuhn'un örtük bir biçimde kullandığı yöntemi şöyle özetler:

[...] Bilim insanlarını verili bir dönemde saran inançlar, eğilimler, teknik sorunlar etkilemektedir. Ve tarihsel bir anda her paradigma giderek büyüyen zıtların birliği ve çelişkisine sahip olur. Zıtların birliği ve çelişkisine bağlı nicelikçe birikim nitelikçe bir değişime neden olur ve bilimin yol alışı düz bir çizgi üzerinde değil, sıçrayıcı bir karakterdedir. Ve değişim bilimsel düşüncenin karakterindedir, yeni paradigma ve yeni olağan bilim de olumsuzlanacaktır. [...] Üretim ilişkilerinden kopuk bir bilim insanları topluluğunun fikirlerinde değişim olmaktadır. Paradigma adeta “idea” gibi bir bilim insanı topluluğunun zihninde gerçekleşmekte, bütün topluluğa hükmeden bir özellik göstermektedir (Nalçacı, 2021, s. 282).⁶

Nalçacı, makalesinde bir yandan *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*'nda “nicel birikimlerin nitel değişime yol açması” ve “yadsımanın yadsınması” gibi diyalektiğin temel yasalarının, Kuhn tarafından nasıl kullanıldığına dikkat çekerken, diğer yanda, gerçekliğin idealist bir yaklaşımla manipüle edilmesini eleştirmektedir. Nalçacı, *Tarihselci Yöntem ve Bilim Tarihi* isimli editörlüğünü yaptığı kitapta, Marx'tan yaptığı bir alıntıyla Kuhn'un kullandığı yöntemsel içeriğin, Marx'ın metnine olan benzerliğine dikkat çeker:

Gelişmelerinin belli bir aşamasında, toplumun maddi üretici güçleri, o zamana kadar içinde hareket ettikleri mevcut üretim ilişkilerine, ya da bunların hukuki ifadesinden başka bir şey olmayan mülkiyet ilişkilerine ters düşerler. Üretici güçlerin gelişmesinin biçimleri olan bu ilişkiler, onların engeli haline gelirler. O zaman bir toplumsal devrim çağı başlar. İktisadi temeldeki değişme, kocaman üstyapıyı, büyük ya da az bir hızla altüst eder (akt. Nalçacı, 2023, s. 409).

Rölativist gelenekle birlikte anılan konvansiyonalist yaklaşım, daha çok 1970'li yıllarda Edinburgh düşünce okulunun oluşturduğu *güçlü program*ıyla tanınır. Bu yaklaşımın temel tezi “bilimsel bilgi olarak kabul edilenin, içine gömülü olduğu kültüre ya da hayat

⁶ Kuhn'un kitabında kullandığı yöntemin Marksizm ile benzerliğine dikkat çeken Erhan Nalçacı, yazısında Kuhn'un 1965 yılında yaptığı Marksizm karşıtı bir konuşmadan da alıntı yaparak bir yönüyle var olan ironiyi açığa çıkarır, ama aynı zamanda, Soğuk Savaş döneminde Kuhn'un yer aldığı tarafı vurgular. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nalçacı, E. (2023). Baş Aşağı Duran Bir Diyalektik: Kuhn'un Bilimsel Devrimlerin Yapısı. *Tarihselci Yöntem ve Bilim Tarihi* (3. Baskı). İstanbul: Yazılama Yayınevi.

tarzına görece olduğu fikridir.” Merton’ın normlara atfettiği açıklayıcı niteliğin, benzer bir misyonla Güçlü Program’da “çıkarlar” olarak görüldüğü söylenebilir (Balkız & Öğütler, 2010, s. 15).

1.2.3. Marksist Gelenek: Hessen-Grossman Tezi

Yirminci yüzyılın bilim, sanat, edebiyat vb. üretimlerinde söz sahibi olan Marksist Dünya Görüşü’nün, Sovyetler Birliği’nin yıkılmasının ardından bu niteliğini büyük ölçüde yitirdiğini gözlemleyebiliriz. Bununla birlikte, günümüzde süregelen kapitalizmin krizinde, “paradigma” dışına çıkmaya çalışanların ve Marksist yönetime başvuranların sayısında bir artışından da söz edilebilir. Böylesi bir süreçte, bilim tarihi, felsefesi ve sosyolojisi alanlarında yapılacak Marksist bir araştırmada, klasik metinlerin yanı sıra Boris Hessen ve Henryk Grossman tarafından yirminci yüzyılda yazılmış metinlerin yol gösterici olabileceği söylenebilir.

1931 yılında Sovyet fizikçi Boris Hessen’in (1893-1936) Londra’da gerçekleşen İkinci Uluslararası Bilim Tarihi Konferansı’nda sunduğu *Newton’un Principia’sının Toplumsal ve Ekonomik Kökenleri (The Social and Economic Roots of Newton’s Principia)* adlı makale, bilimin pozitivist bir kavrayışla ele alınmasına karşı bir manifesto olarak düşünülebilir. Makalesinde Newton’u ve onun *Doğa Felsefesinin Matematiksel İlkeleri (Philosophiæ Naturalis Principia Mathematica)* adlı eserini, tarihsel bir akış içine yerleştirerek ve eseri, o dönemin maddi koşullarıyla ilişkilendirerek, bilimsel bilginin üretilmesindeki ‘dışsal’ etmenlere dikkat çeker. Hessen’in çağdaşı diyebileceğimiz Henryk Grossman (1881-1950), benzer düşünceleri *Mekanikçi Felsefe ve Manüfaktürün Toplumsal Temelleri (The Social Foundation of Mechanistic Philosophy and Manufacture)* ve *Descartes ve Dünyanın Mekanikçi Kavranışının Toplumsal Kökenleri (Descartes and the Social Origins of the Mechanistic Concept of the World)* adlı makalelerinde savunur. Bununla birlikte, makaleleri ile farklı başlıklara odaklansalar da aynı tarihsel zemini araştırmaları ve öne sürdükleri tezlerin birbirini tamamladığının düşünülmesi, bilim tarihi yazıcılığında onların yaklaşımlarının “Hessen-Grossman Tezi” adıyla anılmalarına yol açar.

Hessen-Grossman Tezi’nin, modern bilimin anlaşılmasında açıklayıcı bir çerçeve sunduğu ve bilimsel bilginin ele alınış biçiminde köklü bir değişime işaret ederek, dikkatleri bilimsel bilginin üretilmesindeki ‘dışsal’ etmenlere çektiği söylenebilir. Ancak,

Marksist bilim tarihi yazıcılığının kurucu örnekleri arasında yer alan bu metinler, genel itibariyle “dışsalıcı” olarak görülse de aslında üçüncü bir yolu gösterir. Hessen ve Grossman bilimsel bilgiye ilişkin içsel ve dışsal nitelikleri, diyalektik bir perspektif ile ele alarak bütünsel bir kavrayış sunarlar. Dolayısıyla onlar, bilimi salt sosyal bir olay olarak görerek, ulaşılan sonuçların sadece ortaya çıktığı toplumsallıkta geçerli olabileceğini savunan dışsalıcılardan farklı olarak, bilimin iç dinamiklerini reddetmemişler; ancak bilimi, onu çevreleyen maddi koşullarla birlikte kavramışlardır. Hessen-Grossman Tezi’nde öne çıkarılan Marksist yaklaşımda, maddi olan ile düşünsel olan arasındaki ayırım, öncelik-sonralık ilişkisi olarak görülebilse de ya da Newton’un yaşadığı dönemin üretim tarzı ve ilişkilerinin, onun düşünsel hayatını ve bilimsel üretim sürecini önelediği söylenebilse de bu ilişkinin tek yönlü değil, diyalektik bir biçimde gerçekleştiği görülebilir. Newton, ticari kapitalizm sürecinde, ait olduğu burjuva sınıfının ulaşım, sanayi ve savaş gibi alanlarda karşılaştığı sorunları çözmeye çalışırken, maddi olan düşünsel olana etki etmekte; ancak Newton’un yoğun bir zihinsel etkinliğin ardından fizik disiplinde oluşturduğu yeni paradigmanın etkileriyle düşünsel olan maddi olanı etkilemektedir. Bu etki, evreni algılayış biçimimizde değişim yaratarak, maddi olan ile düşünsel olan arasındaki diyalektiği sürdürür. Benzer bir biçimde, Grossman, mekanik hareketin teorik bir dille yazılmasının kaynağında makinelerin icadının olduğunu ifade ederken, bunun tek yönlü olduğunu kastetmez; makinelerin icadı teoriye yol gösterir, teori ise daha gelişkin bir pratiğe neden olur ve bu hareket döngüsel olarak sürer.

Hessen-Grossman tezinin bilim tarihindeki açıklayıcı gücü, yazarların özgün metinleri incelendiğinde daha iyi kavranabilir.

1.2.3.1. Boris Hessen: Newton’un Principia’sının Toplumsal ve Ekonomik Kökenleri

Boris Hessen, *Newton’un Principia’sının Toplumsal ve Ekonomik Kökenleri adlı makalesine* Karl Marx’ın tarihsel süreç kavramıyla başlayarak, tarihsel süreçlerde gerçekleşen olayların kahramanların ya da dahi olarak adlandırılan insanların iradelerinin ürünü olduğu ve onların iradelerinin maddi koşulları önelediği yönündeki görüşü yadsır ve maddi yaşamın üretim biçiminin, toplumun sosyal, siyasi ve entelektüel yaşamına

etkilerini vurgular. Bu düşünceye göre, “insanların varlığını belirleyen şey bilinçleri değildir; aksine onların toplumsal varlıkları, bilinçlerini belirler”⁷.

Hessen bu düşünsel temelden hareketle, Newton’a ilişkin bazı sorular sorar: “Newton’u bilimsel gelişmenin dönüm noktasına yerleştiren ve ona bu ileriye doğru hareketin yeni güzergahını çizme imkânı veren neydi? Newton’un yaratıcı dehasının kaynağını nerede aramak gerekir? Çalışmalarının içeriğini ve yönünü tayin eden neydi?” (Hessen, 2019, s. 19). Hessen bu soruları, makalesinde çeşitli başlıklar altında, kapsamlı bir şekilde yanıtlamakla kalmaz, aynı zamanda Newton’un ulaşamadığı sonuçların nedenlerini de açıklar. Hessen’in makalesinde öne sürdüğü tezler şöyle özetlenebilir: Newton’un *Principia*’sında iktisadi, teknolojik ve bilimsel sorunların ilişkiselliği görülebilir; Bilim Devrimi sürecinde teorik mekanik, makine teknolojisi çalışmaları içinde ya da ardından gelişirken, 17. yüzyılda bilim insanların kullanamadıkları elektrikli motor, ısı motoru ve jeneratör gibi teknolojileri kapsayan termodinamik, elektrodinamik gibi fizik disiplinleri gelişmemiştir; 1688 İngiliz Devrimi, içerdiği sınıf uzlaşmacılığıyla, bilime de ideolojik bir sınır çekmiştir. Böylece yükselen burjuva sınıfının bir temsilcisi olarak Newton, sistemini tümüyle mekanikleştirmemiş ve madde kavrayışına Tanrı’yı da dahil etmiştir (Hessen, 2019, s. 65-80). Hessen’e göre, feodal ekonomik düzenin çözülmesinin ardından egemen olan ticaret sermayesi ve manifaktürün; ulaşım, sanayi ve savaş alanlarındaki sorunları doğal olarak bilimin de sorunları olmuştu. Hessen, su yolu taşımacılığıyla ilgili, gemilerin hızlarının ve yük kapasitelerinin artırılması; rota takibi, deniz şartlarına uyum, manevra kabiliyeti ve açık denizlerin koşullarına göre güvenilir konum belirleme gibi sorunların çözümünün hidrostatik, hidrodinamik ve mekanikle ilişkili olduğunu belirtir (Hessen, 2019, s. 27-33). Üretim ilişkileriyle bilimin baktığı yeri ilişkilendirmek amacıyla Hessen, Newton’un arkadaşı Francis Aston’a yazdığı mektubu⁸ örnek olarak gösterir. Newton mektupta Avrupa gezisine çıkacak olan arkadaşına seyahat sürecinde incelemesi için bazı önerilerde bulunur. Mektupta yer alan öneriler ile ticari

⁷ Boris Hessen bu tespitleri Karl Marx’ın özellikle *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı* ve Karl Marx ve Friedrich Engels’in birlikte yazdıkları *Alman İdeolojisi* adlı eserlerinden yola çıkarak yapar. Kitabın ilgili bölümlerine ilişkin ayrıntılı okuma için bkz. Marx, K. (2005). *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*. (6. Baskı). (S. Belli, Çev.). Ankara: Sol Yayınları. s. 39; Marx, K. ve Engels, F. (1999). *Alman İdeolojisi*. (4. Baskı), (S. Belli, Çev.) Ankara: Sol Yayınları. s. 44-46.

⁸ Newton’un arkadaşına yazmış olduğu mektubun ayrıntıları için bkz. Hessen, B., & Grossmann, H. (2009). *The Social and Economic Roots of the Scientific Revolution* (1st edition b.). (G. Freudental, & P. McLaughlin, Dü) Heidelberg: Sprinder. s. 57-58.

kapitalizmin ihtiyaçları arasındaki ilişki dikkat çekicidir. Hatta mektubun neredeyse yarısını kaplayan simyacılık ile ilgili inceleme onerileri bile, ticari kapitalizme içkindir; çünkü savaşlarda kullanılan araç, gereç ve silahlar bakır madenine olan talebi yükseltir ve bu madenin yeterli miktarda olmaması, metallerin birbirine dönüştürülmesine olan ilgiyi artırır. (Hessen, 2019, s. 54- 55). Newton'un bu mektubu, onun iktisadi meselelere olan ilgisini rneklemesi açısından önemli görülebilir. Bununla birlikte, Hessen, Newton'un *Principia*'sının arka planını, Marksizm'in *alt-yapı* olarak nitelediği üretim tarzı ve ilişkileriyle sınırlamaz; aynı zamanda bilim çalışmalarının din, siyaset, felsefe ve hukuk gibi Marksizm'in *st-yapı*da konumlandırığı kurumlardan da etkilenebileceğini ifade ederek, bu bağlamda Newton'un eserini, yaşadığı dönemle ilişkilendirir. Örneğin, 1688 İngiliz Devrimi sürecinde, burjuva sınıfı ile feodal toprak sahiplerinin uzlaşısı, yükselen burjuvazinin temsilcilerinden olan Newton'u da etkiler. İngiliz Devrimi'nde gerçekleşen uzlaşının ortak değeri din olduğu için, Newton'un bilimsel yaklaşımında mekanik kuram, teolojinin n kabulleriyle i içedir:

Principia'nın ana fikri, gezegenlerin iki kuvvetin birleşik etkisiyle hareket ettiği görüşüne dayanır: Biri Güneş'in çekim gücü, öbürü ilk dürtüdür. Newton bu ilk dürtüyü Tanrı'ya bağlar, ama O'nun kendi Güneş Sistemi'ne daha fazla müdahale etmesini yasaklar. Evreni yönetme konusunda Tanrı ile nedensellik arasındaki bu benzersiz "iş bölümü," dini inançları, mekanik nedenselliğin maddeci ilkeleriyle birbirine bağlayan İngiliz filozoflarının belirgin özelliğidir (Hessen, 2019, s. 76).

Hessen'e göre Newton'un bu fikirleri, evreni kavrayış biçimiyle uyumludur ve Newton mekaniğinin enerjinin korunumu yasasını içermemesi, onun matematik ve fizikteki dehasının zayıflığıyla değil bu kavrayış biçimiyle ilişkilidir.

1.2.3.2. Henryk Grossman: Mekanikçi Felsefe ve Manüfaktürün Toplumsal Temelleri

Modern bilimin ortaya çıkışını, Marksist bir perspektifle açıklayan Henryk Grossman, makinelerin icat edilmesinin ardındaki maddi süreçleri inceleyerek, bu süreçlerin mekanikçi evren tasavvuruna olan etkilerini serimler.

Grossman, *Mekanikçi Felsefe ve Manüfaktürün Toplumsal Temelleri* (*The Social Foundations of the Mechanistic Philosophy and Manufacture*) adlı makalesi, Avusturyalı bilim tarihçisi Franz Borkenau'nun (1900-1957) *Feodal Düşünceden Modern Düşünceye*

Geçiş (Der Übergang vom feudalen zum bürgerlichen Weltbild) adlı kitabıyla bir polemik metni olarak okunabilir. Grossman, Borkenau'nun modern bilimin başlangıç noktası olarak on yedinci yüzyıla işaret etmesine itiraz eder; bununla birlikte, modern bilimin ortaya çıkış sürecinde gelişen disiplinler ve bu disiplinlerin geliştikleri yerler ile yükselen burjuva sınıfının ihtiyaçlarını ilişkilendirerek, bu ilişkiyi tarihsel materyalist analize tabi tutar. Grossman, mekaniğin temel prensiplerinin ve onun evren tasavvurunun başlangıcı olarak Borkenau'nun işaret ettiği on yedinci yüzyıl yerine, Leonardo da Vinci'nin on beşinci yüzyıldaki çalışmalarına odaklanır. Grossman bu tespiti yaparken, Fransız fizikçi ve bilim tarihçisi Pierre Duhem'in bu döneme ilişkin yaptığı çalışmalardan da yararlanır.⁹ Bunun yanı sıra, Grossman, Leonardo Da Vinci'nin çizimlerindeki insan ve hayvan figürlerinin hareketleriyle, dikkatleri doğanın mekanik yasalarına çekmek istediğini ifade eder (Hessen ve Grossmann, 2009, s. 103-111). Mekanikçi evren anlayışı, her ne kadar Da Vinci'nin yaşadığı döneme dayandırılabilse de bu görüşün karşılık bulacağı iklim, on yedinci yüzyılda, üretimde makinelerin etkin bir şekilde kullanılmasıyla oluşur. Grossman'a göre, Orta Çağ'da burjuva sınıfının yükselişine ve değişmekte olan üretim sürecine, makinelerin icadı eşlik eder. Antik Çağ boyunca kölelik kurumu, iş gücü ihtiyacını karşılarken, feodal düzende bu kurumun yerini serflik almıştı. Ancak Orta Çağ'ın sonuna doğru, ücretli çalışan işçiler yeni işgücünü oluşturmaya başladığında, üretimin maliyetinde artış meydana gelir. Grossman bir yandan makinelerin icadı ile üretimin maliyetini düşürme ihtiyacı arasındaki ilişkiye dikkat çekerken, diğer yandan makinelerin verimliliğinin artırılması için yapılan çalışmaların, mekanik hareket yasalarının keşfine yol açtığını vurgular. Mekanikçi evren anlayışıyla birlikte, doğa tıpkı bir makine gibi parçalara ayrılarak araştırılır. Makinelerin icadı aynı zamanda hareket kavramına ilişkin algıda da önemli bir değişim yaratır. Günlük yaşamda bir bütün olarak algılanan hareket; hız ve ivme gibi bileşenlerine ayrılarak nicel olarak araştırılır ve böylece makinenin işleyiş yasaları teorik dille ifade edilmeye başlanır (Hessen ve Grossmann, 2009: 138-143; Tufan, 2020: 147-153).

⁹ Duhem konuya ilişkin araştırmasında Kepler, Descartes, Galileo ve Pascal gibi bilim insanlarının, Leonardo'nun mekaniğe yönelik çalışmalarından nasıl faydalandıklarını gösterir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Pierre Duhem (1991). *The Origins of Statics. The Sources of Physical Theory*. Boston Studies in the Philosophy of Science (Volume 123). Boston: Springer Science+Business Media Dordrecht.

Hessen ve Grossman'ın bilim ve üretim ilişkilerine dair kapitalizmin belirli dönemleriyle sınırladıkları çerçeve, diğer üretim tarzları ve kapitalizmin diğer aşamaları da göz önünde bulundurulduğunda genişletilebilir.

1.2. KAPİTALİZM

1.2.1. Üretim Tarzı ve Üretim İlişkilerinin Diyalektiği

Tarihsel süreçlerde bilgi etkinlikleri ile üretim tarzları arasında süregelen bir ilişki olduğu ve bu ilişkinin birbirinden farklı üretim tarzlarında farklı biçimlerde gerçekleştiği söylenebilir. Bu çerçeveden bakıldığında, günümüzde gerçekleşen bilimsel çalışmalar ve bu çalışmaların çıktılarının kullanım biçimleri incelenirken, kapitalist üretim tarzı göz ardı edilmemelidir.

Üretim, insan türünün yeryüzünde ortaya çıkışından beri var olan ve tarih boyunca türlü değişimler geçiren tarihsel ve kültürel bir etkinlik olarak görülebilir. Üretim sürecinde toplumun ihtiyaçlarının karşılanması, örgütlü bir çabayı gerektirdiğinden, üretim etkinliği toplumsal bir organizasyon olarak da ifade edilebilir.

İnsanlığın üç milyon yıllık tarihinin büyük bir bölümünü kapsayan *avcı-toplayıcılık*, günümüzden on iki bin yıl öncesine kadar sürdüğü tahmin edilen bir üretim tarzıdır. Paleolitik Çağ'ın bu üretim etkinliği, doğada var olan sebze ve meyvelerin toplanması, çeşitli canlıların avlanması ve tüm bunlar için geliştirilen aletlerden ibarettir (Belek, 2016: 18-19). Paleolitik insanların yaşamlarını sürdürebilmeleri, güçlü bir iş birliğini zorunlu kıldığından, kolektif değerlerin bu çağ boyunca ön planda tutulduğu söylenebilir. Bununla birlikte, besin kaynaklarına erişimin, sürekli hareket halinde olmayı gerektirmesi ve buna bağlı olarak, insanların yer değiştirirken yanlarına sadece kolay taşınabilir eşyalar alabilmeleri, bireysel birikimin önünde bir engel olarak düşünülebilir (Harman, 2019, s. 22).

Paleolitik topluluklar için varoluşsal bir önem taşıyan, doğada gerçekleşen döngüsel hareketin, bitki ve hayvanların davranışlarının öğrenilmesi, bu toplulukların bilgi ile olan ilişkisinin temelini oluşturur. Dolayısıyla, böylesi bir motivasyonun onların gözlem becerilerini artırdığı ve onlara geniş bir doğa bilgisi kazandırdığı söylenebilir (Conner, 2013, s. 35). Arkeolojik kazılarda, hayvan kemikleri üzerine resmedilmiş bir şekilde bulunan ay gözlemleri, Paleolitik insanların gözlemlerinin bitki ve hayvanlarla sınırlı

kalmadığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir (McClellan & Dorn, 2018, s. 18). Paleolitik Çağ'a ilişkin bu veriler, dönemin avcı-toplayıcı üretimi ile insanların örgütlenme biçimleri ve bilgi etkinlikleri arasındaki ilişkiyi açığa çıkaran ipuçları sunar.

Paleolitik Çağ'ın sona ermesi, insan topluluklarının iradelerinden bağımsız bir zorunluluk olarak ortaya çıkar. Soğuyan ve kuraklaşan hava şartlarının oluşturduğu iklim değişikliği, doğada var olan tahılın ve av hayvanlarının azalmasına yol açarak, insanlara yeni bir yaşam biçimini dayatır (Harman, 2019, s. 24). Onları, yiyecek toplama yerine, yiyecek üretmeye yönelten ve yerleşik olmayı gerektiren bu yeni yaşam biçimi, Neolitik Çağ'ın temel niteliğini ifade eder. Bu dönem yiyecek üretiminde, “toplayıcılıktan tahıl bahçeciliğine ve sonra tarıma, diğeri avcılıktan sürü besiciliğine ve kırsal göçebeliliğe” doğru olmak üzere iki farklı yoldan söz edilebilir. Sınırlı bir bölgede başlayıp daha sonra yaygınlık kazanmaya başlayan Neolitik üretim biçimi, yüzlerce yeni teknolojinin geliştirilmesine zemin oluşturur. Neolitik toplumlar; ağaç, kerpiç ve taş kullanarak sağlam yapılar inşa etmişler, iplik yapımı ve taşa şekil verme gibi işlerle uğraşmışlardır. Bunların yanı sıra, doğada ham halde bulunan bakırı da kullanarak, metalürjinin ilk örneklerini geliştirmişler ve bu sayede yaşamlarını kolaylaştıran aletler üretmişlerdir. Neolitik çiftçiler alet yapma becerilerinin yanı sıra, güneş ve ay gibi gök cisimlerinin dönemsel hareketlerini gözlemleyerek kendileri için faydalı bilgileri toplayabilmişlerdir (McClellan & Dorn, 2018, s. 19-35). Neolitik Çağ'ın toplumsal yaşamı, kimi bireylerin daha saygın olduğu “kabile reisliği” gibi ilk tabakalaşma örneklerini ortaya çıkarsa da toplumun bir kesimi tarafından üretilen artı değere, diğeri bir kesiminin el koyması biçiminde gerçekleşen sınıfsal farklılaşma, henüz mevcut değildir. “Sınıf bölünmeleri, tam zamanlı bürokratlara, silahlı adamlara dayanan yerleşik devlet aygıtının kurulması ve kadının ikincil konuma düşürülmesi henüz ortaya çıkmamıştı.” Böylesi değişikliklerin “Kentsel Devrim”¹⁰ sürecinde gerçekleştiği görülmektedir (Harman, 2019, s. 29).

İnsanlık Tarihi'nde Kentsel Devrim, yazı, matematik, geometri, takvim ve astronomi gibi birçok alanda ilklerin yaşandığı bir dönem olarak görülebilir. Günümüzden yaklaşık 6.000 yıl önce Mezopotamya'da Neolitik bahçeciliğin yerini, onunla kıyaslanamayacak

¹⁰ Avusturyalı arkeolog Gordon Childe *Man Makes Himself (Kendini Yaratan İnsan)* adlı kitabında uygarlık tarihini dönemlendirirken, Paleolitik ve Neolitik Çağ'ın ardından üçüncü aşamayı “Kentsel Devrim” olarak niteler. Ayrıntılı bilgi için bkz. V. Gordon Childe, *Man Makes Himself*, Sixth Printing, New York: Mentor Books, 1958.

verimlilikte, sulamaya dayalı bir tarım modeli almaya başlar. Bu gelişme, artı ürünün ortaya çıkmasını sağlayarak, büyük nüfusa sahip kentleri mümkün kılar. Askeri, dinsel, kültürel ve politik kurumların ilk örneklerinin görüldüğü bu dönem, günümüzde hala devam eden sınıflı toplum yapısının başlangıç noktası olarak nitelenebilir (McClellan & Dorn, 2018, s. 37-39).

Bir sınıfın, toplumsal yapıyı kendi çıkarları doğrultusunda örgütlemesi ve diğer sınıflar üzerinde egemenlik kurarak, sömürü ilişkilerini oluşturması, sınıflı toplumların ortak özelliği sayılabilir. Örneğin, sömürü sisteminin başlangıcı olarak ifade edebilecek Kentsel Devrim ile birlikte, üretimin köle emeğiyle gerçekleştiği ve ortaya çıkan artı değere köle sahipleri tarafından el koyulduğu görülür. Bu köleci toplumdan sonra gelen feodal düzende ise köle ve köle sahipleri arasında var olan sınıflar arası çelişkinin yerini, toprağı işleyen serf ile toprak sahibi senyör arasındaki çelişkinin aldığı söylenebilir. Serfin yaşam koşullarının köleden daha iyi olduğu öne sürülür; fakat onun da artı üründen aldığı pay, sadece yaşamını sürdürebileceği kadardır (Belek, 2016, s. 23-25).

Tüm bu üretim tarzları ve üretim ilişkileri, toplumsal yaşamda önemli değişim ve dönüşümlerin merkezinde yer almıştır. Örneğin sınıflı toplumların ve buna bağlı olarak sömürünün ortaya çıkması, üretim sürecinde gerçekleşen bir gelişmeye işaret eder. Burada gelişme kavramının bizde uyandırdığı pozitif anlam ile sömürü kavramı arasında bir çelişki varmış gibi görünebilir. Ancak tarihsel olgu ve olaylar arasında katmanlı bir biçimde var olan diyalektik ilişkinin, olumlu ve olumsuzu içinde barındırdığı ve bizatihi bu zıtlıklar arasındaki çelişkinin, gelişmeye yol açtığı söylenebilir. Dolayısıyla köleci, feodal ve kapitalist üretim tarzları, her ne kadar çeşitli sömürü ilişkilerini barındırsalar da her birinin belirli bir toplumsal gelişmeye karşılık geldiği ifade edilebilir.

Günümüzden yaklaşık iki yüzyıl önce, kapitalizmin dünya ölçeğinde bir sisteme dönüşmeye başlaması, insanlığın avcı toplayıcı döneminden tarımla birlikte yerleşik yaşama geçmesine benzer ve hatta onu aşan boyutta bir değişime yol açmıştır. Çünkü bu değişimin, toplumsal yaşamla sınırlı kalmadığı; doğal yaşama, iklime ve hatta günümüzde yerkürenin dışına kadar taşıdığı görülebilir.

Nasıl ki Neolitik üretim tarzı, kendisinden önceki Paleolitik üretim tarzının içinde doğmuş, gelişmiş ve egemen üretim tarzı haline gelmişse, aynı durum diğer üretim tarzları için de geçerli olmuştur. Kapitalist üretim tarzı, benzer bir şekilde feodalizmin

içinde ortaya çıkmış ve zamanla onu tasfiye ederek egemen konuma gelmiştir. Bununla birlikte kapitalizmin, günümüze gelinceye kadar çeşitli aşamalardan geçtiği ve her bir aşamada, niteliksel olarak bazı dönüşümler geçirdiği söylenebilir.

1.2.2. Feodalizmden Ticaret Kapitalizmine Geçiş

Ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayalı Orta Çağ Avrupası'nda, tüm üretim araçları aristokrasi ve kiliseye aittir. Bu dönemin kilise kurumu, din ile birlikte dönemin tüm düşünsel üst-yapısını oluşturan bir güç olarak görülebilir. Kilisenin sahip olduğu bu niteliğin, feodal düzen ve onun egemen sınıfı aristokrasi için bir meşruiyet kaynağı olduğu ifade edilebilir.

Haçlı Seferleri, kilisenin bu rolünü açığa çıkarması bakımından dikkat çekicidir. Papa II. Urban'ın, 1095 yılında, Clermont Konsilinde Hristiyan âlemine yaptığı çağrının ardından başlayan ve yaklaşık iki yüz yıl süren haçlı seferleri, Hristiyanlığın yayılması gibi “saygıdeğer” amaçlar taşıyormuş gibi yansıtılsa da bu savaşların asıl amacı, yeni toprakları ve zenginlikleri ele geçirmektir. Aristokrasi açısından büyük kazanımlarla sonuçlanmasa da Avrupalı tüccarlar bu savaşlardan kârlı çıkar. Haçlı seferleri, ipek ve baharat yolları üzerinde var olan Arap egemenliğini sekteye uğratarak, ticaret etkinliklerinin Avrupa lehine gelişmesine ve oradaki tüccar sınıfının zenginleşmesine yol açar. Ticarete yaşanan gelişmeler, Orta ve Batı Avrupa'daki, özellikle de İtalyan şehir devletlerindeki tüccarlar açısından kârlıdır. Burjuva sınıfının ortaya çıkışının temellerini ifade etmesi bakımından bu süreç önemli sayılabilir.

Orta Çağ ekonomisinin ilk yüzyıllarında hem kırsal hem de kentlerde gerçekleşen üretim, genel olarak özel tüketime dayalıdır. Mübadele amaçlı üretimin yeni başladığı bu süreçte, pazarın sınırlı olduğu, yerleşim birimlerinin içine kapalı bir nitelik taşıdığı ve üreticiler arasındaki ilişkilerin belirli bir yerellikte gerçekleştiği görülmektedir. Dolayısıyla, işçiler arasındaki iş bölümünün, üretimin bu niteliğinden kaynaklı sınırları vardır. Sermaye, lonca sermayesidir ve bu, doğrudan sahibinin emeğiyle ilişkili ve ondan kopmaz bir yapıya işaret eder. Sovyet bilim insanı Boris Hessen, feodal üretim tarzından tüccar sermayesine ve manifaktüre geçişi şöyle ifade eder:

Karşılıklı ilişki eksikliği, seyrek nüfus ve tüketimin sınırlı hacmi, iş bölümünün gelişmesine engeldi. İş bölümünde bir sonraki adım, üretimin ve mübadele biçiminin birbirinden kopmasıyla özel bir tüccar sınıfının doğmasıydı. Ticaretin sınırları genişledi.

Kentler birbirleriyle ilişki kurdu. Bu da kamu için güvenli yollar ihtiyacını ve yeterli ulaşım ve taşımacılık araçları talebini doğurdu. Kentler arasında gelişen ilişkiler, aralarında üretimde iş bölümüne yol açtı. Her kent kendi üretim dalını geliştirdi. Sonuçta, feodal ekonominin çözülüşü özel mülkiyetin gelişme tarihinde ikinci döneme, tüccar sermayesinin ve manifaktürün egemenliğine yol açtı. Manifaktürün doğuşu, çeşitli kentler arasındaki iş bölümünün doğrudan sonucuydu. Manifaktür, işçi ile işveren arasındaki ilişkilerde değişime yol açtı. Kapitalist ile işçi arasında parasal bir ilişki ortaya çıktı. Sonunda, usta ile kalfa arasındaki ataerkil ilişki parçalandı. Ticaret ve manifaktür yüksek burjuvaziye yarattı. Küçük burjuvazi loncalarda yoğunlaşmıştı ve şehirlerde, tüccarın ve manifaktür sahiplerinin egemenliğine boyun eğdi (Hessen, 2019, s. 28-29).

Hessen'in özetlediği feodalizmden kapitalizme geçiş sürecini, Leo Huberman (1903-1968), *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla* adlı kitabında daha geniş bir ölçekte dört aşama olarak açıklar. Erken Orta Çağ'da gerçekleşen 'ev ya da aile sistemi' ilk aşamayı oluşturur. Bu sistemde üretim dışı değil, ev içi ihtiyaçları karşılamaya dönük gerçekleştirilir. Orta Çağ boyunca egemenliğini sürdüren 'Lonca Sistemi'nde ise bağımsız bir usta, yanında çalıştırdığı birkaç kişiyle birlikte üretim yapar; kullandıkları araçlar ve hammadde kendilerine aittir, üretim sürecinde emeklerini değil; ürettiklerini satarlar. 'Eve iş verme sistemi' olarak gördüğümüz üçüncü aşama, on altıncı ve on sekizinci yüzyıllar arasında varlığını sürdürür. Bu sistemde, lonca sistemindeki gibi usta ve yardımcılarının birlikte üretimleri söz konusudur. Ancak usta, hammaddeyi, kendisini tüketiciden ayıran bir aracından alır ve artık ücret karşılığı çalışan bir parça işçisidir; bu bağlamda bağımsız değildir. Günümüze değin süren ve kapitalizme geçişte son aşama olarak görülen 'fabrika sistemi' evin dışında, işverenlerin binalarında, onların denetim ve gözetimi altında, pazar için gerçekleşen üretim sürecini ifade eder. Bu yeni üretim sürecinde, işçilere ait herhangi bir araçtan söz etmek mümkün değildir. Ne üretimin ham maddesi ne de üretimde kullanılan araçlar işçiye aittir. Bunun yanı sıra, makinelerin üretimde yaygın kullanımıyla birlikte, ustalığın lonca sistemindeki önemi sona erer. Sermaye, üretimin önde gelen koşuludur. Üretim sürecindeki bu değişim ve dönüşümleri anlamaya çalışırken, bu aşamaların her bir endüstride aynı doğrultuda gerçekleştiği veya bir dönemin başlamasıyla, bir öncekinin tamamen sonlandığı sonucuna ulaşamayız (Huberman, 2007, s. 132-133).

Kapitalist üretim tarzında sermaye sınıfı, üretim sürecine fiili bir katkı koymamasına karşın, üretim araçlarının sahibidir; üretim için ihtiyaç duyduğu iş gücünü satın alır. Bu

sistemde, işçinin aldığı ücret ile ürettiği değer arasında geniş bir açığı vardır. Sermaye sınıfı ortaya çıkan *artı-değere* el koyarak sermayesini büyütür. Dolayısıyla sermaye sınıfının satın aldığı iş-gücü ile sermayesinin büyüklüğü doğru orantılıdır. Huberman sanayi kapitalizmini mümkün kılan birikmiş sermayenin izini sürerek “ticaret”e işaret eder; onu sadece mal mübadelesiyle sınırlamaz ve ticaretin, “fetih, korsanlık, talan ve sömürü”yle bağına dikkat çeker. Örneğin yukarıda kısaca değindiğimiz Haçlı Seferleri sürecinde İtalyan şehir devletleri, Batı Avrupa’dan yardım istemişlerdi. Elde ettikleri güç ile bu “dini” savaşların ardından “İtalyan fatihler” doğudan elde ettikleri serveti, tüccarlara ve bankarlara akıtarak önemli bir servet birikimine yol açarlar. Ancak Doğu’dan gelen bu servet, büyük olmasına karşın yeterli değildir. Sermaye, on altıncı yüzyıldan sonra sıçramalı bir biçimde büyümeye başlar. Karl Marx bu süreci *Kapital* adlı eserinde şöyle özetler:

Amerika’da altın ve gümüş madenlerinin keşfi, yerli halkın kökünün kazınması, köleleştirilmesi ve madenlerin bunların mezarı haline getirilmesi, Doğu Hint Adalarının fethine ve yağmalanmasına başlanması, Afrika’nın siyah derililerin ticari amaçlarla avlandığı alana çevrilmesi, kapitalist üretim döneminin şafağının ilk işaretleriydi (Huberman, 2007, s. 178-179; Marx, 2015, s. 718).

Marx bu açıklamasıyla, sermayenin büyümesinin arka planında yer alan sömürgecilik faaliyetlerine işaret ederken, bu faaliyetlerin acımasızlığını, İngiliz tarihçi William Howitt’in (1792-1879) *Sömürgecilik ve Hristiyanlık (Colonization and Christianity)*¹¹ adlı kitabından alıntı yaparak vurgular:

Hristiyan denilen bu insanlar, dünyanın dört bir yanında, boyunduruk altına alabildikleri halklara karşı, dünya tarihinin başka hiçbir döneminde ve ne kadar vahşi ne kadar geri, insaf ve utanmadan ne kadar nasipsiz olursa olsun başka hiçbir kavminde benzerine rastlanmayan barbarlık ve gaddarlığı reva görmüşlerdir (Marx, 2015, s. 719).¹²

Marx’ın vurguladığı sömürgecilik faaliyetleri, sanayi kapitalizmine giden süreçte ve İngiltere’nin on dokuzuncu yüzyılda dünyanın hegemonik gücü olmasının ardında yatan asli unsur olarak görülebilir. İngiltere ve diğer sömürgeci güçler, Amerika kıtasında

¹¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Howitt, W. (1969). *Colonization and Christianity: a popular history of the treatment of the natives by Europeans in all their colonies*. New York: Negro Universities Press.

¹² Marx, Howitt’ten bu alıntıyı yapmasına karşın, kendi eserlerinde sömürgecileri dini kimlikleriyle değil, burjuvazi adıyla sınıfsal olarak niteler.

yaşayan yerli halkların önemli bir bölümünü tamamen yok ettikten sonra, yeni iş gücü arayışı için Afrika'ya yönelir. Afrikalıların köleleştirilmeleri ya kaçırılmaları ya da Avrupalı tacirlerin yerel egemenlerle anlaşması yoluyla gerçekleşir. Bu süreçte öldürülen Afrikalıların sayısı tam olarak bilinmemekle birlikte, on dokuzuncu yüzyılın sonuna kadar köleleştirilerek satılan Afrikalıların sayısının yaklaşık 20 milyon olduğu tahmin edilmektedir. Tarihçi Paul Lovejoy, 1701-1800 yılları arasında, köleleştirilen 6 milyondan fazla Afrikalının yaklaşık yüzde 40'ının İngiliz gemileriyle Amerika'ya taşındığını ileri sürse de asıl sayının çok daha fazla olduğu iddia edilmektedir. Afrika halklarının bu süreçteki direnişleri, ateşli silahlara karşı koyamamaları nedeniyle sonuçsuz kalır ve milyonlarcası ele geçirilerek, İngiltere'nin büyük liman kentlerinden Amerika kıtasına, sanayiye hammadde üretmeleri için gönderilirler. Atlantik üzerinden yapılan yolculuklarda, kölelerin yaklaşık %25'inin olumsuz seyahat koşullardan dolayı; hayatta kalanların ise madenlerde ve tarım arazilerinde dinlenmelerine fırsat verilmeden gün boyu kırbaç altında çalıştırılmaları sebebiyle kısa süre içinde yaşamlarını kaybettikleri bilinmektedir. Köleleri hayatta tutmanın maliyeti onları satın almaktan daha yüksek olduğu için bu yol tercih edilmez (Sherwood, 2007).

Bu dönemin ekonomi teorisi olarak bilinen merkantilizm, aynı zamanda sömürgeciliğin teorik dili olarak da nitelenir. Merkantilist politikaların üç temel teze dayandığı söylenebilir. Her şeyden önce, ulus devletin yüceltilmesi ve zenginliğinin artırılması, merkantilist yaklaşımın temel hedefi olarak öne çıkar. Çünkü sömürgecilik faaliyetleri, devletin askeri gücü ve kontrolü altında mümkün olabilir. Merkantilizmin ikinci tezi, sömürgecilik faaliyetleri yürüten devletlerin, birbirleriyle yarış halinde olduğu ve bu süreçte, her bir devletin, zenginliğini diğeriyle rekabet halinde ve onun aleyhine artırdığı yönündedir. Son olarak, bu sistemde tüccarların ve onların ulus devletinin varlığını sürdürebilmesi ile sahip oldukları değerli madenlerin miktarı arasında zorunlu bir ilişki kurulur (Gençoğlu, 2013, s. 81).

Sermaye birikimi açısından on altıncı ve on sekizinci yüzyıllar arasında uygulanan merkantilist politikalar "başarılı" olsa da 18. yüzyılda ekonomik yapıda tıkanıklığa yol açar. Ticaret kapitalizminde yaşanan bu kriz, sanayi kapitalizmiyle aşılabacaktır.

1.2.3. Ticaret Kapitalizminin Arka Planında Yer Alan Olaylar

İktidar kavramı, üretim tarzı bağlamında kullanıldığında, belirli bir sınıfa işaret eder ve o sınıfın inşa ettiği temel ve üst-yapı kurumlarıyla birlikte bir bütünü oluşturur. Sınıflı toplumların ortaya çıkmasından itibaren, tarihsel sürecin herhangi bir döneminde, iktidarda yaşanan değişim ve dönüşümler, o sürecin parametreleri göz önünde bulundurularak açıklanabilir. Olgu ve olayların açıklanmasına yönelik, tek yönlü bir nedensellik anlayışının benimsenmesi, hatalı çıkarımlar yapılmasına yol açabilir.

Bu bağlamda, Orta Çağ Avrupası'nda, feodalizmden kapitalizme geçiş sürecine bakıldığında, Büyük Kıtık, Kara Ölüm (veba salgını), Rönesans, Reform, ticaret kapitalizmi, sömürgecilik ve Bilim Devrimi gibi olaylar ve onların arasındaki ilişkileri görebiliriz.

Feodal düzenin toprağa dayalı ekonomik sisteminde, iktidar elde edebileceği *artı-değeri* çoğaltmak amacıyla tarım alanlarını gittikçe genişletmeye çalışır, Orta Çağın büyük bölümünde, iktidarın bu eğilimi sürse de daha fazla toprak, daha fazla iş gücüne ihtiyaç duyulması anlamına gelir; ancak sınırlı nüfus, daha fazla genişlemenin önünde engel oluşturur. Serfleri daha fazla çalıştırmak diğer bir seçenek olabilirdi ama gittikçe artan isyanlar bu seçeneği de olanaklı kılmaz. On üçüncü yüzyılda yaşanan bu ikilem, ekonomide sıkışmaya neden olur ve yüzyılın sonuna doğru, feodal düzenin baş edemeyeceği bir ekonomik krize dönüşür (Bernal J. D., 1965, s. 288-292). Bununla birlikte, halihazırda var olan siyasi ve kurumsal sorunlara, Büyük Kıtık ve veba salgınının da eklenmesiyle kriz, iktidarda kırılmaya yol açar.

1315-1318 yılları arasında, özellikle Kuzey Avrupa'da soğuyan havanın ve şiddetli yağışların eşlik ettiği iklim değişikliği, insanlık tarihinin en büyük kıtlıklarından birinin yaşanmasına yol açar. Döneme ilişkin bazı kayıtlarda, insanların bu süreçte açlıktan birbirlerini yemelerinin, yaygın bir davranış biçimi olduğu anlatılır (Rosen, 2014, s. 280-281). Yaşanan kıtlığın çok uzun bir zaman dilimine yayılması, alınabilecek tedbirleri sınırlar. Su baskınlarından dolayı tarlalarda çürüyen tohumlar ve hasadı yapılamayan ya da güçlkle yapılsa da depolarda aşırı nemli havadan dolayı çürüyen ürünler, felaketin boyutunu artırır (Yavaş, 2021, s. 252). Büyük Kıtık, demografik yapıda da değişimlere neden olur. Seller esnasında çok sayıda insanın, hayvanın ve ekinlerin sular altında kalması; hayatta kalabilenlerden bir bölümünün ise açlık ve hastalıklardan dolayı

yaşamlarını yitirmeleriyle, nüfus oranlarında, dönemin iş gücü ihtiyacına cevap veremeyecek oranda bir düşüş meydana gelir. Böylece, Avrupa’da emeğin, ilk kez topraktan daha değerli olabildiği bir süreç yaşanır (Rosen, 2014, s. 527).

On dördüncü yüzyılın başlarında gerçekleşen kıtlığın Avrupa genelinde yarattığı tahribatın etkileri devam ederken, yüzyılın ortalarında Avrupa bu kez de veba salgınıyla karşı karşıya kalır. Kıtlık sebebiyle yetersiz beslenmenin yaygınlığı, vebanın öldürücülüğü üzerinde dramatik bir etki yaratır; Avrupa, nüfusunun yarısını kaybeder. Ekonomik, toplumsal, dini ve entelektüel yaşamda ciddi bir sarsıntıya sebep olan bu olaylar, iktidara karşı hoşnutsuzlukları artırır. Kuzey Fransa’da 1325 ve 1358; Floransa’da 1378; Londra’da 1381 yıllarında köylüler ve zanaatkarlar tarafından gerçekleştirilen kitlesel eylemler, bu hoşnutsuzlukların boyutunu göstermeleri bakımından öne çıkar. İngiliz Tarihçi Chris Harman’ın (1942-2009) *Halkların Dünya Tarihi* adlı eserinde bu döneme ilişkin aktardığı bir şiir, dönemin ruhunu anlamamıza yardımcı olacaktır:

Yarı Köleler ve köylüler...
Birkaç parlamento topladılar.
Şu emri etrafa yaydılar:
Kim ki yüksektir, düşman odur...
Ve onlardan bazıları yemin ettiler
Ki bir lord ya da efendiyi
Asla kabul etmeyeceklerdi (Harman, 2019, s. 150-155).

On dördüncü yüzyılda yaşanan tüm bu olaylar, bu süreçte ve sonrasında *temel* ve *üst-yapı*da bir dizi kırılmaya yol açar. Dolayısıyla, on beşinci ve on altıncı yüzyılın maddi ve düşünsel atmosferi, birçok “yeni”yi barındırmakla birlikte birçoklarına zemin hazırlar.

Bu dönem yaşanan felaketler, sadece egemen soylu sınıfı değil burjuva sınıfını da ticari olanakların azalması bakımından olumsuz etkiler: “Asya’yla ticarete verilen açık, değerli maden üretimiyle karşılanamadığı için gümüş kıtlığı yaşanıyordu. 1453’te İstanbul’un fethedilmesi ve Osmanlı İmparatorluğunun ‘Orta Doğu’da iktidarını konsolide etmesi tabuta son çiviye çakar”; dolayısıyla ticaret yolları üzerinde Osmanlı egemenliği tesis edilir. Burjuva sınıfı, ticaret yapmasının önünde engel oluşturan Osmanlı İmparatorluğunu çeşitli şekillerde aşmak ister. Yeni ticaret yolları bulma ümidiyle çıkılan yolculuklar, bu çabalardan sayılabilir; ulaştıkları coğrafyaların yer altı ve yer üstü zenginlikleri, burjuva sınıfı için yeni bir yükselişe işaret eder. Ancak, diğer yandan, bu süreçte sömürge faaliyetlerine dayanan imparatorluklarının kurulmasıyla birlikte,

Avrupa, burjuva sınıfı ile aristokrasi arasındaki mücadeleye sahne olur. (Önal, 2023, s. 112). Rönesans, Reform ve Bilim Devrimi bu mücadelenin yansımalarından sayılabilir.

On beşinci yüzyılda İtalya’da başlayan ve Avrupa’nın geneline yayılan niteliğiyle Rönesans, burjuva sınıfının güçlenmesine koşut olarak ortaya çıkar. Her ne kadar “yeni”yi imlediği söylene de Rönesans’ta söz konusu olan “yeni”, İslâm coğrafyasından¹³, Antik Roma ve Yunan’dan alınıp geliştirilerek bir seçenek oluşturma çabası olarak görülebilir. Ticaret sayesinde zenginleşen İtalya’da, burjuva sınıfının oldukça güç kazanması; buradaki kent yaşamının, Avrupa’daki diğer kentlere kıyasla gelişkin niteliği ve aristokrasinin, İtalya’da burjuva sınıfı üzerindeki egemenliğini yitirmiş olması ile Rönesans’ın İtalya’da doğması arasında ilişki kurulabilir (İnalçık, 2013, s. 58-59).

Dolayısıyla, Burjuva sınıfının, İtalya başta olmak üzere, gittikçe Avrupa’nın genelinde artan ekonomik gücü, siyasi güce dönüşürken, bu gelişmeye eşlik eden Rönesans, Reform ve Bilim Devrimi gibi Orta Çağ Avrupası’nın temel paradigmalarından kopuşu temsil eden olayların birlikte değerlendirilmesi gerektiği söylenebilir. Buna karşın, bu değerlendirmeyi yaparken, tüm bu olayları kronolojik bir sıra oluşturarak, birbirleri arasında neden-sonuç ilişkisi kurmanın ve onlara ilişkin keskin bir dönemlendirme yapmanın zorluklarının yanı sıra, böylesi bir çabanın yanıltıcı tarafları olabileceği göz önünde bulundurulmalıdır. Bu dönemin tarihsel gelişmeleri, tüm “yeni”lerin birbirleriyle olan ilişkiselliğinin yanı sıra “eski” unsurlarla etkileşimleri, çelişkileri ve çatışmaları içinde bir akış dahilinde anlaşılabilir.

Nihayetinde, feodal düzen içinde ortaya çıkan, gittikçe güçlenen ve siyasi bir özneye dönüşen burjuva sınıfı, üretici güçlerin gelişimini zorlar. Bu süreç, burjuva devrimleriyle birlikte yeni bir süreci başlatacak ve üretim ilişkilerini burjuva sınıfı lehine değiştirecektir.

¹³ Avrupa merkezci tarih yazıcılığı göz ardı etmeye çalışsa da Kindi, İbn Sina, Cabir b. Hayyan, İbn Heysem, İbn Rüşd ve İbn Arabî gibi düşünürlerin çalışmaları Rönesans’ın doğuşunun esin kaynaklarındandır. Ayrıntılı okuma için bkz. Saliba, George (2012). *İslam Bilimi ve Avrupa Rönesansının Oluşumu*. İstanbul: Mahya Yayınları.

1.2.4. Sanayi Kapitalizmi ve Sanayi Devrimi

Kapitalizmin tarihine bakıldığında, onun emperyalist aşamaya geçerek, dünya ölçeğinde bir sisteme dönüşmesinin, sanayi kapitalizmi sürecinde gerçekleştiği söylenebilir. Bu dönemin temel özelliği, o zamana kadar ticarete dayalı olan sermayenin, nitelik değiştirerek sanayi ürünlerine yönelmesidir. Sermayenin niteliğinde yaşanan bu değişim, sömürgecilik faaliyetlerinden beslenen ticaretin tıkanmasıyla ilgilidir. Ticaret etkinlikleri, Avrupa’da burjuva sınıfına önemli miktarda para akışı sağlamıştı. Ancak bu etkinlikler bir süre sonra üretim ilişkilerinde soruna yol açar. Çünkü para miktarının çoğalması, üretilen mallara olan talebi artırır; bu da fiyatların artmasına ve değerli madenlerden ziyade üretilen malın değer kazanmasına neden olur. Bu süreçte, sömürge topraklarda el koyulan hammaddenin, sanayi ürünlerine dönüştürülerek uluslararası pazarlarda satılması, ekonomik başarının yeni ölçütüne dönüşür. Dolayısıyla, sanayi kapitalizminde gücün kaynağının, sahip olunan madenlerden ziyade üretimin artırılması, pazarın genişletilmesi ve buna bağlı olarak kârlı olanın elde edilerek, gittikçe artırılmasına dayalı olduğu söylenebilir.

Sanayi kapitalizmini olanaklı kılan başlıca olay olarak görülmesi gereken Sanayi Devrimi, üretim sürecinde yarattığı değişimle insanlık tarihinde bir kırılmaya işaret eder. Endüstrinin odun kömürüne, suya ve rüzgâra bağımlı olduğu dönemde üretimin merkezi kırsal alanlardır. Ancak üretim sürecinde, kömürün ve buharın kullanılmaya başlanması ve makinelerin başat bir önem kazanması, kentleri üretimin merkezi haline getirir ve toplumsal yaşamın bütününde değişim ve dönüşümler gözlenir. Üretim teknolojilerinde gerçekleşen değişim, üretimin hızında ciddi bir artışa sebep olurken, iş-gücü ihtiyacı buna bağlı olarak artar. Bu gelişmeyi, kırdan kente doğru büyük bir göç dalgası ve işçi sınıfının bir güç olarak ortaya çıkması takip eder (Harman, 2019, s. 313-314).

Sanayi Devrimi ve buhar makinesinin icadı, neden-sonuç ilişkisi bakımından birlikte anılırlar. Buhar makinesinin bu tarihsel olaydaki rolü dikkat çekici olsa da ona dair oluşan imgenin kapladığı alan, o süreçte üretimin artırılmasına yönelik basıncın göz ardı edilmesine yol açabilmektedir. Bu dönem, üretim sürecinde birçok tekniğin ve aletin geliştirilerek kullanılması ve bilimin de buna bağlı olarak gelişmesi, temelde sanayi kapitalizminin oluşturduğu bu basıncın etkisine bağlıdır.

Tarihçi Chris Harman, insanlığın avcı-toplayıcı dönemden tarım devrimine geçişte gerçekleşen değişim ve dönüşümler ile Sanayi Devrimi sürecinde yaşananları ölçek bakımından birbirine benzetirken, ortaya çıkan eşitsizliği şöyle ifade eder:

Bu yeni iş-gücü büyük zenginliklerin kaynağı idi. Ama bu zenginlik başkaları içindi. Çalışan nüfusun çoğunluğu için yaşam standardında bir artış olduğunu iddia eden istatistikçiler bile, bunun verimlilikteki artışla mukayese edilebileceğini iddia edemiyorlar. Yeni işçi sınıfı bir şekilde yoksulluk düzeyinin altında ya da üstünde yaşamaya çalışırken, söz gelimi bir Jane Austen romanında görülen türden insanlar yemek yiyor, şaraplar içiyor, avlara çıkıyor, birbirlerine kur yapıyor ve çok güzel ortamlarda çaylarını yudumluyorlardı (Harman, 2019, s. 313-316).

Sanayi Devrimi her ne kadar kentlerde fabrikalarda gerçekleşen üretimi akla getirirse de tarım teknolojilerinde yaşanan gelişmeler bu alanı da kârlı hale getirir. Büyük toprak sahiplerinin yatırımlarıyla birlikte tarım ve hayvancılık alanlarında yapılan üretimde ciddi bir artış yaşanır. Sanayi Devrimi'yle üretimde gerçekleşen sıçrama, üretilen malların dolaşımı için ulaşımın iyileştirilmesine dönük bir talebi de beraberinde getirir. Bu amaçla yollar ve kanallar yapılır; bunu demiryolu ve buharlı gemi izler (Huberman, 2007, s. 197).

Kapitalizm böylece hem üretimde büyük bir dönüşüme yol açar hem de dolaşım ve dağıtım süreçlerini yeniden düzenleyerek, bilim ve teknolojinin gelişiminin itici gücünü oluşturur. Zaman içinde çeşitli değişim ve dönüşümler geçiren kapitalizm, toplumsal hayatı, düşünce biçimlerini, yaşam tarzlarını da büyük ölçüde kendisiyle uyumlu hale getirir. Geçirdiği değişim ve dönüşümlere karşın kapitalizmin bazı temel niteliklerinden söz edilebilir. Örneğin, sermaye birikimi hedefi ve kâr maksimizasyonu, kapitalizmin önde gelen nitelikleri olarak görülebilir. Bu niteliklerin, yeni pazarlar bulma/yaratmayı; bununla birlikte, güçlü bir devlet oluşturarak küresel ekonomik ilişkiler ağı kurmayı zorunlu kıldığı söylenebilir. Yapısı gereği sürekli krizlerin yaşanması, kapitalizmi, üretim süreci ve ilişkilerinde sürekli yenilik yapmaya ve insan kaynağını tüm bu nitelikleri karşılayabilecek hale getirmeye yöneltir (Gençoğlu, 2020, s. 239).

1.2.5. Emperyalizm

V. İ. Lenin (1870-1924) *Kapitalizmin En Yüksek Aşaması Emperyalizm* kitabında Kapitalizmin, gelişiminin belirli bir aşamasında onun serbest rekabetçi niteliğinin, biçim değiştirerek tekele dönüştüğünü belirtir. Bu dönüşüm, ilk önce küçük işletmelerin büyük olanlar tarafından elenmesiyle başlar; onların da daha büyük işletmeler eliyle yok

edilmesiyle devam eder. Bu durum, sermaye birikiminde aşırı yoğunlaşmaya neden olurken, tekelleri ortaya çıkarır.¹⁴ Emperyalizm bu yönüyle kapitalizmin tekelci aşaması olarak görülebilir. Emperyalist sistemde mali sermaye (finans kapital), tekelci büyük bankaların sermayesidir; bununla birlikte kapitalizmin bu yeni aşamasıyla, bir önceki sömürgecilik anlayışından, dünyadaki kapitalist egemenliğin/sömürgeciliğin, tekeller üzerinden yürütülmesine geçilir (Lenin, 2014, s. 107). Lenin, emperyalizmin, kapitalizmi küresel ve hiyerarşik bir sisteme dönüştürürken, tüm insanlığı savaşımlara ve yıkıma götürdüğünü; yeryüzünün her bir bölgesinin yağmaya açıldığını vurgular. Bunun yanı sıra, mali sermayenin egemenliği altında sermaye sınıfının spekülasyon rant arayışına, yani üretmeden, parayla para kazanmaya yönelmesiyle sistem, parazitik bir yapıya dönüşür. Böylece, “Emperyalizm, kapitalizmin en ‘ileri’ biçimiyken, artık tarihsel olarak geri olan bu üretim tarzının en son ve en yüksek aşaması, insanlık adına ancak ve ancak daha da büyük bir gerilemeyi temsil eder.” Bu yüzden, kapitalizmin yeni formu olarak emperyalizm, tarihsel ve evrimsel bir ilerlemeden çok “kansereleşmiş bir dokunun hayatta kalma çabası” olarak yorumlanabilir (Birdal, 2021, s. 29-30). Bu analogiyi devam ettirecek olursak; bu “kansereleşmiş doku”nun hayatta kaldığı sürece, yaşamın içindeki değerleri gittikçe daha fazla tahrip edeceği ve insana, doğaya ve iklime vermekte olduğu zararın katlanarak artacağı öngörülebilir.

1.3. BİLİM VE KAPİTALİZM İLİŞKİSİ

Tarih boyunca süregelen bir olgu olarak bilgi ve güç ilişkisinin, üretim tarzlarına göre çeşitlilik gösteren görünümünden söz edilebilir. Feodal üretim tarzında, bilgi etkinliklerinde bulunmak “soylu sınıf”tan olmayı ya da “soylu” birinin himayesine girmeyi gerektirirken; bilgi ve güç arasındaki ilişkiyi, bilim ve kapitalizm olarak kodlamaya başladığımızda, görünüm de buna bağlı olarak değişir.

Bilimin, on altıncı ve on yedinci yüzyılların yükselen sınıfı burjuvaziyle birlikte ortaya çıkışı ve gelişimi, özellikle Marksist bilim tarihi yazıcılığında dikkat çekilen bir veridir. Bilim ve kapitalizm ilişkisinde bu zaman dilimi, “erken modern” adıyla bir değişime işaret etse de dönüm noktası olarak niteleyebileceğimiz olayın, on sekizinci yüzyılın sonlarından itibaren, bilim ve teknolojinin üretim sürecine katılarak sermaye birikimini

¹⁴ Ticaret sayesinde zenginleşen burjuva sınıfının özellikle on dokuz ve yirminci yüzyıllarda üretim sürecindeki değişimlere bağlı olarak nitelik değiştirmesiyle birlikte, ‘sermaye sınıfı’ olarak adlandırılması daha makul olabilir.

artıran bir rol oynaması olduğu söylenebilir. Üretici güçlerin bu süreçteki gelişimi ve burjuva sınıfının üretim sürecinde artan ihtiyaçları, bilim insanlarının bu sürece dahil olmalarını sağlayarak, onları ücretli emekçilere dönüştürür (Nalçacı, 2017, s. 32). Üretim sürecinde bilimin aldığı aktif rol, finansman desteğine dönüşerek onun gelişiminde sıçrama etkisi yaratır. O zamana dek doğayı araştırmaya yönelik üretilen teleskop ve termometre gibi araçlardan sonra doğayı değiştirmeye (doğada olmayanı üretmeye) yönelik elektrikli motor ve jeneratör gibi aletler üretilir. Sanayi üretimini geliştiren ve hızlandıran bu bilimsel yenilikler ile bilim, kapitalizmin vazgeçemeyeceği bir değere dönüşür. Ancak bilimin bu süreçte aldığı finansman desteği, sermaye birikimine yol açabilecek araştırmalarla sınırlıdır; ortaya çıkan artı değerin, sağlık ve eğitim gibi alanlarda kamu yararını gözeten politikalar için kullanılması ise gecikir (Bernal J. D., 1969, s. 657-659). İngiltere’de geç de olsa verilmeye başlanan kamu hizmetlerinin çıkış noktasının aslında kamu yararı olmadığı ifade edilir:

[...] 19. yüzyıl ortasının orta sınıfları, yoksulların aşırı kalabalık ve pislik içinde yaşamasına, açlık ve hastalıktan ölmesine, hoşgörülle bakabiliyordu. Ama 19. yüzyılın sonuna gelindiğinde, hastalıkların yoksul mahallelerden zengin mahallelere nasıl yayılabileceğini anladılar; kanalizasyon sistemlerinin yapılması, aşırı kalabalık şehir merkezlerinin temizlenmesi, temiz su sağlanması, sokakları aydınlatmak ve evleri ısıtmak için gaz temin edilmesi konusunda bastırdılar. Kapitalistler bu tür hizmetlerden kâr elde etmek için harekete geçtiler ve bunları sağlayacak işçi gruplarını istihdam etmeye başladılar (Harman, 2019, s. 371).

Dolayısıyla, kamu hizmetinin, on dokuzuncu yüzyılın büyüyen kentlerinde ve fabrika kasabalarında bir zorunluluk olarak ortaya çıkması, sermaye açısından aynı zamanda bir fırsat olarak görülür. Bununla birlikte, işçilerin eğlenmesi ve dinlenmesi için düzenlenen etkinlik ve mekanlar bir yandan onların toplumsallaşmasına imkân verirken, diğer yandan benzer bir şekilde sermaye için yeni kâr olanakları sağlar. Benzer bir şekilde, sporun ticari bir faaliyet olarak örgütlenmesi de bu dönem gerçekleşir. İş insanlarının kurduğu yerel takımların birbirleriyle rekabet etmesi, o yerelliklerde çalışan işçilerin, sınıf bilinci geliştirmelerinin önünde bir engel işlevi görür (Harman, 2019, s. 372).

1.3.1. Sermayenin Tahakkümü Altında Bilim

İnsanlığın sınıflı toplumlara geçtikten sonra, oluşturduğu tüm üretim biçimlerinde egemen sınıflardan ve bu sınıfların temel davranış kalıplarından söz edilebilir. Sermaye sınıfı tarafından örgütlenen kapitalist üretim tarzının, bazı temel nitelikleriyle diğer sınıflı toplumlardan ayrıldığı söylenebilir. Kapitalizm; sermayeye ulaşmak, onu biriktirmek, yeni yatırımlar ve pazarlar sayesinde onu çoğaltmak ve ulaşabileceği kârı maksimize etmeye çalışmak gibi hedefler doğrultusunda tüm toplumsal yaşamı örgütlemeye çalışır. Sermaye sınıfı, *üst-yapı* kurumlarını hem bu hedeflere ulaşmak hem de toplumsal rızayı elde etmek amacıyla kullanır. Toplumsal yaşamın içinde eğitim, sağlık ve iletişim gibi birçok alan için yaşamsal bir değer taşıyan bilimin de böylesi bir kurum olarak sermayenin egemenliği altında olmasının, toplumları tehdit eden bir potansiyel barındırdığı görülebilir.

Günümüzde kapitalist üretim tarzının egemen olduğu bir toplumda, bir bilim insanının başarılı sayılmasının önde gelen ölçütü, bilginin pazarlanabilir ürünlere dönüştürülmesine bulunduğu katkı sayılabilir (Krimsky, 2003, s. 1-2). Bilim, hukuk, siyaset ve medya gibi *üst-yapı* kurumlarının kapitalist üretim tarzı ve ilişkileriyle olan uyumu, sistemin bütünlüğü içerisinde “normal”i yansıtsa da kamu açısından bu uyumun oluşturduğu tahribatın her geçen gün arttığı söylenebilir.

Halkın Bilim Tarihi (A People's History of Science) ve *Amerikan Biliminin Trajedisi (The Tragedy of American Science)* adlı kitapların yazarı Clifford D. Conner bu durumun, bilimin şirketleşme ve askerileşmesiyle olan bağına dikkat çeker. Ona göre, bilim üretiminde şirket çıkarlarının her şeyin üzerinde tutulması ve benzer şekilde, kamu kaynaklarının bilimin askerileştirilmesi sürecinde şirketlere aktarılması, bilimi çürüten bir etki yaratır (Conner, 2022, s. 79).

1.3.2. Meşruiyet ve Manipülasyon Aracı Olarak Bilim

‘Meşruiyet’ kavramına yüklenen anlamın tarihsel dönemlere göre farklılık gösterdiği söylenebilir. Modern öncesi dönemde, meşruiyetin kaynağı olarak Tanrı ya da “aşkınsal olan” görülürken, modern dönemde bilim, meşruiyetin önde gelen araçlarından birine dönüşür. Benzer biçimde, “kadim” olanın meşruiyeti modern öncesi toplumları yansıtırken, modern dönemde “yeni” olan meşru görülür. Kapitalist üretim tarzı ile modern bilimin doğup gelişmesi eş zamanlı gerçekleşirken, burjuva sınıfı, feodal üretim

tarzının başlıca meşruiyet kaynağı kiliseye karşı bazen örtük bazen açık bir savaş yürütürken; bilim, sanat ve edebiyat gibi değerler ile yeni bir anlam-değer dünyası inşa etmeye çalışır.

Bilim, ticaret kapitalizmi döneminde ulaşım, savaş ve sanayi gibi alanların sorunlarına çözüm üreten (Hessen, 2019, s. 29) ve Sanayi Devrimi sürecinde sermaye birikiminde sıçrama yaratan bir değer olmasının yanı sıra, iktidarı meşrulaştıran bir araç işlevi görür. On dokuzuncu yüzyılda oluşturulan Sosyal Darwinizm anlayışı, bu durumun yansıması olarak görülebilir.

Charles Darwin'in (1809-1882) 1859 yılında yayımlanan, canlılığın ortaya çıkışı ve değişim süreçlerini incelediği *Türlerin Kökeni (The Origins of Species)* adlı eseri dönemin düşünsel yapısı üzerinde etki yaratır. Evrim düşüncesi, her ne kadar Mezopotamya efsanelerinde, Antik Yunan düşünürü Anaksimandros'un (M.Ö. 600'lü yıllarda) açıklamalarında, Cahız (767-868), İbn Tufeyl (1106-1185) ve İbn Haldûn (1332-1406) gibi Müslüman düşünürlerin eserlerinde¹⁵ çeşitli biçimlerde var olsa bile (Duralı, 2018, s. 277-291; Eroğlu, 2016, s. 62-63) bu düşüncenin kuramsal olarak ifade edilmesi ve toplumda karşılık bulacağı iklimin oluşması, Darwin ile birlikte on dokuzuncu yüzyılı bulur. Liberal bir dünya görüşüne sahip İngiliz sosyolog Herbert Spencer (1820-1903), Darwin'in kuramındaki *doğal seçim* ilkesini, toplumsal yaşama uyarlamaya çalışarak, bu ilkeden "Sosyal Darwinizm" anlayışını türetir ve bu sayede, dönemin kapitalist siyasetine meşruiyet alanı açar. Spencer, Viktorya dönemi İngilteresi'nde yaşayan insanlar arasındaki ekonomik eşitsizliklerin; ırklar, kabileler ve uluslar arasındaki mücadelelerin, aslında doğanın işleyişiyle uyumlu olduğunu, *doğal seçim* üzerinden açıklamaya çalışır. Sosyal Darwinizm'e göre, bu mücadelelerin sonucunda tıpkı doğada olduğu gibi "güçlü olan" hayatta kalır; diğerleri elenir. Dolayısıyla, Spencer, İngiltere'nin rekabetçi kapitalist yapısını ve sömürgeci siyasetini "doğal" ve "bilimsel" olarak

¹⁵ Cahız'ın "Kitabü'l-Hayavân" adlı kitabında öne sürdüğü, canlıların geçirdiği dönüşümler hakkındaki fikirleri; Mevlânâ'nın, insanın "bitki ve hayvan hallerinden geçerek" ortaya çıktığı görüşü; Hazini'nin, insanın cansız maddeden türemiş olabileceği yönündeki düşüncesi; İbn Miskeveyh ve Mirza Bidel'in, insanın maymundan türediğine dair kanaatleri ve daha birçok Müslüman düşünürün canlılığın dönüşümü hakkındaki fikirleri, çıkış noktası ile ve yöntemsel açıdan on dokuzuncu yüzyıldaki evrim kuramından büyük farklılıklar gösterse de canlıların dönüşüm geçirdiklerine dair ortak bir kanıdan söz edilebilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Duralı, Ş. T. (2018). *Hayatın Anatomisi: Canlılar Bilimi Felsefesi, Evrim ve Ötesi*. İstanbul: Dergâh Yayınları; Türker, Ö. (2023). *Evrime Risalesi: İslam Düşünce Geleneğinden Hareketle Bir Değerlendirme*. İstanbul: Ketebe Yayınevi.

nitelerken (Simmel, 1968, s. 18-19), “zayıf” olanın arkasında duran sosyalistlerin doğaya ve bilime karşı çıktıklarını iddia eder (Falk, 2020).

On dokuzuncu yüzyılda Sosyal Darwinizm anlayışının, iktidara meşruiyet kazandırmaya çalışması, bilimin bir manipülasyon aracı olarak kullanılmasını örneklendirirken, yirminci yüzyılda bilgi-iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmeler, bu manipülasyonu çeşitlendiren bir etki yaratır.

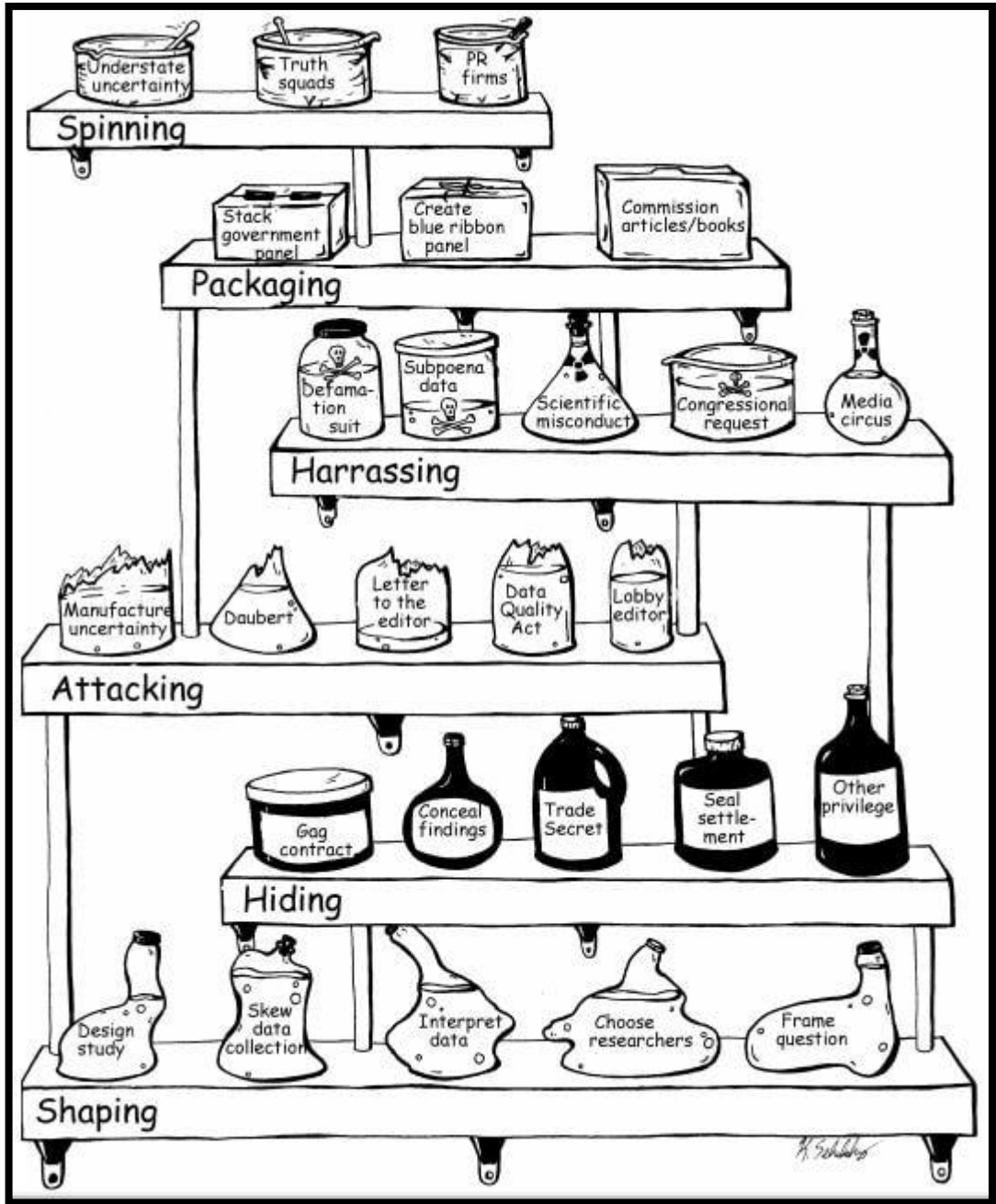
Örneğin, İkinci Paylaşım Savaşı esnasında, ABD’nin Japonya’nın Hiroşima ve Nagazaki kentlerine attığı atom bombalarının sebep olduğu yıkım, meşruiyet krizini beraberinde getirir. Çünkü ABD hükümeti, nükleer bomba saldırılarını, savaş hukukunu belirleyen tüm uluslararası sözleşmelere¹⁶ aykırı bir biçimde planlayarak, askeri-stratejik bölgeler yerine kent merkezlerini hedef alır. Hatta bu süreçte, bombaların patlatılacağı yükseklik hesaplanırken, azami can kaybı hesaplanır. Buna karşın, böylesi bir olayın ABD kentlerinde yaşanma ihtimali, ABD halkını paniğe sevk ederek iktidarın sorgulanmasına yol açar. Halihazırda büyük oranda iktidarın meşruiyet araçları işlevini gören *üst-yapı* kurumları, bu olayın türlü biçimlerde manipüle edilmesi amacıyla kullanılır. 1947 yılında çekilmiş olan Hollywood yapımı *Başlangıç ya da Son (The Beginning or the End)* adlı film, atom bombalarının kullanılması konusunda dönemin ABD siyasetini aklamaya çalışan niteliğiyle böylesi bir manipülasyonu örneklendirir. Filmde ABD başkanı Henry Truman’ın atom bombalarının kullanılması yönünde kararını tereddüt içinde vermesi; Japonya’nın da atom bombası üzerine çalışma yürüttüğü ve Hiroşima’ya bomba atılmadan günler önce, Hiroşima halkına uyarılar içeren broşürlerin ulaştırıldığı gibi gerçeği yansıtmayan birçok sahne yer almaktadır. Atom bombalarının ardından, gazete ve dergilerde görülen “nükleer enerjinin faydaları” konulu bilim haberleri de benzer bir işlev görür. Bu haberlerde, nükleer enerjinin sağlık, tarım ve ulaşım gibi alanlarda kamu yararı için kullanılabileceği vurgulanırken, aslında toplumun nükleer silahlara yönelik rızası istenmektedir. Daha birçok örnekte, televizyon ve radyo programları, gazete ve

¹⁶ Cenevre, Lahey ve Washington sözleşmeleri gibi dünya ölçeğinde kabul gören belgeler, savaşların oluşturduğu tahribatın azaltılması amacıyla oluşturulsa da kapitalist emperyalist devletlerin kendi oluşturdukları metinlere uyma konusunda bir başarısızlıktan söz edilebilir. Birinci ve İkinci Paylaşım Savaşları’nın yol açtığı toplam can kaybının yüz milyona yakın olması, bu durumun göstergesi sayılabilir. Savaş hukukuna ilişkin eleştirel bir okuma için bkz. Kennedy, D. (2006). *Of War and Law*. New Jersey: Princeton University Press.

dergiler, çizgi filmler, oyuncaklar, okul kitapları, içki isimleri ve müzik endüstrisi vb. bu manipülasyona ortak olur (Gül, 2022, s. 42-45).

Günümüzde bilimsel araştırmaların genel olarak şirket sponsorluğu altında yürütülmesi, bilimi bu şirketlerin müdahalelerine açık hale getirir. Bilim ve hukuk alanları üzerine araştırma yapan Thomas O. McGarity ve Wendy Wagner, birlikte yazdıkları *Bilimi Çarpıtma (Bending Science)* adlı kitaplarında şirketlerin bilime yönelik müdahale biçimlerini altı başlık altında incelerler.

1. **Bilimi Şekillendirmek” (Shaping Science):** Şirketler, ürünleriyle ilgili kendi belirledikleri bir sonuca ulaşılması için “bilimsel” bir çalışmanın sponsoru olurlar. Çalışmanın sonucunu garanti altına alan şirketler, bu sayede ürünlerinin güvenilirliğini tescil ettirerek, kâr oranlarını artırır.
2. **Bilimi Saklamak (Hiding Science):** Tüm müdahalelerine rağmen, sponsoru oldukları araştırmanın sonuçları amaçlanan doğrultuda olmadığında şirketler, ortaya çıkan sonuçları saklamaya çalışırlar.
3. **Bilime Saldırmak (Attacking Science):** Şirketler, çıkarlarıyla örtüşmeyen bir makale yayımlandığında, birçok araç kullanarak onu itibarsızlaştırmaya ve çalışmanın sonuçları geçersiz kılmaya çalışırlar.
4. **Bilim İnsanlarını Taciz Etmek (Harrasing Scientists):** Bazen sadece yapılmış olan çalışma değil, araştırmacının kendisi de türlü gerekçeler öne sürülerek hedef alınabilir ve bu doğrultuda araştırmacı, tazminat davalarıyla tehdit edilir.
5. **Bilimi Ambalajlamak (Packaging Science):** Şirketlerin, ürünleri lehine konsensüs panelleri düzenlemesi ya da araştırmacılara derleme makale yazdırılması bu bağlamda değerlendirilebilir.
6. **Bilimi Yönlendirmek (Spinning Science):** Bilimsel araştırmalara, şirket çıkarlarına göre aşırı bir değer atfedilmesi ya da bazılarının değersizleştirilmesi, bu başlığı örneklendirir. Şirketler istekleri doğrultusunda sonuçlar alabilmek adına “halkla ilişkiler”i kullanarak kamuoyunu etkilemeye çalışır (Civaner, 2013, s. 201-203; McGarity ve Wagner, 2008, s. 60-228).

Şekil 1 Bilimi Çarpıtmanın Araçları (McGarity ve Wagner, 2008, s. 10)

Şekil 1’de, bilimin çarpıtılma biçimleri ve manipülasyon yöntemlerinin, her bir başlıkta nasıl ilerlediğine dair bir özet görülebilir.

Bilimin bu şekilde çarpıtılması, meşruiyet ve manipülasyon aracı olarak kullanılması, aynı zamanda, *temel-üstyapı* diyalektiğini örneklemesi bakımından dikkat çekicidir.

BÖLÜM II

2. KAPİTALİZM, TIP VE SAĞLIK

Kapitalist üretim tarzında toplumsal yaşamın içinde var olan değerlerin metalara dönüştürülmesi genel bir eğilimi yansıtmakla birlikte, kapitalizmin tarihinde bu eğilimin sınırlandırıldığı ya da sınırlandırılmak zorunda kalındığı bazı dönemlerden söz etmek mümkündür. Örneğin Sovyetler Birliği'nin varlığını sürdürdüğü süreçte, sosyalist blokta yer alan ülkeler, toplumun eğitim, sağlık, barınma ve ulaşım gibi ihtiyaçlarına yönelik hak temelli yaklaşımı benimserken, kapitalist yönetimler sermaye politikalarını bu gelişmeler doğrultusunda gözden geçirmek zorunda kalmışlar ve var olan koşullarda iyileştirme yolunu benimsemişlerdir.

Benzer bir şekilde, sağlığın Dünya Sağlık Örgütü tarafından “insan hakkı” olarak tanımlanması ile Sovyetler Birliği'nin İkinci Paylaşım Savaşı'ndan sonra dünya ölçeğinde gücünü ve etkisini artırması arasında bir ilişki kurulabilir. Dünya Sağlık Örgütü, 1978 yılında Alma Ata'da gerçekleşen Temel Sağlık Hizmetleri Uluslararası Konferansı'nda sosyalist ülkelerle birlikte hareket ederek, Alma Ata deklarasyonunu kabul eder ve böylece sağlığa hak temelli yaklaşım bu dönemde güçlenir. 1991 yılında ise Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından dünya genelinde tüm kamucu politikalarda olduğu gibi sağlık alanında da var olan haklar erozyona uğrar ve neoliberal politikalar bu döneme damgasını vurur. Böylelikle, sağlığa hak temelli yaklaşım, yerini kâr temelli yaklaşıma bırakmaya başlar. 1990'lı yıllarda sağlık alanında yaşanan neoliberal dönüşümler, halk sağlığında gözle görünür bir tahribata yol açar. 2008 yılına gelindiğinde Dünya Sağlık Örgütü, yaşanan tahribatı şu sözlerle açıklar:

Sağlık bakımına erişimdeki ve sağlıktaki en büyük eşitsizlikler, sağlığın meta olarak görüldüğü ve sağlık hizmetlerinde amacın kâr olduğu yerlerdedir. Bu durum gereksiz tetkikler ve işlemler yapılmasına, insanların hastanelere daha sık gitmesine ve hastanelerde daha uzun süre kalmasına, toplam maliyetlerin artmasına ve ödeme gücü olmayanların dışlanmasına yol açmaktadır (Akalin, 2015, s. 14-16).

Dünya Sağlık Örgütü'nün yaptığı bu açıklama, sağlık alanına yönelik neoliberal politikaların, hem sağlık hizmetlerine erişimde sorunlara yol açtığını hem de bu hizmetlere erişilse bile müşteriye dönüştürülen hastaların gerekli olmayan işlemlerle karşı karşıya kalabildiğini vurgulamaktadır. Çünkü sağlığın metalaştığı bir sistemde insanların sağlıklı kalmaları ya da hasta olduklarında bir an önce sağlıklarına kavuşmalarından ziyade bu alanda kârın maksimize edilmesi merkezi bir önem taşır.

2.1. KAPİTALİST TIP ANLAYIŞI

Kapitalist üretim tarzında, sermaye sınıfı sağlık hizmetlerini çeşitli yollarla araçsallaştırarak, sermaye birikimine dönüştürmeyi amaçlar. Sağlık sigortası, tıbbi hizmetler, teknoloji ve ilaç sanayi bu araçlardan bazılarıdır. Böylece, sağlık hizmetlerinin *kullanım değeri* manipüle edilerek ve hizmetler *değişim değeri*ne dönüştürülerek bu amaç gerçekleştirilebilir.¹⁷ Bu doğrultuda, toplumun sağlığa bakışı biyomedikal bir çerçeveye sınırlı tutularak, sağlığın sosyoekonomik arka planı görmezden gelinir. Toplumun sağlığa ilişkin taleplerinin, sermayenin istediği doğrultuda, tıbbi hizmetlere erişimle sınırlandırılmış olması halinin, belki de asıl talep edilmesi gereken tıbbi hizmetlere daha az gereksinim duyma hakkını ve bu doğrultudaki talepleri perdelediği söylenebilir. Dünya Sağlık Örgütü'nün, kurulduğu 1948 yılında yaptığı tanımlamayla; sağlığı hastalık ve sakatlık bağlamından çıkararak, onu “bedensel, ruhsal ve toplumsal olarak tam bir iyilik hali” olarak görmesi, sağlığın tıbbi hizmetlerden ibaret olmadığını göstermesi açısından değerlidir (Akalin, 2015, s. 11). Ancak günümüzde, kapitalist üretim tarzına uyumlu bir şekilde biyomedikal ve birey merkezli bir tıp anlayışı benimsenir. Çünkü tıbbi hizmetlerin ve bireyin merkeze alınarak, hastaların müşteriye ya da tüketiciye; sağlığın ise buna bağlı olarak piyasada satılan bir metaya dönüştürülmesi, sermayenin temel motivasyonu olan kârla açıklanabilir. Bununla birlikte, piyasalaşan bir sağlık sisteminde, müşteri memnuniyeti önem kazanır. Örneğin, beş yıldızlı otel tarzı hastanelere erişimi olan, sıra beklemeden muayene olabilen biri, hastanede yapılan birçok tetkik, verilen ilaçlar ve gerekmesi bile uygulanan tedavinin ardından aldığı hizmetten çok memnun kalabilir.

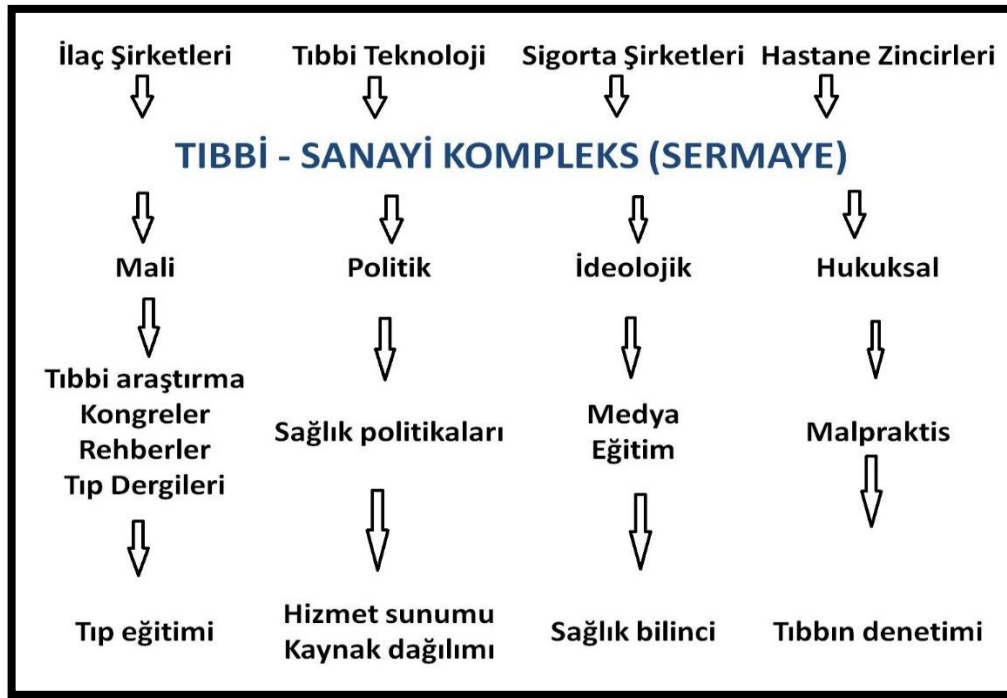
¹⁷ Marksist Değer Teorisi'ne göre, bir şeyin kullanım değeri, onun bir ihtiyaca karşılık gelen nitel tarafını; değişim değeri ise birbirinden farklı kullanım değerine sahip ürünlerin mübadelesini içeren bir niceliği ifade eder. Ayrıntılı bilgi için bkz. Marx, K. (2015). *Kapital* (8. Baskı b., Cilt I). (M. Selik, & N. Satlıgan, Çev.) İstanbul: Yordam Kitap. s. 49-92.

Ancak satın aldığı bu hizmetin niteliğini hastanın tam anlamıyla değerlendirebilmesi pek mümkün değildir. Sağlık alanına yatırım yapan şirketler, medya üzerinden yaptıkları kışkırtıcı propagandalarla sağlık sektörüne talebi artırmaya gayret ederler. (Sönmez, 2011, s. 17). “Kışkırtılmış sağlık” olarak da nitelenen bu yaklaşımı sürdüren şirketlerin, kapitalizmin iktisadi rasyonalitesiyle ilişkili olarak böylesi bir yöntem izlediği söylenebilir.

Kapitalist üretim tarzında, tıp alanının bir bütün olarak sermayenin kontrolü altında olması ve bu alana yönelik üretilen bilginin denetlenmesi, sermaye birikimi için gereklidir:

Bu denetimde *mali araçlar* kullanılmaktadır: tıbbi araştırmalara kaynak sağlanması, tıp kongrelerine, tıp dergilerine sponsorluk yapılması. Böylece hekimlik uygulamalarında kullanılan tanı ve tedavi rehberlerinin oluşturulmasında ve geliştirilmesinde etkin olabilen sermaye, bu alanları kendi gereksinimleri doğrultusunda biçimlendirebilmektedir. Sağlık politikalarının sermayenin gereksinimlerine göre belirlenmesi amacıyla, uluslararası düzeyde başta Dünya Sağlık Örgütü ve UNICEF gibi kuruluşların ve ulusal düzeyde hükümetlerin sağlık politikalarının yönlendirilmesi üzerinden, kaynakların önleyici hizmetler yerine tedavi hizmetlerine ayrılması sağlanmaktadır (Akalin, 2015, s. 19-20).

Dolayısıyla, sermayenin tıbbi kontrol etmek için birçok araç ve yöntem kullandığı söylenebilir. Şekil 2, bu amaç doğrultusunda kullanılan araç ve yöntemlerin işleyişine yönelik bir çerçeve sunar.

Şekil 2 Sermayenin tıbbi kontrol araçları (Akalin, 2015, s. 21)

Tıbbın sermaye tarafından kontrol altına alınması sürecinde, ilaç şirketleri, tıbbi teknoloji, sigorta şirketleri ve hastane zincirleri, tıbbi-sanayi kompleksini (sermaye) oluşturmakta; sermayeye bağlı mali güç, tıbbi araştırmalara, kongrelere, rehberlere ve tıp dergilerine etki ederek tıp eğitimini; politik güç ise, sağlık politikalarına etki ederek hizmet sunumunu ve kaynak dağılımını belirlemektedir. Bununla birlikte, sermayenin ideolojik gücü, medya ve eğitim üzerinde egemenlik kurarak topluma yanlış bir sağlık bilinci verilmesini sağlar ve nihayetinde, sermayenin politik gücünün oluşturduğu hukuk sistemi, kâr için sağlık anlayışını yasalarla garanti altına alır. Bu yasalara göre, aslında sisteme içkin sorunlar, sağlık personeli ya da hastane yönetiminden kaynaklı sorunlar gibi ele alınır. Bununla birlikte şekilde belirtilen araçların tek yönlü hareketinden ziyade, tüm etmenlerin birbiriyle ilişkiselliğinden söz edilebilir.

Kapitalist ülkelerde uygulanan sağlık sisteminin aslında 1980’li yıllara kadar bir ölçüde kamucu bir perspektife sahip olduğu, sonrasında ise piyasaların belirleyici olduğu bir döneme girildiği söylenebilir. Sağlık alanında yaşanan bu dönüşüm, ekonomik ve siyasi arka planıyla dikkat çekicidir.

Kapitalist üretim tarzını benimseyen ülkelerde her ne kadar ortak ve bütünsel bir sağlık sistemi olduğu ya da bu ülkelerdeki sağlıkta dönüşüm süreçlerinin aynı aşamalardan geçtiği söylenemese de genel çerçeveye ilişkin bir ortaklaşmanın olduğu öne sürülebilir.

2.1.1. Kapitalist Ülkelerde Kamucu Sağlık Deneyimi

Avrupa’da ilk örnekleri, on dokuzuncu yüzyılda görülen kamucu sağlık uygulamalarının, İkinci Paylaşım Savaşı’ndan sonra yaygınlaştığı ve 1980’li yıllara kadar uygulanan sağlık sistemlerinin sosyal devletçi bir yapısı olduğu söylenebilir. Bu dönemler arasında Avrupa’da sağlık alanında görülen kamucu perspektifin iki farklı model üzerinden uygulandığı gözlenir. Bunlardan İngiltere kökenli Beveridge, finansmanı vergilerle karşılanan ve sağlık bakanlığı tarafından, merkezi olarak yürütülen bir sağlık sistemidir. Zorunlu sağlık sigortasına dayalı Bismarck ise ilk olarak Almanya’da uygulanmış ve primlerle finanse edilmiş bir sağlık sistemidir. Bu iki sağlık sistemini oluşturan ekonomik, sosyal ve siyasi etmenleri açıklayabilmek için ilk önce on dokuzuncu yüzyılda üretim sürecinde yaşanan değişime dikkat çekilebilir. Bu dönem, üretimin makineleşmesi, üretkenliği; dolayısıyla kâr oranlarını artırır. Bu süreçle birlikte uygulamaya konan Taylorist üretim modeli, işin olabildiğince fazla parçaya bölünmesini gerektirir. Buna göre, her parça bir makine tarafından üretilirken, her bir makineye bir işçi eşlik eder. Üretimde bant sistemi de denen Taylorist modelin verimli işleyebilmesi, sağlıklı işçilerle mümkün olabilir; çünkü bu sistemde bir işçinin sağlık sorunu yaşaması, sadece onun çalıştığı makineyi değil, tüm bandı etkiler ve üretimin durmasına neden olur. Böylece, sağlıklı bir emek gücü oluşturmak, üretim sürecinin devamlılığı açısından bir ön koşula dönüşür. Bu, aynı zamanda sağlıkta Bismarck modelinin doğuşudur. İkinci Paylaşım Savaşı’nın ardından uygulanan Fordist üretim modeli ise teknik anlamda bant sisteminin devamı olarak görülebilse de işçilerin ürettikleri işe yabancılaşmaları sonucunu doğuran sisteme, sosyal bir çözüm getirmeye çalışır. Bu sistemde, sınıflar arası çelişkilerin görünürlüklerini azaltmak amacıyla işçiler ile patronların birlikte yemek yemeleri ve pikniğe gitmeleri gibi uygulamalar görülür. Bir diğer gelişme, dünyanın büyük bir bölümünde savaşın yarattığı tahribatı aşma girişimlerine, başta inşaat sektörü olmak üzere ekonomik alandaki hızlı bir genişlemenin eşlik etmesidir. Bu dönem işçi sınıfı örgütlerinin talepleri artmaktadır. Tüm bu gelişmeler, Beveridge modelinin ortaya çıkmasının zeminini oluşturur. Bu sağlık modeli, İngiliz ekonomist ve liberal siyasetçi William Beveridge'in (1879-1963) tavsiyelerine dayalı olarak oluşturulan Beveridge raporunun ardından 1946 yılında yasalaşır (Belek, 2014, s. 15-20; Musgrove, 2000, s. 845-846).

On dokuzuncu ve yirminci yüzyılda yükselen sınıf mücadelesi, Avrupa’da uygulanmış olan bu iki kamucu sağlık sisteminin siyasi arka planı olarak görülebilir. Kısa bir zaman dilimini kapsasa da 1871 Paris Komünü, işçi sınıfının iktidara gelebileceğini gösteren bir deneyim olması bakımından öne çıkar. Bununla birlikte güçlenen işçi sınıfının toplumsal ve siyasal alana ilişkin taleplerinin iktidar için tehdit oluşturmaya başlaması, birtakım reformların yaşama geçirilmesini zorunlu kılar (Belek, 2014, s. 20). Alman devlet adamı Otto von Bismarck (1815-1898), yükselen işçi sınıfı mücadelesini anti-sosyalist yasaların durduramayacağını anlayarak, kaza ve hastalık sigortalarını kapsayan bir sosyal yardım yasası çıkarır (Steinberg, 2011, s. 417).

1917 Ekim Devrimi, Avrupa’da uygulanan sosyal devletçi sağlık sistemlerinin arka planında yer alan başlıca olaylardan sayılabilir. Devrimin ilk yıllarından itibaren vatandaşlarına ücretsiz sağlık hizmeti sunan Sovyetler Birliği’nin Batı’da artmakta olan prestiji, İkinci Paylaşım Savaşı’nda Nazi Almanyası’nı yenilgiye uğratmasıyla daha da pekişir. Beveridge raporunun, Bismarck modeli yerine vergi fonlarıyla oluşturulan Sovyet-Semashko modeline¹⁸ işaret etmesinde, bu siyasi iklimin varlığının etkisinden söz edilebilir. Ancak bu iklim, Sovyetler Birliği’nin düşüşe geçmesi ve sonunda kendi varlığına son vermesiyle birlikte değişir. 1980’li yıllarda Sovyetler Birliği’nin genel bir kriz ortamında olmasına eş zamanlı bir şekilde, sosyal devlet anlayışından vazgeçmeye başlayan kapitalist dünya, kamucu politikaların ortaya çıkmasındaki önde gelen siyasi faktörün, 1990’ların hemen başında ortadan kalkmasıyla, sağlık alanının piyasalaştırılmasına hız verilir. Bu piyasalaştırma/özelleştirme süreci, “sağlıkta reform” adıyla yönetilir. Böylece, devletin temel bir insan hakkı olarak örgütlediği sağlık hizmetlerinin, parayla alınıp satılabilen bir ürüne dönüşümüne giden yol açılır. Sosyalizmin artık siyasi bir güç olmaması, sermaye sınıfının bu dönüşümü yönetebilmesini kolaylaştıran bir etmen olarak öne çıksa da sağlık alanına uygulanan piyasacı siyasetin, kapitalizme içkin nedenleri de vardır. İkinci Paylaşım Savaşı’nın ardından kapitalizmin tarihinde son bir genişlemeden söz edilebilir. Bu süreç zarfında sermaye sınıfı, yükselen kârının bir kısmının kamucu politikalara harcanmasına müsaade

¹⁸ Adını Sovyetler Birliği’nin ilk sağlık bakanı, Nikolai Alexandrovich Semashko’dan (1874-1949) alan Semashko modeli, sosyalist ülkelerde uygulanan sağlık sistemi olarak bilinir. Bu sağlık modeli, ülkenin tüm yerleşim alanlarına yayılan ve herkese ücretsiz olarak sunulan sağlık hizmetlerini ifade eder. Nikolai Alexandrovich Semashko hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Özkan, Ö. (2002). Reel Sosyalizmin İlk Sağlık Bakanı Nikolai Alexandrovich Semashko. *Toplum ve Hekim*. 17(5), s. 394-398.

ederken, 1970’li yıllarda kâr oranlarında başlayan daralma, bu politikaların kapitalizm sınırları içinde sürdürülebilmesinin önünde engel teşkil eder (Belek, 2014, s. 21-24).

2.1.2. Sağlık Alanında Neoliberal Dönüşüm

Kapitalizmin 1970’li yıllarda içine girdiği kriz, sermaye sınıfını neoliberal politikalara yönlendirir. Bu doğrultuda, sosyal devlet uygulamalarına son verilmesi planlanarak, devletin ve toplumun piyasa koşullarına uyumlu hale getirilmesi amaçlanır. Bu yeniden yapılandırma süreci, kimi zaman zora dayalı bir şekilde, diktatörler eliyle; kimi zaman ise kamuculuğun verimsiz olduğu ve ağır işlediği gibi söylemler geliştirilerek ve toplumun, piyasa egemenliği altında örgütlenmesinin özgürlükleri artıracığı; ekonomik rekabet sayesinde toplumun ucuza daha kaliteli hizmet alacağı yönünde propagandalarla yaşama geçirilir (Osman ve Baki, 2009, s. 34).

Tüm bu süreç içerisinde yaşanan dönüşüm, bu propagandalara uyumlu bir şekilde, “sağlıkta reform” adıyla yürütülür. Ancak bu kavramsal manipülasyonun ardındaki gerçeklik bir süre sonra açığa çıkar, çünkü ücretli hale gelen ve her geçen gün halkın daha fazla bütçe ayırmak zorunda kaldığı sağlık hizmetleri, propaganda edilenin aksine “paran kadar sağlık” anlayışıyla sunulur.

Halk sağlığı uzmanı İlker Belek’in, bu dönüşüme dair sınıfsal çelişkiler üzerinden yaptığı saptama dikkat çekicidir:

[...] devam eden son kriz, burjuvazinin ezilen sınıfların sağlık, eğitim, sosyal güvenlik haklarını hiç tanımamak yönündeki sınıfsal tercihini yarattı. Devletin, kamunun küçültülmesi, sağlık hizmetlerinin finansmanında özel seçeneklerin gündeme getirilmesi, sağlık hizmetlerinin işletmeleştirilmesi, hastanelerin ticarethaneye dönüştürülmesi hep bundandı. Durgunluk ve kriz dinamikleri, işsizliği, yoksulluğu artırarak, gelir dağılımını daha da bozarak zaten halk sağlığını olumsuz etkileyecek bir yapıya sahiptiler. Sağlık reformlarıyla, bu nesnelliğin üzerine halk sağlığını daha da olumsuz etkileyecek özelleştirmeci politikalarını eklemiş oldular. Yaşadıklarımız tamamen bunların, sınıfsal politikaların sonucudur. Burjuvazi, patronlar, sağlık şirketleri arsızdır. Yalnızca kârlarını düşünürler [...] (Belek, 2014, s. 146).

Sağlık alanında gerçekleşen neoliberal dönüşümlere eşlik eden, devletin küçültülmesi gerektiği yönündeki yaklaşım, ‘kamusal’ olarak nitelenen birçok hizmetin, kâr amacı güdülerek sermaye tarafından örgütlenmesi anlamına gelir. Sadece sağlık alanıyla sınırlı

kalmayan bu piyasalaşma sürecinin, toplumda halihazırda var olan eşitsizlikler üzerinde derinleştirici bir etkisi olduğu söylenbilir.

2.1.3. Kapitalizmde “Bilim Etiği”

“Geçmiş, şu an ya da geleceğe ilişkin karar ve eylemlerin dikkatli ve sistematik bir biçimde değerlendirilmesi ve çözümlenmesi etkinliği” olarak tanımlanan etik (R. Williams, 2015, s. 13), kapitalizmin tarihinde, özellikle yirminci yüzyılda tıbbi teknolojilerde gerçekleşen gelişmelerle birlikte tartışılagelen bir başlık olarak görünür. “İnsana ve çevreye zarar vermeme, insan onuruna saygılı olma” gibi ilkeler bilimin, bilgi edinim süreçlerindeki sınırları olarak ifade edilse de (İrzık, 2008, s. 15) bu ilkelere uyulmasında, kapitalizmin kârı önceleyen yapısıyla ilişkili zorluklar olduğu görülmektedir.

Bilimsel bilginin tıp alanındaki ilerlemesi ile iki büyük paylaşım savaşının keşişmesi dikkat çekicidir. Bu bilginin hem savaş hem de barış koşullarında tehdit olarak görülen unsurlara karşı üstünlük elde etme gerekçesiyle kullanılma biçimi, etik başlığında yürütülen tartışmaların bir bölümünü oluşturur.

ABD’de Soğuk Savaş sürecinde, devletin desteğiyle CIA tarafından yürütülen psikolojik deneyler, “konuşturma serumu, sorgulama teknikleri, 7000 asker üzerinde LSD deneyi¹⁹, beyin yıkama deneyleri, tutuklular, seks işçileri, askerler üzerinde işkence deneyleri” bu bağlamda örnek teşkil edebilir. Benzer bir şekilde, ABD’de 1956-57 yılları arasında gerçekleştirilen biyolojik savaş deneyleri halk sağlığını olumsuz etkiler. Bu deneyler esnasında iki kente milyonlarca sivrisinek bırakılarak sarı humma hastalığıyla ilgili araştırma yapılır. Kentlerde yaşanan salgınların ardından ABD ordusuna bağlı görevliler, kendilerini halk sağlığı uzmanı olarak tanıtırlar ve bu sayede birçok insanın yaşamını yitirdiği deneyi devam ettirebilirler (Civaner, 2013, s. 172).

¹⁹ LSD (Liserjik asit dietilamid) testleri 1955-1967 yılları arasında ABD Ordusunda yapılmıştır. Bu testlere ilişkin raporlar, testlerin kısa ve uzun vadeli yan etkilerini gizlese de LSD'nin sık görülen ciddi komplikasyonlarını belgeler. Bkz. Ross C.A. (2017). LSD experiments by the United States Army. *History of Psychiatry*. 28(4):427-442.

2.1.3.1. Tuskegee Deneyleri

Etik tartışmalarına konu olan diğer bir örnek, ABD’de 1932 yılında başlayıp 1972 yılına kadar sürdürülen, frengi (sifilis) hastalığı üzerine yapılan ‘Tuskegee deneyleri’dir (Şekil 3).

Bu deneyler, Amerika Birleşik Devletleri Halk Sağlığı Hizmetleri (Public Health Service) ile, Alabama Tuskegee Enstitüsü tarafından yürütülür. Deneylerde yoksul ve eğitimsiz 600 Afrikalı-Amerikalı erkek tercih edilir. Tuskegee Deneyleri'nde hastalara deneyle ilgili bilgi verilmez ve 1947 yılında, frengi hastalığının tedavisi bulunmasına rağmen hastalar tedavi edilmez. Araştırmacılar, hastalığın ilerleyişini takip etmek için, hastalar görme yetilerini yitirdiklerinde, bilişsel işlevleri bozulduğunda veya yaşanan sürece bağlı olarak başka ciddi sağlık sorunları yaşadıklarında, onları iyileştirmeye yönelik müdahalede bulunmazlar. 1960'lı yıllarda Peter Buxton adlı bir araştırmacı, Tuskegee çalışmasının etik olmadığı yönündeki endişelerini ifade ederek, yapılan deneylere itiraz eder. Ancak bu itiraz, deney sürecini önlemez; ta ki Buxton, olayı bir muhabir arkadaşına sızdırana kadar. 1972 yılında olay açığa çıktığında, kamuoyunun deneylere yönelik tepkisi, 1932’de başlayan deneylerin sonlandırılmasına neden olur. 1973 yılında Tuskegee deneyleri hakkında dava açılır. Hükümetin, “hukuk önünde eşitlik” ilkesini ihlal etmesi, katılımcılara deneyin doğası, amaçları, olası tehlikeler ve etkileri konusunda bilgi vermemesi, davanın gerekçeleri arasındadır. Başlangıçta hükümet hiçbir şekilde suçlamaları kabul etmese de yaşanan mağduriyetlerden ötürü suçlu bulunur. Sonuç olarak, yapılan deneylerden dolayı 128 kişi yaşamını yitirir, en az 40 eşe hastalık bulaşır ve 19 çocuk bu hastalıkla doğar (Gray, 2000, s. 1830-1831; Nix, 2017).

Şekil 3 Tuskegee Deneyleri (Porter, 2021)

Tuskegee deneyleri ırkçılık, insan hakları ve tıp etiği gibi birçok başlık altında tartışılabilir. Ancak konuya, bilim ve kapitalizm ilişkisi açısından bakıldığında, tüm bu başlıkların işaret ettiği sorunları da kapsayan bir şekilde, kamuyu tehdit eden bir görüntü ortaya çıkmaktadır.

Yirminci yüzyılın paylaşım savaşları sürecinde ve ardından gelen Soğuk Savaş döneminde, özellikle karşı tarafa üstünlük sağlamak için yürütülen deneyler, insan yaşamını ve doğal çevreyi çeşitli biçimlerde tehdit ettiğinden, bilim etiğine aykırı olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte, günümüzde bilim kurumunun büyük ölçüde şirketler tarafından finanse edilir hale gelmesiyle, bilimin piyasa koşullarına uyumlu hale getirilmesi, bilim etiğini oluşturan ilkelerin dışına çıkılmasını beraberinde getirir. Üretim sürecinin merkezinde kârın olması, bu görüntünün arka planındaki başlıca unsur olarak görülebilir.

Bu bağlamda, kârlı olan ile etik dışı olan arasındaki ilişki hakkında, şu sorularla çerçeve genişletilerek, kastedilenin ne olduğu daha iyi anlaşılabilir: Kamu yararı için üretim kârlı mıdır?"; "Çevreci uygulamalar kâr getirir mi?". Bu sorulara bazen olumlu, bazen ise olumsuz cevap verilebilir. Ancak sermaye sınıfı için kamu yararına yönelik bir üretim,

sadece kârlı olduğu durumlarda tercih edilebilir. Hatta kârını artırması ya da koruması kaydıyla, bir sermayedar, ülkesinin önde gelen çevrecisi olabilir; düzinelerce okul inşa ettirip kamuya bağışlayabilir. Dolayısıyla, bu noktada olumsuzlanması gereken unsur, üretimde kârın merkeze alınmasıdır. Çünkü bu durumda; eğitim, sağlık, ulaşım ve gıda gibi alanlarda kamu yararına olabilecek herhangi bir üretim, kârlı görülmez ise gerçekleşmeyecektir. Bu durumdan daha kötüsü, kârlı olanın kimi zaman milyonlarca insanın ölümüyle sonuçlanan/sonuçlanabilecek bir paylaşım savaşı, bir ülkenin işgali, bir silah projesi ya da bir diktatörün desteklenmesi olarak karşımıza çıkabilir. Bu bağlamda Nazi Almanyası örneği dikkat çekicidir.

2.1.3.2. Sermayenin Desteklediği Bir Diktatörlük: Nazi Almanyası

Ana akım medyada ve yakın tarihe yönelik kitaplarda, Almanya’da deneyimlenen Nazi iktidarı dönemini, “çılgın bir diktatör”e mal etme gibi bir eğilim görülmektedir. Burada dikkat edilmesi gereken husus, böylesi bir manipölasyonun kasıtlı yapıp yapılmamasından ziyade, sermayeyi aklama işlevi görmesidir. Oysa, 1933-1944 yılları arasında Almanya’ya hükmeden Adolf Hitler liderliğindeki faşist yönetim, Alman sermayesinin onayı ve desteğiyle iktidarın²⁰ temsilcisi olabilmıştır.

Nazilerin iktidara geliş sürecinde, 1933 Mart Almanya seçimlerinin bir dönüm noktası olduğu söylenebilir. Bir önceki seçimlerde %18 oy oranıyla ikinci olan Nazi partisi, bu defa birinciliğe adaydır; fakat bunun için ciddi bir finansman desteğine ihtiyacı vardır. Bu amaçla, 20 Şubat 1930 tarihinde, partinin ileri gelenlerinden Hermann Wilhelm Göring’in (1893- 1946) evinde Alman sermayesinin ileri gelenleriyle bir toplantı düzenlenir. Alman sermayesi ikna olur ve Nazilere üç milyon mark bağış yapılır. Bu meblağ, Nazilere fazlasıyla yeterli gelir; hatta seçimden sonra ellerinde 600 bin mark kalır. Nazilere yatırımın kârlı olduğunu düşünen yalnızca Alman sermayesi değildir; General Motors, Ford, General Electric ve DuPont gibi ABD’nin önde gelen şirketleri Nazilerle iş birliği halindedir. Dahası Nazi destekçisi Alman şirketlerinin önemli bir kısmı uluslararası şirketlerdir ve Amerikalı ortakları vardır (Sutton, 2010, s. 99-114). Sermaye sınıfının Nazilere desteğini açığa çıkaran kaynaklardan bir diğeri, Alman sanayici Fritz

²⁰ Burada ‘iktidar’ kavramı, günlük dildeki, politik iktidar ya da hükümet anlamıyla değil, üretim tarzı ve ilişkilerinin oluşturduğu sınıfsal egemenlik bağlamında kullanılmaktadır.

Thyssen'in (1873-1951) *Hitler'e Ödeme Yaptım (I Paid Hitler)* adlı kitabıdır. Thyssen, kitabında Nazilere bir milyon mark bağış yaptığını açıklar (Thyssen, 1941 , s. 133).

Sermaye sınıfı Nazi yönetiminden çeşitli biçimlerde yatırımlarının karşılığını alır. Bunlardan belki de en çarpıcı olanı, köleleştirilmiş milyonlarca işçidir. Nazi yönetimi işgal ettiği topraklardaki insanları, Almanya'da yaşayan "ari ırk"tan olmayanları ve muhalifleri tutsak ederek, Alman şirketlerine adeta hediye eder ve "köle işçiler", yıllarca Alman sanayisine üretim yaparlar. Bu işçilerden en az 4,8 milyonu katledilir (Tooze, 2006, s. 523).

IG Farben isimli ilaç-kimya şirketine, bu bağlamda ayrıca bir vurgu yapmak gerekebilir. Çünkü Nazilerin savaşa girmesinde ve savaşı sürdürebilmesinde, bu şirketin desteğine özel bir anlam atfedilir. Tablo 1'de vurgulanan, şirketin İkinci Paylaşım Savaşı sürecinde ürettiği ürünlerin Almanya ölçeğindeki üretim oranlarının, bu özel anlamı açıkladığı söylenebilir. Naziler'in milyonlarca insanı öldürürken kullandıkları Zyklon-B gazının üreticisi de IG Farben'dir. Günümüzde IG Farben isminde bir şirket olmasa da Türkiye'de de faaliyetleri olan Bayer, BASF ve Sanofi gibi dünyanın önde gelen ilaç ve kimya şirketleri, o dönem IG Farben'in bileşenlerindendir. Savaş döneminde, IG Farben'in "köle işçisi" olarak çalışmış Norbert Wollheim,²¹ savaştan sonra 1950 yılında şirket aleyhine açtığı davayı kazanmış; şirket, Wolheim'e ve hayatta kalabilen diğer "köle işçilere" yüklü miktar tazminat ödemek zorunda kalmıştır (Özdemir, 2019).

²¹ 1943 yılında Berlin'de Gestapo'nun tutukladığı Norbert Wollheim, köle işçi olarak ailesinden ayrı tutulur. Üç yaşındaki oğlu, eşi ve kız kardeşi, IG Farben'in ürettiği Zyklon B gazı kullanılarak öldürülür (Diarmuid, 2008, s. 527).

Ürün	Toplam Almanya Üretimi (Ton)	I.G. Farben'ın Oranı %
Sentetik Kauçuk	118.600	100
Metanol	251.000	100
Sıvı Yağ	60.000	100
Boya maddesi	31.670	98
Zehirli Gaz		95
Nikel	2.000	95
Plastik	57.000	90
Magnezyum	27.400	88
Patlayıcılar	221.000	84
Barut	210.000	70
Uçak yakıtı	650.000	46
Sülfürik asit	707.000	35

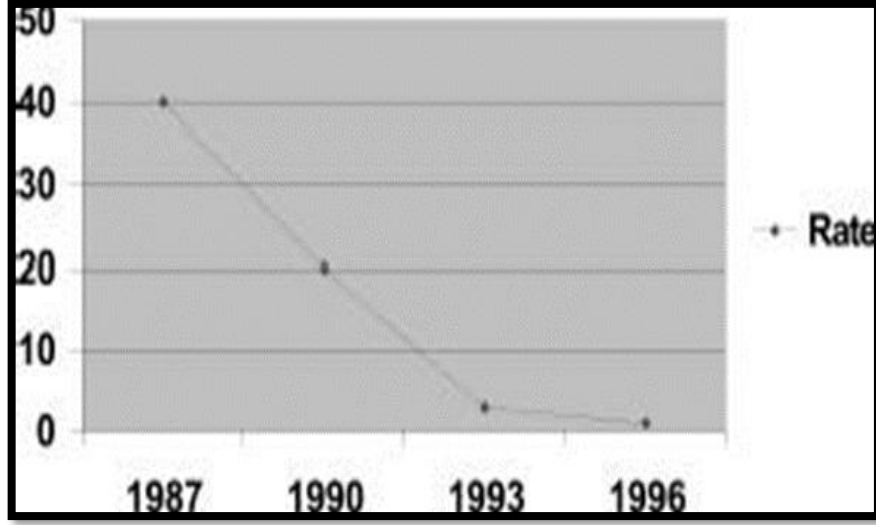
Tablo 1 I.G. Farben'in Ürünlerinin Almanya Ölçeğinde Üretimdeki Payı (Özdemir, 2017)

Şirketlerin kârlı olanı tercih ederken ne kadar kötücül olabileceklerini ifade eden Nazi Almanyası deneyiminin, uç bir örnek olduğu öne sürülebilir. Dolayısıyla daha güncel ve yaygın örneklerle konu açılabilir.

2.1.3.3. Bebek Ölümüne Çare Kârlı Olmayabilir: Hib Aşısı Örneği

Kapitalist üretim tarzında, her bir sektörde faaliyet gösteren şirketlerin kâr maksimizasyonunu hedeflemesi, sağlık sektörü için de geçerli bir durumdur. Hib (Haemophilus Influenzae tip b) hastalığı örneği, bize bu durumun halk sağlığını tehdit eden boyutunu gösterir.

Beş yaş altı çocukları, özellikle de iki yaş altı bebekleri etkileyen bir hastalık olan Hib, bakteriyel bir menenjit türüdür. Hastalığın bulaştığı vakalarda boğaz enfeksiyonu, ateş, kusma ve boyunda sertlik gibi belirtiler görülmekle birlikte, hastalık bazı vakalarda zatürre ve romatizma gibi hastalıklara da yol açabilir. Hib'e yakalananların ölüm oranı %5 civarındadır; hayatta kalanların ise %30'unda zihinsel gerilik görülür. Hib'e karşı aşı geliştirilmeden önce, ABD'de sağırılık vakaları genel olarak bu hastalıkla ilişkilendirilirdi.

Şekil 4 Çocuklar arasında Hib hastalığının yayılma oranı (Smith, 2003, s. 39)

ABD’li araştırmacı hekim David H. Smith’in (1931-1999) 1968 yılında, Hib’e yönelik aşı çalışmalarına başlamasında, bu hastalıktan muzdarip küçük bir çocuğun başucunda hocasının sarf ettiği “Biriniz bu korkunç hastalığı önlemek için bir aşı bulmaya çalışmalısınız” sözü etkili olur. David Smith yaklaşık on beş yıl süren çalışmasının ardından hastalığa karşı aşı geliştirse de ilaç şirketleri Smith’in geliştirdiği aşığı üretmeye yanaşmazlar. Aşıların sınırlı sayıda bireye uygulanması ve tek bir uygulamayla hastalığı önlemesi, şirketlerin aşıya yönelik mesafesinin sebebidir. Çünkü hastalık sürecinde düzenli olarak uygulanan tedaviler şirketler tarafından daha kârlı görülmektedir. Geliştirmek için yıllarca emek verdiği aşığı üretip, dağıtımını sağlayacak ilaç şirketi bulamayan Smith, aşığı üretmek için kendisi bir şirket kurmaya karar verir. Smith’in kurduğu *Praxis Biologics* adlı şirketin aşı üretimine başlamasının ardından, hastalık önce ABD’de, daha sonra dünya genelinde, neredeyse ortadan kaldırılır (Anderson, 2023). Şekil 4, hastalığın yayılma oranında, aşıyla birlikte gerçekleşen düşüşü gösterir. Ancak aşının bulunmasıyla, üretimine başlanması arasında geçen süre zarfında, birçok bebek ve çocuk bu hastalık sebebiyle yaşamını yitirir veya engelli kalır.

Hib aşısı örneği, şirketler ile kamunun çıkarlarının ayrıldığı noktayı göstermesi açısından dikkat çekicidir. Kamunun değil şirketlerin örgütlediği bir sağlık sisteminin kâra odaklanarak, tıbbi harcamaları artırmaya çalışması ve bu amaçla, insanların çeşitli kampanyalarla hastanelere yönlendirilmeleri kapitalist üretim tarzıyla uyumludur. Buna karşın, kamucu sağlık sistemlerinde önem verilen aşı gibi önleyici sağlık uygulamaları, günümüz kapitalist sağlık sistemiyle uyumsuzdur.

2003 yılında, Amerikan Bilim ve Sağlık Konseyi için yapılan araştırmada yer alan Tablo 2, yaygın bir şekilde uygulanan aşılarla yönelik fayda-maliyet analizini gösterir. Buna göre, aşılarla yönelik yapılan çalışmaların geri dönüşü birçok açıdan olumludur. Aşılar, hem hastalık ve ölüm oranlarında düşüşü sağlamakta, hem de sağlık hizmetleri ve çalışma hayatıyla ilgili tasarruf sağlamaktadır. ABD Hastalık Kontrol ve Korunma Merkezleri (Centers for Disease Control and Prevention_CDC), aşıların çalışma hayatı ve okuldan olası kayıp zamanı azalttığı yönündeki tespiti bu düşüncüyü destekler niteliktedir. Tablo 2, yaygın bir şekilde uygulanan aşıların sağladığı doğrudan tıbbi tasarrufu ve dolaylı tasarrufu vurgular (Smith, 2003, s. 41-42).

Aşı	Doğrudan Tıbbi Tasarruf	Doğrudan+Dolaylı* Tasarruf
DTaP (difteri, tetanos ve boğmaca)	\$8.5	\$27
MMR (Kızamık, kabakulak ve kızamıkçık)	\$17.3+	\$23.3+
H. Influenzae type b.	\$3.4	\$5.4
<u>Hepatit B.</u> Perinatal	\$1.4	\$14.7
Bebek	\$0.5	\$5.1
Ergen	\$0.5	\$3.8
Varisella (su çiçeği)	\$0.9	\$5.4
IPV (Çocuk felci aşısı)	\$3.03	\$5.45
PCV7	\$0.5	\$1.1

* Dolaylı tasarruflar iş kaybı, ölüm ve sakatlığı içerir.
+ 2. doz MMR ve PCV7'yi içerecek şekilde revize edildi.

Tablo 2 Yaygın olarak kullanılan aşıların fayda-maliyet analizi (Smith, 2003, s. 42)

Hib aşısı örneğinden yola çıkarak, ilaç şirketlerinin aşılara karşı olduğu yönünde bir çıkarım yapmak hatalı olabilir. Çünkü aşı geliştirmek ve üretmek bazı durumlarda şirketler için oldukça kârlı bir etkinliğe dönüşebilir. Üçüncü bölümde ayrıntılandıracağımız COVID-19 aşıları, bu durumun belirgin bir örneği sayılabilir.

2.1.3.4. Pfizer ve Denek Olarak Kullandığı Nijerya'lı Çocuklar

Nijerya'da 1996 yılında ortaya çıkan bakteriyel menenjit salgını yüzbinlerce Nijeryalı çocuğun yaşamını tehdit eder. Bu süreçte, dünyanın en büyük ilaç şirketi olarak bilinen *Pfizer*, “yardım amacıyla” Nijerya'ya gelir. Şirket, buradaki bir sahra hastanesinde, henüz test aşamasında olan trovafloksasini (Trovan) isimli bir antibiyotiği dener ve bu denemelerden sonra onlarca çocuk yaşamını yitirir ve onlarcası sakat kalır.

Nijerya hükümetine bağlı bir tıp kurulunun, *Pfizer*'ın onaylanmamış bir ilacı beyin enfeksiyonu geçiren çocuklar üzerinde deneyerek uluslararası hukuku ihlal ettiğini tespit etmesinin ardından, bu doğrultuda geniş kapsamlı bir rapor²² oluşturulur. Raporda etkinliği kanıtlanmamış bir ilacın uygulandığı çocuk ve bebeklerin anne ve babalarından ya da Nijerya yönetiminden ilacın denenmesine yönelik izin alınmadığı ifade edilir. *Pfizer*, kendisine yönelik suçlamaları reddederek, Nijerya'da bulunma sebebini salgınla mücadeleye destek olarak açıklar. Ancak Nijerya Etik Komitesi, salgın devam ederken, *Pfizer* için çalışan görevlilerin ilaç denemesinin ardından Nijerya'dan ayrıldıklarını belirterek *Pfizer*'ın savunmasını kabul etmez (Stephens, 2006).

Nijerya, *Pfizer* aleyhine açtığı davadan bir süre sonra çekilir. Nijerya ve *Pfizer* kendi aralarında gizlilik anlaşması yaptıkları için Nijerya'nın davadan geri çekilme nedeni hala bilinmiyor. Ancak olayın ardından *Pfizer*, test ettiği ilaçtan olumsuz etkilenenlere 35 milyon dolar tazminat öder. Bunun yanı sıra, Nijerya'da yapılacak çocuk hastanesi için 30 milyon dolar bağış yapar. *Pfizer* kendisine yöneltilen iddiaları hiçbir şekilde kabul etmese de bu ve benzeri şekillerde, Nijerya'da çeşitli kurum, kuruluş ve şahıslara yüklü miktarda tazminat öder (Koyuncu, 2020).

²² Tıp Kurulu'nun oluşturduğu rapor açıklanmasa da ismi gizli tutulan bir görevli tarafından rapor metni, *The Washington Post* gazetesine sızdırılır. Nijerya Hükümeti ve *Pfizer* arasında yapılan anlaşmadan dolayı, ilgili raporun gizliliği korunmaktadır. Bkz. <https://www.washingtonpost.com/archive/politics/2006/05/07/panel-faults-pfizer-in-96-clinical-trial-in-nigeria-span-classbankheadunapproved-drug-tested-on-childrenspan/73545064-6035-4715-8070-4c5a65e9a9cd/> Erişim Tarihi: 19.09.2023.

Pfizer Nijerya’da yaptığı ilaç denemelerinin ardından yenilediği ilacı, ABD ve AB ülkelerinde satışa sunmayı umuyordu (Stephens, 2006); ancak hakkında yayımlanan ölümcül karaciğer hastalığı raporlarından dolayı, ilaç AB pazarında yasaklanır; ABD’de ise sadece acil durumlar için kullanımına izin verilir (Lenzer, 2006).

2.1.3.5. Kısıktırılmış Sağlık ve “Aşırı Teşhis”

1980’li yıllarla birlikte, gittikçe yoğunlaşan neoliberal politikaların sağlık alanına yansımaları, etik tartışmalarını da beraberinde getirir. Çünkü kâr maksimizasyonu, sağlık alanının ilk önceliği olduğunda, hasta sayısında ve dolayısıyla ilaç kullanan kişi sayısındaki artış, arzu edilen bir duruma dönüşebilir.

Neoliberal dönem öncesinde, herhangi bir hastalık belirtisi olmayan insanlara reçete yazılmazken, sonrasında bu durum değişmeye başlar. *Aşırı Teşhis: Sağlık Adına Hasta Etmek* adlı kitabın yazarları, ABD’li hekimler, H. Gilbert Welch, Lisa M. Schwartz ve Steven Woloshin bu durumu “paradigma değişimi” olarak adlandırırlar. “Belirtileri olmayanlarda hipertansiyon teşhisi arayışı, bazıları için belirti veren bir hastalığı önleme fırsatı sağladı, fakat asla belirtiler geliştirmeyecek veya hipertansiyondan ölmeyecek diğerlerine teşhis koyma pahasına” (Welch, Schwartz ve Woloshin, 2013, s. 14).

1990’lı ve 2000’li yıllarda ABD’de bazı hastalıkların teşhis eşiklerinde yapılan değişikliklerle birlikte “hasta” sayısındaki artış dikkat çekicidir. Bu değişikliklerle birlikte genişleyen ilaç pazarı, şirketlerin kâr oranlarını ciddi ölçüde artırır. Tablo 3, bu artışın niceliğini göstermektedir.

Teşhis eşiklerine dair yeni sınırlara karar veren uzmanların, ilaç şirketleriyle olan bağları, kararlara ilişkin soru işaretleri uyandırır:

Diyabet sınırını belirleyen kurulun başkanı, Aventis Eczacılık, Bristol-Myers Squibb, Eli Lilly, GlaxoSmithKline, Novartis, Merck ve Pfizer firmalarının ücretli danışmanıydı – bu firmaların hepsi diyabet ilaçları üretmektedir. Son yüksek kan basıncı rehberlerinin on bir yazarından dokuzu yüksek kan basıncı ilaçları üreten ilaç şirketlerine bir şekilde mali bakımdan bağlıydı – maaşlı danışman, ödeme yapılan konuşmacı veya bağış alan olarak. Benzer şekilde kolesterol sınırını aşağıya çeken dokuz uzmandan sekizi, kolesterol ilaçları üreten ilaç firmalarının ücretli danışmanıydı. Ve osteoporoz için ilk sınır Uluslararası Osteoporoz Vakfı – tavsiye kurulu otuz bir ilaç ve tıbbi donanım şirketinden oluşan bir örgüt – ile Dünya Sağlık Örgütü’nün oluşturduğu ortaklaşa bir kurul tarafından belirlendi (Welch, Schwartz ve Woloshin, 2013, s. 36).

Durum	<u>Hastalık Prevalansı</u>			
Eşikte Değişiklik	Eski Teşhis	Yeni Teşhis	Yeni Vakalar	Artış
Diyabet Açlık şekeri 140 → 126	11,697,000	13,378,000	1,681,000	%14
Hipertansiyon Sistolik KB 160 140 Diyastolik	38,690,000	52,180,000		%35
Hiperlipidemi Toplam kolesterol 240 → 200	39,480,000	92,127,000		%86
Kadınlarda osteoporoz T ölçeği- 2,5 2,0	8,010,000	14,791,000	6,781,000	%85

Tablo 3 Teşhis eşiklerinin düşürülmesinin "hasta" Amerikalı sayısı üzerindeki etkisi (Welch, Schwartz ve Woloshin, 2013, s. 35)

Sağlık alanına ilişkin yaşamsal önemi bulunan kararların, şirketlerin iradesi altında alınmış olmasının toplum adına kaygı uyandırıcı olduğu söylenebilir. Çünkü böylesi bir durumda, insanlar gittikleri hastaneye, muayene oldukları hekime, koyulan teşhise ya da kullandıkları ilaca kuşkuyla yaklaşabilirler. Bununla birlikte, bilim insanlarının sağlık alanında şirketlerle ticari ilişkiler içinde olmasına benzer bir durumun gıda alanı için de geçerli olduğu görülür. Her iki durumda da etik sorunlar yaşanmaktadır.

2.1.3.6. Gıda Tekelleri ve Bilim

Kapitalist üretim tarzında, gıdanın sermaye birikim aracına dönüşmesine, çeşitli sorunlar eşlik eder. Tekelleşen uluslararası gıda ve içecek şirketleri, insanların sağlıklı ve yeterli gıdaya ulaşması hedefiyle değil, ürünlerinin satışını artırma motivasyonu ile, yani neoliberalizmin iktisadi rasyonalitesiyle hareket eder. Bununla birlikte, neoliberal paradigma, gıda güvenliğinin, serbest piyasa ekonomisi sayesinde gerçekleşen iktisadi kalkınmanın doğal sonucu olduğunu var sayar. Bu düşünceye göre, gıda güvenliğinin sağlanması için piyasalara yönelik kamucu müdahaleler, ekonomik verimliliğe engel olacak; dolayısıyla gıda güvenliği hedefine ulaşılamayacaktır (Sodano, 2012, s. 380). Gıda güvenliğine ilişkin veriler²³ ile bu düşünce arasındaki açının geniş olduğu söylenebilir. Konuyla ilgili araştırmalar, genel olarak gıdaya erişim konusuna odaklanırken, gıda tekellerinin gıda üretimleri esnasında, halk sağlığını merkeze almayan

²³ Gıda krizine ilişkin ayrıntılı veriler için bkz. FAO, IFAD, UNICEF, WFP ve WHO (2017). Dünyada Gıda Güvenliği ve Beslenme Durumu Barış ve güvenlik için dayanıklılık inşası. Roma: FAO; FSIN and Global Network Against Food Crises. 2023. GRFC 2023. Rome.

yaklaşımlarının, çoğu araştırmada göz ardı edildiği söylenebilir. Dahası, üretim sürecinde ve sonrasında halk sağlığına zarar veren uygulama ve anlayışların “bilimsel araştırmalar” sayesinde meşrulaştırılmaya çalışıldığı görülebilir. Bilim ve Aydınlanma Akademisi’nin (BAA) 2019 yılında konuya ilişkin hazırladığı rapor,²⁴ günümüz kapitalizminin bilimle kurduğu ilişkiye dair bir çerçeve sunar. Rapor, beslenme konusunda bilim dışı verilerin, “bilimsellik” kisvesi altında nasıl yaygınlaştırıldığını ve halkın gerçek verilere ulaşmasının engellendiğini gözler önüne sermektedir.

Şirketlerin ürünlerini pazarlayabilmek adına başvurdukları söz konusu manipülasyonu örneklemesi bakımından, bilim dergisi *Nature*’da yayımlanan bir makale²⁵, dikkat çekicidir. *Obezite (Obesity)* isimli makale, obezite hastalığının ortaya çıkmasındaki genetik faktörleri öne çıkararak, hastalığın sağlıklı beslenmeyle olan ilişkisini önemsizleştirir. Finansmanını Roche şirketinin sağladığı derginin ilgili bölümünde, obezite hastalığına karşı geliştirilen ilaçlarla ilgili bir makale de mevcuttur (BAA, 2019, s. 3).²⁶

Obezitenin yaygınlaşmasında gıda şirketlerinin sermayelerini büyütme çabasının rol oynadığı söylenebilir. Bu sektörde sermaye birikimi, gıda arzında artışı gerektirir. ABD’de 1970’li yıllardan 2000’lere kişi başına alınan kalori miktarının 3200’den 3900’e çıktığı görülmektedir. Dahası, ABD Tarım Bakanlığı’nın (USDA) üretim sürecini desteklemek adına, yüksek kalorili ve besin değeri düşük gıdaları olduklarından daha iyi beslenme seçenekleri gibi gösterme eğiliminden söz edilebilir. Yiyeceklerin bileşenlerinin ayrı ayrı toplanması bu eğilimi ifade eder. Kurabiyedeki unun tahıl kategorisine ya da cipslerdeki patateslerin sebze grubuna alınması kamuoyunu yanlış yönlendiren bir yöntem sayılabilir. ABD’de Reagan yönetimi döneminde, USDA’nın okullardaki öğle yemeği programında yer alan ketçaptaki domatesi, sebze olarak sayma girişimi, bu durumun uç bir örneği olarak dikkat çeker (Nestle, 2007, s. 9).

Gıda güvenliğine yönelik tüm bu manipülasyonlara bilim insanlarının eşlik etmesinin, bilim kurumuna zarar verdiği söylenebilir. Bilim insanları ve kurumları ile şirketler

²⁴ <https://bilimveaydinlanma.org/gida-tekelleri-emekci-halkin-bilgilenme-hakini-nasil-engelliyor/> Erişim: 05.08.2023

²⁵ Bkz. Campbell, P. ve Dhand, R. (2000). Obesity. *Nature*, 404, 631.

²⁶ Bu olay, bilimsel yayıncılık ve kapitalizm arasındaki ilişkiyi de bir yönüyle açığa çıkarır. Şirketlerin çıkarları doğrultusunda makale talep etmesi bilimsel yayıncılığa, dolayısıyla bilime olan güveni sarsabilir.

arasında kurulan iş birliği, yapılan araştırmaların büyük ölçüde şirketlerin lehine sonuçlanmasına neden olur. 2015-2016 yılları arasında, finansmanını gıda şirketlerinin sağladığı 168 araştırmanın 156'sında, şirketlerin ürün pazarlama stratejileriyle uyumlu bulgular görülmektedir. İstenilen sonuca göre yapılan araştırmalar, sadece gıda tekelleri değil, daha küçük şirketler ve üretici birlikleri tarafından da benimsenir (Tablo 4) (BAA, 2019, s. 3).

MAKALEDE YER ALAN BULGU	KAYNAK	MADDİ DESTEK VEREN KURUM
Yüksek lifli kahvaltı gevrekleri, zayıf lif alımıyla ilişkili kanser riskini azaltmaya yardımcı olabilir.	O'Sullivan KR (1997). Smith G, ed. Children's Food: Marketing and Innovation. Londra: Blackie Academic & Professional.	Yazar, Kellogg şirketinin çalışanı
Bilimsel bulgular laktoz intoleransı yaygınlığının olduğundan fazla hesaplandığını göstermektedir.	McBean LD ve Miller GD (1998). J Am Diet Assoc, 98, 671–676.	ABD Ulusal Süt Konseyi
Peynir kolesterol seviyesini düşürmektedir (Tereyağı ile karşılaştırıldığında).	Hjerpsted J ve ark. (2011). Am J Clin Nutr, 94, 1479-84	Danimarka Süt Ürünleri Kurulu
Haftada 12 yumurta tüketimi makuler dejenerasyona sahip yaşlılarda kardiyovasküler hastalık belirtilerini değiştirmemektedir.	Aljohia H ve ark. (2019). Journal of Nutrition & Intermediary Metabolism, 15, 35-41.	ABD Yumurta Kurulu, Yumurta Beslenme Merkezi

Tablo 4 Akademik makaleler ile maddi destek veren kuruluşlar arasındaki ilişki (BAA, 2019, s. 4)

Gıda şirketlerinin ürettikleri ürünlere ilişkin yaptıkları manipülasyonun diğer bir ayağını, “kâr amacı gütmeyen kuruluşlar”ın oluşturduğu ve bu şirketlerin, kendilerine bağlı kuruluşlar üzerinden yürüttükleri sosyal sorumluluk projeleri aracılığıyla, bir yandan toplumun saygısını kazanmaya çalışırken, diğer yandan ticari çıkarları doğrultusunda “bilimsel çalışmaları” destekledikleri iddia edilmektedir. Tablo 5, bazı gıda şirketlerini bu bağlamda örnek olarak sunar.

Şirket	Kâr Amacı Gütmeyen Kuruluş
Coca-Cola	Uluslararası Yaşam Bilimleri Enstitüsü
Coca-Cola	Küresel Enerji Dengesi Ağı
Coca-Cola Türkiye	Hayata Artı Vakfı
Ülker (Yıldız Holding)	Sabri Ülker Gıda Araştırmaları Enstitüsü Vakfı
Pınar (Yaşar Holding)	Pınar Enstitüsü
Danone	Danone Enstitüsü
Danone Türkiye	Danone Enstitüsü Türkiye Derneği

Tablo 5 “Kâr amacı gütmeyen kuruluşlar” ve bağlı olduğu şirketler (BAA, 2019, s. 6)

Tablo 5’te verilen kuruluşlardan uluslararası alanda tanınırlığı yüksek, Coca-Cola’nın 1978 yılında kurduğu *Uluslararası Yaşam Bilimleri Enstitüsü*’nün (International Life Sciences Institute-ILSI) dünyanın birçok yerinde şubeleri bulunmaktadır. Enstitü’nün web sayfasında yer alan çalışma ilkelerinin başına “kamu yararı”²⁷ yazmaları ile gazlı içeceklerin satışını artırma çabaları, çelişkinin ötesinde bir ironi olarak görülebilir. Örneğin, bu Enstitü’nün 1999-2015 yılları arasında obezite konusunda Çin’de yürüttüğü çalışmalar sonucunda, Coca-Cola’nın "enerji dengesi" yaklaşımı, Çin’de genel kabul görerek, “Dengeli olduğu sürece her şey yenebilir ve beslenmeyle alınan fazla kaloriler yeterli fiziksel aktiviteyle yakılabilir” düşüncesi benimsenir hale gelir (BAA, 2019) (ILSI, 2023). Dolayısıyla, şirketlerin ve ona bağlı kuruluşların, yazılı olarak ilan ettikleri “etik ilkeler”e karşın, uygulamalarının bu ilkelerle çeliştiği söylenebilir.

Amerikalı moleküler biyolog ve beslenme uzmanı Marion Nestle, *Gıda Politikası: Gıda Endüstrisi Beslenmeyi ve Sağlığı Nasıl Etkiliyor* (*Food Politics: How the Food Industry Influences Nutrition and Health*) adlı kitabının son bölümünde, Tablo 6’daki etik soruları öne öne çıkarır.

²⁷ <https://ilsi.org/about/mission/>

Üretim yöntemleri

Doğal kaynakları tehlikelere karşı koruyor ve muhafaza ediyorlar mı?

Hava, toprak ve su kirliliğinden kaçınıyorlar mı?

Temel çiftlik ürünlerini üretenleri yeterince ödüllendiriyorlar mı?

Gıda güvenliğini sağlıyorlar mı?

İşçinin güvenliğini ve ekonomik yararını sağlıyorlar mı?

Nitelikli beslenmeyi destekliyorlar mı?

Pazarlama yöntemleri

Çocukların uygunsuz şekilde hedef alınmasından kaçınıyorlar mı?

Yüksek besin niteliğine sahip ürünleri vurguluyorlar mı?

Ürünlerin içeriğini gösteriyorlar mı?

Sağlığa ilişkin uygunsuz veya yanlış yönlendirici iddialarda bulunmaktan;

Yasama, yürütme ve yargı süreçlerinde görevliler; gazeteciler veya işverenleri üzerinde uygunsuz baskı uygulamaktan;

Beslenme ve gıda uzmanları üzerinde çıkar çatışmasına yol açabilecek faaliyetlerde bulunmaları için baskı yapmaktan kaçınıyorlar mı?

Danışmanlık yöntemleri

Riskler ve faydalar arasındaki dengeyi göz önünde bulunduruyorlar mı?

Etik meseleleri dikkate alıyorlar mı?

Etik seçimleri mümkün olduğunca destekliyorlar mı?

Tablo 6 Etik Sorular (Nestle, 2007, s. 372)

Marion Nestle'nin kitabında ele alınan gıda endüstrisine ilişkin verilere bakıldığında, bu sorulara toplum ve çevre lehine cevap vermek pek mümkün görünmüyor. Büyük resme bakıldığında ise kapitalizmin kâr maksimizasyonunu önceleyen yapısının tüm değerleri kendisine tabi kılarak, piyasayla uyumlu hale getirmeye çalıştığı söylenebilir.

2.2. TOPLUMCU TIP ve SAĞLIK

2.2.1. Toplumcu Sağlık Anlayışının Ortaya Çıkışı ve İlk Metinler

Toplumcu sağlık anlayışının ortaya çıkışı, on dokuzuncu yüzyıl olarak ifade edilebilir; ancak, bu anlayışın devlet politikası haline gelmesi, yirminci yüzyılı bulur. Louis Rene Villerme (1782-1863), Friedrich Engels (1820-1895) ve Rudolf Virchow (1821-1902), sağlığa toplumcu yaklaşımın öncüleri olarak nitelenebilse de modern dönemde, sağlığa ilişkin sosyoekonomik vurgunun ilk güçlü sesinin, Alman hekim Johann Peter Frank'a (1745 – 1821) ait olduğu söylenebilir. Bununla birlikte, Engels'in 1845 yılında

yayımlanan, *İngiltere’de Emekçi Sınıfın Durumu* adlı eseri ile Rudolf Virchow’un *Yukarı Silezya’daki Tifüs Salgını Üzerine Rapor*’u toplumcu tıbbın kurucu metinleri olarak görülebilir.

2.2.1.1. Johann Peter Frank ve *Halkın Sefaleti: Hastalıkların Anası*

Johann Peter Frank’ın 1790 yılında, Pavia Üniversitesi’nde yaptığı konuşma,²⁸ sağlığın toplumsal belirleyicilerini vurgulaması açısından öncü bir nitelik taşır. Frank’ın konuşması, genel olarak, yoksulluk ve hastalık ilişkisine yöneliktir:

Yetersiz giysilerden, yakacak eksikliğinden, şiddetli soğuktan, isli ve kirli yaşam alanlarından [...] kaynaklanan yoksullara özgü pek çok sıkıntıdan söz edebilirim. Halihazırda bu kadar çok hastalık nedeninin yükü altında yaşayan yoksul, çok geçmeden yenik düştüğü sayısız talihsizliğe maruz kalır. Ateşler içinde titrese de yoksul bir adam, karısını ve çocuklarını geçindirmek için daha da ağır işlere koşar, ta ki küçülmüş bedeni bunca sefaletin ağırlığı altında yok olup gidene kadar (Sigerist, 1941, s. 99).

Frank, hastalıkların arka planında yer aldığını öne sürdüğü sosyoekonomik etmenlerden kaynaklı, toplumdaki her bir sosyal gruba özgü sağlık sorunları olduğunu ve insanlar arasında var olan eşitsizliklerden dolayı oluşan sorunların, daha dünyaya gelmeden anne karnında başladığını vurgular:

Embriyonun gelecekte karşılaşacağı sefalet, pek düşünülme de o, çok geçmeden birçok felakete maruz kalacaktır. Hayattaki tek şansı, hazırlanmakta olduğu kötü yazgıdan habersiz kalmasıdır. Bitkin toprağa ekilen cenin, plasentanın hayvansal kökleri aracılığıyla ilk sıvıyı henüz alamamışken, kötü beslenen anneye dayatılan korkunç fiziksel emeğin bir sonucu olarak, direnç göstermeden sarsılmaya ve parçalanmaya başlar. Ya da gerekli gıdadan yoksun bırakıldığı için, gelişmeye fırsat bulamadan annenin ağrıları ve iç çekişleri altında eriyip gider (Sigerist, 1941, s. 93).

Sağlığa ilişkin tüm bu kavrayışına karşın, Frank köklü bir değişimden ziyade reformdan yanadır; halkın yaşam koşullarının iyileştirilmesini talep eder.

²⁸ Orijinali Latince olan konuşmanın başlığı, *Halkın Sefaleti: Hastalıkların Anası (De populorum miseria: morborum genitrice)* adını taşır. Henry Sigerist tarafından 1941 yılında İngilizceye çevrilen metin, günümüzde halk sağlığı alanına ilişkin temel metinlerden sayılmaktadır. Metnin tamamını okumak için bkz. <https://samizdathealth.org/wp-content/uploads/2020/12/Frank-mother-of-disease.pdf> Erişim: 13.03.2023.

2.2.1.2. Louis Rene Villerme: Toplumsal Eşitsizlikler ve Ölüm

Fransız hekim Louis Rene Villerme, emekçilerin sağlık durumu ile yaşam koşullarını ilişkilendirdiği, 1840 yılında yayımlanan *Pamuk, Keten ve İpek Değirmenlerinde Çalışan İşçilerin Fiziksel ve Moral Durumunun İncelenmesi (Tableau de l'étatphysique et moral des ouvriers istihdamés dans les Manufacturings de Coton, de laine et de soie)* adlı eseri, konuya ilişkin ilk bilimsel çalışma olması açısından önem taşır.

Villerme, hastalıkların ortaya çıkışına ilişkin on dokuzuncu yüzyıla kadar hâkim paradigma olan ‘miyazma teorisi’ne²⁹ karşı çıkarak, yoksulluğun etkisini öne çıkarır. Villerme, çalışmasında, temel ihtiyaçlarını karşılamaktan yoksun insanların genç yaşta ölmelerine dikkat çeker:

Mulhouse’da, Darnach’ta ve komşu evlerde iki ailenin birer köşede, iki tahta arasında yere serpilmiş samanlar üzerinde yattığını gördüm. Haut-Rhin ilinde pamuk sanayi işçilerinin içinde yaşadıkları aşırı yoksulluk, şu yürekler acısı sonucu doğuruyordu: Üretici tüccarların, kumaşçıların, fabrika müdürlerinin ailelerinde yaşayan çocukların yarısı 21 yaşına basarken, dokumacı ve pamuk iplikçisi ailelerdeyse aynı çağdaki çocukların yarısı iki yıl önce ölüp gidiyorlardı. [...] Oradaki çalışma bir iş, bir görev değil, bir işkencedir. Ve bu işkenceyi altı ile sekiz yaş arasındaki çocuklara uyguluyorlar. Bu özellikle pamuk ipliği işliklerinde çalışan işçileri yıpratın, her tanrının günü çekilen sonu gelmez bir işkencedir (Lafargue, 2016, s. 22-23).

Villerme’nin Paris özelinde yaptığı araştırmalar, Fransa’da 1841 yılında çocuk işçilere yönelik yasal düzenlemelerin yapılmasına katkıda bulunur. Buna göre, çocuk işçilerin çalışma saatlerine sınırlamalar getirilse de örneğin 8-12 yaş aralığındaki çocukların günde 8 saat çalışması meşru bir uygulama görülür (Weissbach, 1977, s. 269). Temelinde, burjuvazinin işgücüne dair kaygılarının olduğu bu yeni yasal düzenleme, önceki kuralsız çalışma sistemine göre bir iyileştirme sayılabilir.

Villerme’nin, toplumcu sağlık anlayışının oluşmasına sunduğu katkıya rağmen, halk sağlığı sorununun, üretim tarzı ve ilişkileriyle olan bağını kuramamış olması, bir eksiklik olarak görülebilir. Bu eksikliği, Villerme’nin çağdaşları Friedrich Engels ve Rudolf Carl Virchow’un giderdiği söylenebilir.

²⁹ Hastalıkların nedeni olarak çürüyen organik maddelerin oluşturduğu “kötü hava”ya işaret eden teori.

2.2.1.3. Friedrich Engels: İngiltere’de Emekçi Sınıfın Durumu

Engels’in 1842-1844 yılları arasında, İngiltere’de işçi sınıfına ilişkin yaptığı araştırmanın sonucunda kaleme aldığı *İngiltere’de Emekçi Sınıfın Durumu*’nun (*The Condition of the Working Class in England*) toplumcu tıp açısından yol gösterici bir eser olduğu söylenebilir. Çünkü bu eser, bir durum saptamasının ötesinde, sorunların çözümüne işaret etmektedir.

Friedrich Engels, çalışmasında, yoksul emekçi halkın hastalıklarının arka planına ilişkin yapılan saptamalara katılmakla birlikte, emekçilerin içinde bulundukları koşullara dair eleştirilerin ötesine geçilmesi gerektiğini vurgular. Ona göre, emekçilerin maruz kaldığı hastalıkların ve erken ölümlerinin asıl sebebi, kapitalist üretim tarzıdır; emekçilerin olumsuz koşullarda yaşaması, çalışması ve hastalanıp erken ölmeleri, bu üretim tarzının sonucudur.

Engels, *İngiltere’de Emekçi Sınıfın Durumu*’nun ilk bölümde işçi sınıfının Sanayi Devrimi sürecinde nasıl doğduğunu ve bu sürecin toplum üzerindeki dönüştürücü etkisini anlatır. Bu bağlamda, Engels, Sanayi Devrimi öncesinde ürünlerini kırsalda el emeğiyle üretenlerin, makinelerle rekabet edemeyerek, sanayi kentlerine göç etmelerine ve makinelerle üretim yapılan fabrikalarda ücretli işçiye dönüşmelerine dikkat çeker. Bu dönem, Avrupa sanayi kentlerindeki nüfusun seksen yıl içinde on kat arttığı görülür. Kitabın sonraki bölümlerinde, Engels, ilk önce işçilerin giyim, beslenme, barınma, çevre sağlığı, hava kirliliği ve eğitim gibi yaşam koşullarına dair bir çerçeve oluşturur; daha sonra, rekabet, ücretler ve çalışma ortamı gibi işçilerin çalışma koşullarını ilgilendiren konuları ayrıntılandırır. Engels son olarak, işçilerin içinde bulunduğu tüm bu koşullar ile onların sağlık durumlarını ilişkilendirir (Engels, 1997, s. 45-284; Akalın A. , 2012).

Engels, emekçilerin yaşam koşullarını ayrıntılı bir biçimde verirken, bu koşulların hastalık üretmeye gibi bir olasılığı barındırmadığını ifade eder. Engels’in emekçilerin yaşam koşullarını aktardığı bölümlerin belki de en çarpıcı olanı çocuk işçilere yönelik kısımlardır:

[...] kömür ve demir madenlerinde dört, beş ve yedi yaşında çocuklar çalıştırılmaktadır. Bu çocuklar, madencinin damardan çıkardığı demir cevherinin ya da kömürün oradan at patikasına ya da ana şafta aktarılması ve işçilerle malzemenin geçişi için, (maden bölümlerini ayıran ve havalandırmayı düzenleyen) kapıları açıp kapatmakta çalıştırılmaktadırlar. Kapılara bakmakla en küçük çocuklar görevlendirilmektedir; böylece o çocuklar günde on iki saatlerini, karanlıkta, yalnız başlarına, rutubetli geçitlerde oturarak, hiçbir şey yapmamaktan kaynaklanan uyuşturucu ve yabandırtıcı bir bezginliğe kapılmamalarını sağlayacak kadar bile bir meşguliyetleri olmaksızın geçirirler [...] Çocuklar eve varır varmaz, kendilerini şöminenin önündeki taşlığa atarlar ve bir-iki lokma yemeden uyuyuverirler; yıkanıp yatağa yatırılırken bile uyuklamaktadırlar. Bazan eve giderken yolda bir yere kıvrılıp uyuyakaldıkları ve gecenin bir vakti, ana-babaları tarafından bulundukları olur (Engels, 1997, s. 321-323).

Engels, sanayi devrimi sürecinde konuyla ilgili hazırlanmış raporlardan da faydalanarak, dönemin panoramasını oluşturur. Bu raporlar ve Engels'in kendi araştırmaları, İngiltere'nin sanayileşirken işçi sınıfına ve onların çocuklarına sunduğu yaşamı (ya da ölümü) gözler önüne sermektedir.

İngiltere'de emekçilerin yaşamak için gerekli olan koşullardan mahrum bırakılmalarını ve onlara, ölene kadar içinde bulundukları koşulların dayatılmasını, Engels, “kasıtlı cinayet” olarak niteler. Ona göre, bu, “hiç kimsenin kendisini savunamadığı bir cinayettir” (Engels, 1997, s. 153). *İngiltere’de Emekçi Sınıfın Durumu*, İngiltere’nin sanayileşirken işçi sınıfının 5-10 yaş aralığındaki çocukların bile_ “ölüme mahkûm edilmelerini” ayrıntılı bir şekilde resmeder. Engels, bunu yaparken sadece o dönem yapılmış olan araştırma ve raporlardan değil, romanlarında dönemin gerçekçi panoramasını yansıtan Charles Dickens gibi bir yazardan da yararlanır³⁰ (Engels, 1997, s. 68).

2.2.1.4. Rudolf Carl Virchow: Yukarı Silezya Tifüs Salgını Raporu

Alman Hekim Rudolf Carl Virchow, alanında 19. yüzyılın önde gelen bilim insanlarından olmasının yanı sıra toplumcu tıbbın kurucularından sayılır. Engels'in ve Villerme'nin yaptığı araştırmanın benzerini Almanya özelinde yapan Virchow, 1848 yılında, Alman hükümetinin isteği üzerine hazırladığı, *Yukarı Silezya Tifüs Salgını Raporu*'nda (*Mittheilungen über die in Oberschlesien herrschende Typhus-Epidemie*), salgının ortaya

³⁰ Engels'in çalışmasında yer verdiği Wilkins Micawber, Charles Dickens'ın 1850 tarihli *David Copperfield* adlı romanında kurgusal bir karakterdir. Geleneksel olarak, "bir şeylerin ortaya çıkacağına" dair iyimser bir inancı ifade eder.

çıkmasının, tıbbi (biyolojik) etmenlerle değil, toplumsal arka planıyla açıklanabileceğini vurgular (Akalin A. , 2019, s. 331). Toplumda sadece dezavantajlı grupları etkisi altına alan salgınları, “suni salgınlar” olarak niteleyen Virchow, toplumsal eşitsizlikleri öne çıkarır: “Suni salgınlar toplumun ürünleridir; yapay bir kültürün veya bütün sınıflara açık olmayan bir kültürün ürünleridir. Bunlar politik ve toplumsal örgütlenme tarafından üretilen kusurların göstergeleridir ve bu nedenle esas olarak kültürün avantajlarından yararlanmayan sınıfları etkilerler” (Akalin A. , 2012). Dolayısıyla, Virchow’un salgın hakkında hazırladığı raporla, daha önce İngiltere ve Fransa’da yapılmış olan araştırmalarda öne sürülen, hastalığın toplumsal nedenlerine ilişkin fikirleri, Silezya'daki salgın koşullarına uyarladığı söylenebilir. Bununla birlikte, Virchow, üretim tarzında yapılacak bir değişimin, çözüm yolu olabileceğine dair yaptığı vurguyla,³¹ emekçilerin yaşam koşullarında iyileştirme yapılmasını çözüm yolu olarak gösterenlerden ayrılır: “Toprak, insanların tükettiğinden çok daha fazla yiyecek verir. Sermayenin ve toprak mülkiyetinin tek tek bireylerin elinde irrasyonel bir şekilde yoğunlaşmasına yol açan üretim biçiminin, kâr akışını her zaman aynı ellere geri yönlendirmesi, insanlığın çıkarlarına hizmet etmez” (Virchow, 2006, s. 2104).

Virchow’un salgına ilişkin Alman makamlara sunduğu rapor, onlar için şaşırtıcı olur. Çünkü o zamana dek, herhangi bir salgın, salgının yaşandığı coğrafi yapı, antropolojik etmenler ve toplumsal özelliklerle birlikte değerlendirilmemiştir. Virchow, bu yönüyle salgınlar üzerine diyalektik maddeci yöntemi ilk kez tıbbı uygulayan bilim insanıdır. Virchow, bu sayede, salgının yaşandığı dönemde, birbirinden bağımsız gibi görünen olgu ve olayları birbirleriyle ilişkilendirerek çok etmenli etiyolojik³² analiz yapabilmıştır (Akalin A. , 2012).

On dokuzuncu yüzyılda yapılan tüm bu araştırmaların yanı sıra, 1848 ayaklanmaları ve Paris Komünü gibi işçi sınıfını iktidara taşıyabilecek mücadelelerin etkisiyle burjuva sınıfı, iktidarını sürdürebilmek amacıyla emekçilerin yaşam koşullarında çeşitli

³¹ Virchow’un üretim tarzına dair eleştirisi, doğal olarak iktidar değişikliğini talep eder. Ancak Virchow’un bu yaklaşımı, Avrupa’daki 1848 ayaklanmalarıyla eş zamanlıdır ve Virchow bu dönem, Alman psikiyatrist Rudolf Leubuscher ile birlikte *Tıp Reformu* adlı toplumcu tıbbın ilkelerini geliştirdiği bir yayın hazırlar. 1849 yılında devrimlerin sönümlenmesiyle Virchow bir dizi sorunla karşılaşır. Yaşamının ilerleyen dönemlerinde Virchow, toplumcu tıp anlayışında olmaya devam etse de artık reformcu bir çizgide olduğu kabul edilir. Konuya ilişkin daha fazla ayrıntı için bkz. https://drive.google.com/file/d/1XRgCcEELcTLu_lUke0lpN2UfiXDmyiSD/view. Erişim: 18.08.2023

³² Etiyoloji hastalıkların sebeplerini araştıran bilim dalıdır.

iyileştirmeler yapma yoluna gider. Bu iyileştirmelerin diğer bir boyutunu da burjuva sınıfının salgınlardan kendini koruma çabası oluşturur. Engels, salgınlara karşı yapılan iyileştirmelerin arka planındaki İngiliz burjuvalarının hastalanma korkusuna dikkat çeker:

Kolera, tifüs, çiçek ve öteki salgın hastalıkların tekrar tekrar ortaya çıkması, İngiliz burjuvaya, eğer kendini ve ailesini bu hastalıklardan koruyacaksa, kasaba ve kentlerde sağlık koruma kurallarına hemen uyulması gereğini göstermiştir. Böylece, bu kitapta anlatılan en göze batır rezillikler ya tümünden ortadan kalkmış ya göze daha az çarpar olmuştur (Engels, 1997, s. 32).

Eğitim, sağlık ve barınma gibi alanlarda, özellikle on dokuzuncu yüzyılın sonlarına doğru yapılan iyileştirmeler, işçi sınıfının bir nebze rahatlamasını sağlamışsa da özel mülkiyetin varlığından kaynaklanan eşitsizlikler artarak sürer.

2.2.3. Toplumcu Tıp Uygulamaları

Kapitalist bir toplumda, sermaye sınıfını temsil eden siyasetçiler, genel bir tavır olarak “iktidar”a geldiklerinde eğitim, sağlık ve ulaşım gibi alanlara dair tasarlamış oldukları projelerini açıklayarak, vaatlerde bulunurlar. Bu görüntüde, kurtarıcı bir özne ve kurtarılmayı bekleyen kitleler vardır.

Halk sağlığı uzmanı Akif Akalın, toplumun sorunlarını, toplum adına “çözme” yaklaşımını yadsıyarak, doğru olanın insanların sorunlarını çözebilecekleri olanaklara erişimleri olduğunu belirtir. Ona göre, “birinci yaklaşım insanları güçsüzleştirir ve bağımlı kılarken, ikinci yaklaşım insanları güçlendirir ve bağımsızlaştırır (ve aynı zamanda özgürleştirir)”. Akalın, bu bağlamda, yirminci yüzyıl sosyalizm deneyimlerine dikkat çeker (Akalın A. , 2014).

Yirminci yüzyılda özellikle sosyalist devrimlerle birlikte yaşama geçirilen toplumcu tıp anlayışına göre; biyolojik, sosyal ve fiziksel etmenler, insana yaklaşımda bir bütünü oluşturur. Sağlık alanı, insanların barınma, çalışma ve beslenme gibi temel ihtiyaçlarının iyileştirilmesiyle birlikte ele alınarak, koruyucu sağlık hizmetlerinin hastalığın ortaya çıkmasını önleyemediği durumlarda, hastaların gerekli tedavi ve diğer hizmetlere ücretsiz erişimi sağlanır. Sağlık hizmetlerinin topluma eşit, nitelikli ve bedelsiz bir şekilde sunulması, temel bir sağlık politikasıdır. Sağlık hizmetlerini hekim ve hemşirelerle birlikte birbirinden farklı meslek gruplarının beraber oluşturdukları kolektif sunar.

Yirminci yüzyılda gerçekleşen paylaşım savaşları, emperyalizmin beklemediği sonuçlar doğurur. Türkiye Cumhuriyeti ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) kuruluşu, Birinci Paylaşım Savaşı'nda emperyalist kurguyu bozan iki gelişme olarak görülebilir. Birbirinden farklı bağlamlarda da olsa her iki devletin sağlık politikası toplumcu nitelikleriyle dikkat çeker.

İkinci Paylaşım Savaşı'yla birlikte ise 19. yüzyılın sömürgecilik düzeni parçalanarak, Asya, Afrika ve Latin Amerika'da birçok ülke bağımsızlıklarını kazanır.

Bu ülkeler bağımsızlıklarını kazanır kazanmaz, yüzyılların biriktirdiği sağlık sorunlarını çözebilmek için bir sağlık örgütlenmesi oluşturmak göreviyle karşı karşıya kalmışlardır. Kendilerini sömüren Batı ülkelerinin sağlık konusundaki tek kaygıları, sömürgelerden kendi ülkelerine hammadde taşıırken hastalıkları da getirmemek olduğundan, bu ülkelerin çoğunda karantina dışında modern sağlık hizmetleri örgütlenmemiştir (Akalin A. , 2012).

1917 Ekim Devrimi'yle birlikte kurulan Sovyetler Birliği'nin, toplumcu tıbbın devlet politikasına dönüştüğü ilk örnek olması açısından yol gösterici olduğu söylenebilir.

2.2.3.1. Sovyetler Birliği Deneyimi

Dünya Sağlık Örgütü'nün (WHO) 1968 yılında, Sovyet sağlık sistemini ve tıp eğitimini incelemek üzere Sovyetler Birliği'nde yapmış oldukları çalışmaların sonucunda hazırlanan rapor, konuya ilişkin kapsamlı bir çerçeve sunar. 1970 yılında yayımlanan rapora göre, Sovyet sağlık sisteminin temel prensipleri şöyle sıralanabilir: "Ağırlığın, önleyici sağlık hizmetlerine verilmesi; herkese yüksek standartta ücretsiz sağlık bakımı, tıbbi araştırma ve uygulama arasında yakın ilişki; sağlık sisteminin geliştirilmesine halkın katılımı, hijyen bilgisinin toplum içinde yaygınlaştırılması" (WHO, 1970, s. 12; Akalin A. , 2010, s. 20).

Sovyetler Birliği'nde sağlık hizmetleri merkezi bir planlamayla bu prensipler etrafında örgütlense de sağlık sisteminin, çalışma ve yaşam koşulları, iklim ve kültürel etmenler gibi yerel özelliklere göre esneklik gösteren bir yapısı vardır (WHO, 1963, s. 9).

Bununla birlikte Sovyetler Birliği Anayasası'nın sağlık hizmetlerine yönelik 120. maddesinde belirtilen "Sovyet insanı, hastalık ve/veya sakatlık durumlarında, tüm yaşamı boyunca sağlığının korunması hakkına sahiptir. Bu hak, sosyal güvenlik sistemiyle, sağlık hizmetlerinin parasız verilmesiyle ve herkesin ulaşabileceği sağlık kurumlarının

kurulmasıyla garanti altına alınır. Toplumun sağlığının korunması SSCB devletinin temel sorumluluğu ve görevidir” (Göktürk, ve diğerleri, 2006, s. 294) ifadesiyle, halkın sağlık hizmetlerine erişimini garanti altına alır. Sovyetler Birliği’nin ilk sağlık bakanı Nikolai Aleksandrovich Semashko, anayasanın bu maddesiyle uyumlu bir şekilde, her şeyden önce sanitasyon önlemlerine önem verir. Verem ve cinsel yolla bulaşan hastalıklarla mücadele, o dönemin öncelikleri arasındadır. Bunun yanı sıra, alkolizmin sosyal bir hastalık olarak görülerek, önüne geçilmesi ve sağlığa/ilaç hizmetlerine ilişkin tüm hizmetlerin ücretsiz verilmesi, Sovyetler Birliği’nde sağlığın örgütlenmesindeki ilk temel başlıkları oluşturur. 1918 yılında çıkarılan, ‘işçi sağlığını koruma yasası’ ile çalışma süresi haftada beş gün ve günde sekiz saat ile sınırlandırılır. Bununla birlikte, bazı iş kollarında ve diyabetli işçilere yönelik olarak bu süre daha kısa olabilir.³³ Ayrıca, işçilerin yılda bir-iki ay izin hakkı, ücretsiz tatil, çocukların çalıştırılmaması, çeşitli iş kollarına göre koruyucu giysinin temini, işçilere süt dağıtımı ve tüm işçilerin belirli aralıklarla muayene edilmesi, bu yasanın içerdiği diğer maddeler arasındadır. Sovyetler Birliği’nde sağlık hizmetleri, 1940’lı yıllara kadar ilk yardım istasyonlarında verilirken, sonrasında hızlanan sanayileşmeye koşut olarak nüfusun kentlerde yoğunlaşması, bu hizmetlerin kapsamının genişletilmesini ve iş yerlerine taşınmasını gerekli kılar. Böylece, sağlık hizmetleri, ‘Fabrika Sağlık ve Sanitasyon Birimi’ içinde örgütlenir (Özkan, 2003, s. 33-35).

Bu birim, kadın sağlık odaları, süt dağıtım merkezleri, feldşer çalışma birimi ve hekim çalışma birimini içeren birinci basamak, fabrika hastanesinin yer aldığı ikinci basamak düzeyindeki sağlık kurumlarını içermektedir. Ayrıca, bünyesinde işçinin çocuğu için kreş, ana okulu, işçi ve ailesinin istirahat edebileceği istirahat evleri ve sanatoryumlar da yer almaktaydı. Genel olarak 4.000’den daha fazla işçinin çalıştığı yerlerde bulunurken, kömür, petrol vb. sektörlerde 2.000, maden gibi tehlikeli işyerlerinde ise 500 işçisi olan işyerlerinde de kurulmuştur. Bu birim, maden işkolunda 24 saat sağlık hizmeti sunmuştur. Tarım emekçileri ise, devlet ve kolektif çiftliklerdeki sağlık birimlerinden ve feldşer ebe merkezlerinden hizmet almıştır. 70 yıl boyunca hangi üretim birimi olursa olsun, her bir işçi koruyucu ve tedavi edici sağlık hizmeti alır, işe başlamadan önce mutlaka bir saat spor yapabilir, iş çıkışında isterse sanatoryumlarda dinlenir, istirahat eder, spor yapar ya da kitabını okuyabilir hatta orada kalabilirdi. En

³³ Sekiz saatlik iş gününü yasalaştıran ilk ülke olan Sovyetler Birliği, 1927 yılında bu uygulamayı yedi saat olarak günceller. Bazı ağır işlerde ise iş günü 4 saate kadar iner. ‘İşçi Sağlığı’ başlığı altında konuya ilişkin daha ayrıntılı bilgi için bkz. Akalın, A. (2010). Toplumcu Tıp: Sovyetler Birliği Deneyimi. İstanbul: Yazılama Yayınları. s. 56-58.

önemlisi de işçi ve emekçiler bu hizmetler için para ödemezdi (Özkan, 2003, s. 35).

Hastalıkların ortaya çıkmayacağı koşulların inşa edilmesi, SSCB'nin sağlık anlayışında temel bir hedef olduğundan, iş yerlerinde ve okullarda günde en az bir saatlik spor/fiziksel egzersiz yapılması, bir devlet politikasına dönüşür. Bununla birlikte, sağlık bakanı Semashko, sporu halk sağlığının yanı sıra bir kitle eğitim yöntemi olarak görür: “Bu kitle eğitimi, yarışmayı değil, ekip çalışmasını, dayanışmayı ve toplumsal sorumluluğu geliştirir” (Göktürk, ve diğerleri, 2006, s. 299).

SSCB’de, halkın barınma, beslenme, çalışma koşullarındaki iyileştirmelere ve anne/çocuk sağlığına verilen öneme, ölüm hızındaki düşüş ve buna paralel olarak yaşam beklentisindeki artış eşlik eder. Tablo 7, Sovyetler Birliği’nde yıllara ve yaş gruplarına göre ölüm hızlarındaki düşüşe dikkat çekmektedir.

Özellikler	1896-97	1958-59	1969-70	1978-79	1982-83	1984-85
<u>Yaş Grupları</u>						
0-4	133.0	11.9	6.9	8.1	7.9	7.7
5-9	12.9	1.1	0.7	0.7	0.6	0.6
10-14	5.4	0.8	0.6	0.5	0.5	0.5
15-19	5.8	1.3	1.0	1.0	1.0	1.0
20-24	7.6	1.8	1.6	1.7	1.6	1.5
25-29	8.2	2.2	2.2	2.3	2.2	2.0
30-34	8.7	2.6	2.8	2.9	2.9	2.8
35-39	10.3	3.1	3.7	4.3	3.8	3.6
40-44	11.8	4.0	4.7	5.4	5.6	5.7
45-49	15.7	5.4	6.0	7.8	7.4	7.3
50-54	18.5	7.9	8.7	10.3	10.9	11.3
55-59	29.5	11.2	11.7	13.5	14.3	15.1
60-64	34.5	17.1	18.0	20.1	19.8	20.4
65-69	61.6	25.2	27.5	29.2	30.7	31.1
70 yaş ve üstü	89.0	63.8	75.7	76.5	74.0	78.7
Toplam Ölüm Hızı	32.4	7.4	8.2	9.9	10.2	10.7

Tablo 7 Devrim öncesi ve sonrasında SSCB’de yıllara, yaş gruplarına göre ölüm hızları

SSCB’de yaşama geçirilen toplumcu tıp uygulamalarının, halk sağlığı standartlarındaki yükselişin ve buna bağlı olarak ülkedeki yaşam beklentisinde görülen sıçramanın³⁴ dışında çok daha geniş bir etki alanına sahip olduğu öne sürülebilir. Bu etkinin bir yönü, sağlığa hak temelli yaklaşımın dünya ölçeğinde meşruiyet kazanması; diğeri ise toplumcu tıp uygulamalarının, SSCB’nin üretim gücü ve kabiliyetine sunduğu dolaysız katkıdır.

³⁴ Sovyetler Birliği’nde devrimden önce 32 olan yaşam beklentisi 1960’lı yıllarda 70’e ulaşır. Bkz. Özkan, Ö. (2003, Ocak). Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’nde Sağlık Hizmetleri. *Toplum ve Hekim*, s. 32-40.

Bununla birlikte, SSCB’de yürütülen toplumcu tıp uygulamaları ile ülkede eğitim, bilim ve sanat gibi alanlarda yaşanan gelişmeler arasında ilişki kurulabilir. Ancak, böylesi bir konu, kapsamı gereği bu araştırmanın sınırlarını aşmakla birlikte ayrı bir çalışmayı hak ediyor.

2.2.3.2. Türkiye Cumhuriyeti’nde Sağlıkta Sosyalleştirme Uygulamaları

Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulduğu 1923 yılından 12 Eylül 1980 askeri darbesine kadar, kesintili bir şekilde olsa da sağlık alanına ilişkin bir sosyalleştirmeden bahsedilebilir.

Yeni kurulan cumhuriyet, İzmir İktisat Kongresi’nde (17 Şubat-4 Mart 1923) “kapitalist kalkınma yolu”nu benimsemiş olmasına karşın, o dönem içinde bulunduğu ekonomik zorluklardan dolayı, kapitalist ülkelerde uygulanan sigorta sistemini yürürlüğe koyabilecek olanağı yoktur. Dolayısıyla, sağlık hizmetlerinin devlet tarafından karşılanması bir zorunluluk olarak ortaya çıkar. Böylece, SSCB’nin sağlığın sosyalleştirilmesi yönündeki bazı uygulamalar, dönemsel olarak Türkiye tarafından benimsenir. Bu doğrultuda, 1924 yılında, Sovyet sağlık sisteminin bir uygulaması olan dispanserler Türkiye’de açılır. 1930 yılında ise çıkarılan Halk Sağlığı Yasası (Umumi Hıfzıssıhha Kanunu) ile, sağlık hizmetleri, yasal düzlemde devlet hizmeti olarak tanımlanır. 1930’lu yıllarda, SSCB’den sonra sağlık hizmetlerini devletin sorumluluğu olarak gören ikinci ülke, Türkiye Cumhuriyeti olur. Ancak iki ülkenin sağlık sistemleri arasında temel bir fark vardır: “Türkiye’de sağlık hizmetlerinin örgütlenmesi biçimsel olarak Sovyet sistemine benzese de esas olarak sermayenin dönemsel gereksinimlerine göre yapılandırılmaktadır” (TTB, 2012, s. 22-23).

Sağlık hizmetlerine yönelik uygulanan sosyalleştirme politikası ve koruyucu hizmetler, Türkiye’de bulaşıcı hastalıkların kontrol altına alınmasında başat rol oynasa da 1950’li yıllarla birlikte devletin sağlık politikasında bir kırılmadan söz edilebilir. Bu dönemde yürürlüğe konan Hastaneler Yasası, iyileştirici hizmetlere öncelik tanınmasıyla ve sağlık hizmetinden ücret alınmasının önünü açmasıyla dikkat çeker. Böylece, sağlık alanında ilk defa kâr söz konusu olur. 1960’lı yıllarda, sağlık hizmetlerinin sosyalleştirilmesi politikasına geri dönülse de³⁵ 12 Eylül 1980 askeri darbe dönemi yeni bir kırılmaya işaret

³⁵ 12.01.1961 tarihinde Resmî Gazetede yayımlanan Sağlık Hizmetlerinin Sosyalleştirilmesi Kanununun ayrıntıları için bkz. <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/10705.pdf> Erişim Tarihi: 02.09.2023.

eder. Bu dönemden sonra ise, sağlık alanı dünya genelinde olduğu gibi, gittikçe yoğunlaşan neoliberal politikalarla, piyasaya tabi olur (TTB, 2012, s. 23-25).

Türkiye’de aşı üretiminin tarihsel süreci, benzer bir akışa sahip olsa da ayrı ele alarak birlikte değerlendirmek konuyu daha anlaşılır kılabılır.

2.2.3.2.1. Osmanlı Devleti’nden Türkiye Cumhuriyeti’ne Aşı Çalışmaları

Bilim tarihi yazıcılığında, Avrupa merkezci yaklaşım ve “ilk biz bulduk” milliyetçiliğiyle karşılaşmak hala mümkün olsa da tarih boyunca medeniyetlerin birbirleriyle etkileşim halinde bilgiyi/bilimi geliştirdikleri görülmektedir. Belirli dönemlerde bazı ülkelerin diğerlerine kıyasla daha gelişkin bilgi üretmeleri, büyük resmi değiştirmez. Bilim insanlığın ortak değeri olarak görülmelidir.

Aşı geliştirme çalışmaları konusunda da var olan “ilk biz bulduk” milliyetçiliğine düşmeden ve tarihsel bir olgu olarak, üç bin yıllık bir hastalık olduğu düşünülen çiçek hastalığına karşı, 1700’lü yıllarda Osmanlı Devleti’nde bir korunma yöntemi uygulandığı bilinmektedir. Buna göre, çiçek hastalığına yakalananlardan alınan deri döküntülerindeki irin, ceviz kabuklarının içinde ya da incir yapraklarında biriktirilerek, hastalığa yakalanmayan çocukların derisine aşılanır ve ardından aşı yapılan yer, gül yapraklarıyla kapatılır. Bu geleneksel yol sayesinde, aşısızlarda %17 olan ölüm oranı, %1’e düşer. Bu uygulamaya 1721’de İstanbul’da tanıklık eden Lady Mary Wortley Montagu³⁶ aracılığıyla uygulama önce İngiltere’ye, oradan da Avrupa’ya yayılır³⁷ (WHO, 2023; Saçaklıoğlu, ve diğerleri, 2003, s. 11; Lindemann, 1999, s. 52). Avrupa’da eğitilmiş hekimler tarafından ilk önce “barbarca” ve “batıl inanç” olarak görülen ve genel olarak reddedilen ya da din adamları tarafından “kafir geleneği” (heathen custom) olarak nitelenen uygulama, daha sonra yakından incelenir (Magner, 2005, s. 364). Osmanlı’da uygulanan çiçek aşısının, bilimsel bir araştırmaya değil, bir halk pratiğine dayanmasına karşın, bu uygulamanın bilimsel çalışmalara ilham kaynağı olduğu söylenebilir.³⁸

³⁶ İngiliz yazar ve 1716-1718 yılları arasında İstanbul büyükelçisi olarak görev yapan Edward Wortley Montagu’nun eşi.

³⁷ Tarihsel süreç içinde çiçek hastalığına karşı benzer uygulamalara Çin’de, Afrika’da ve Hindistan’da rastlanır.

³⁸ Pratik ve teori, teknoloji ve bilim ya da madde ve düşünce olarak adlandırılan unsurların diyalektik ilişkisine daha önceki bölümlerde değinmiştik. Her ne kadar pratiğin (maddenin), teoriyi (düşünceyi) öncelediği söylenebilse de pratiğin teoriye dönüştürülmesi, daha gelişkin bir pratiğe yol açar ve bu hareket

1796 yılında, İngiliz hekim Edward Jenner'ın (1749-1823) geliştirdiği çiçek aşısı, hastalığa karşı halk uygulamalarına kıyasla daha etkili olur. Osmanlı Devleti çiçek aşısının geliştirilmesinin ardından bu aşının ülke genelinde uygulanmasının önünü açar; hatta, 1868 yılında, çiçek aşısının doğum sonrasında üç ay içinde uygulanması yönünde bir kanun çıkarılır. Dolayısıyla, aşının uygulanması zorunlu hale getirilir (Saçaklıoğlu, ve diğerleri, 2003, s. 11). Osmanlı Devleti'nde bu dönem gözlenen bu ve benzeri halk sağlığı uygulamalarına tıp kurumları da eşlik eder.

Abdülhamit döneminde Osmanlı topraklarında, sağlık koşullarının düzeltilmesine yönelik çalışmalarda, bakteriyoloji koruyucu hekimliğin temeli olarak görülmektedir. Bu nedenle, Avrupa'daki pek çok gelişme çok kısa zaman aralıklarıyla izlenmeye başlanmıştır ve özüyle Avrupalı, biçimiyle Osmanlı olan tıp kurumlarının kurulmaları da bu yıllara rastlamaktadır. 1887'de Dersaadet Daü'l Kelp ve Bakteriyoloji Ameliyathanesi yani kuduz enstitüsü kurulmuştur. Bu kurum dünyanın üçüncü, doğunun ilk kuduz enstitüsüdür. Kuduz aşısı, bulunduktan sadece üç yıl sonra bu kurumda üretilenmiştir. 1889'da Telkikhane yani çiçek aşısı üretim merkezi, 1893'de ise Bakteriyolojihane-i Şahane³⁹ kurulmuştur. Bakteriyolojihane-i Şahane'de başlatılan çalışmalar sayesinde bulunduktan bir yıl sonra difteri serumu bu topraklarda üretilmiştir. Bakteriyolojihane-i Şahane'de o dönemde tifo, kolera, dizanteri, veba, insan kanında tifüs aşısı ve meningokok serumu üretilmiştir. Aynı dönemde insan aşısı kadar hayvan aşısı üretmenin de önemi farkedilmiştir. Şarbon, veba, çiçek gibi hastalıklar hayvanları kırıp geçirmektedir. Bu dönemde önce Bakteriyolojihane-i Şahane'de, daha sonra ise Bakteriyolojihane-i Baytari'de sığır vebası serumu, şarbon serumu ve aşısı, koyun çiçeği aşısı, mallein, tüberkülin üretilmiştir (Saçaklıoğlu, ve diğerleri, 2003, s. 11-12)

Birinci Paylaşım Savaşı'nın ardından başlatılan Ulusal Kurtuluş Savaşı sürecinde ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında, özellikle aşı bağlamında Osmanlı Devleti'ndeki uygulamaların devamı görülebilir.

Kurtuluş Savaşı boyunca Osmanlı tıp kurumlarında görev yapan birçok hekim ve veteriner, zor şartlar altında bir yandan aşı ve serum üretirler diğer yandan tıp alanındaki gelişmeleri takip ederler ve var olan ihtiyaçları karşılamaya çalışırlar. Bu yurtsever

döngüsel olarak daha gelişkini ortaya çıkarır. Aşı örneğinde, bir halk pratiğiyle görünür olan yöntemin, yüzyıllar içinde gittikçe gelişmesi, birçok hastalığa uyarlanması böylesi bir diyalektik örneği olarak değerlendirilebilir.

³⁹ 1893 yılında İstanbul'da ortaya çıkan kolera salgını sürecinde kurulan bu bilim kurumuna ilişkin kapsamlı bir okuma için bkz. Karacaoğlu, E. (2020). *Bakteriyolojihane-i Şahane -Türkiye'de Mikrobiyolojinin Gelişimi*. İstanbul: Muhayyel Yayınevi.

hekimler, İstanbul işgal altındayken bile, aşı ve serum üretmeye devam ederek, ürettiklerini gizlice Anadolu'ya gönderirler.

1920, İstanbul işgal altındadır, Zekai Muammer'e Anadolu'dan Kuvay-ı Milliye'ye katılması için çağrı gelir. Fırtınalı bir gecede İstanbul'dan bir gemiye biner, yanında yeni evlendiği eşi, farklı kurumlardaki yurtseverlerin sağladıkları bol miktarda aşı, serum ve deney hayvanları vardır. Zorlu bir deniz yolculuğu sonrasında İnebolu'ya varır, oradan Kastamonu'ya geçer ve Kuvayı Milliye'ye katılır, dört yıl Kastamonu'da aşı ve serum üretir. [...] 1920, Veba salgını sürmektedir, Mustafa Hilmi Bey Gedikpaşa Hamamı'nda boza şişeleri içinde veba aşısı üretir. Bu dönemde gelişmeler öyle bir seyir izlemiştir ki 1920-21 yıllarında, İstanbul işgal altında iken Telkhihane'de üretilen çiçek aşısından Fransız, İngiliz ve Amerikalılara 220 bin doz çiçek aşısı ihraç edilmiştir [...] (Saçaklıoğlu, ve diğerleri, 2003, s. 13).

Kurtuluş Savaşı sürecinde ve öncesinde yaşanan tüm bu olaylar ve daha birçokları, bu topraklarda aşının gelişimine yönelik bilgi vermekle birlikte, bu süreçte verilen mücadelenin sadece askeri alanda olmadığını hatırlatması bakımından değerlidir.

Türkiye Cumhuriyeti'nde 1928 yılında ülkenin ilk sağlık bakanı Refik Saydam öncülüğünde kurulan Hıfzıssıhha Enstitüsü'nün kökeni, Osmanlı döneminde 1893 yılında faaliyete başlayan Aşıhane ve Bakteriolojihane'ye dayanır. Hıfzıssıhha Enstitüsü, verem (Bacillus Calmette-Guérin_BCG), difteri, kuduz, boğmaca, tifüs ve tetanoz gibi birçok hastalığa karşı, 1970'lerin sonuna kadar aşı üretir ve yurtdışında da bilinen “referans bir laboratuvar” olur (Göktürk, ve diğerleri, 2006, s. 336).

1960'lı yıllarda, Sağlık Hizmetlerinin Sosyalleştirilmesi Yasası, halk sağlığı hizmetlerinin yanı sıra, aşı üretiminde önceki yıllara göre gelişme sağlar. 1960-70'li yıllarda Türkiye, bakteri aşıları üretiminde kendine yeter seviyeye gelir. 1968'de Serum Çiftliği kurularak, burada “tetanos, gazlı gangren ve difteri antitoksik, kuduz antiviral, şarbon antibakteriyel, akrep antivenom serumları” üretilir. 1980'li yıllara kadar süregelen, aşıda halk sağlığını gözetken uygulamalar, yerini 1980'li yıllarda uygulamaya konan, 1990'lı ve 2000'li yıllarda yoğunlaşan neoliberal politikalara bırakır. Bu süreç, “işgal altındaki İstanbul'da aşı ihraç eden bir ülkeyi, aşı ithal eden bir noktaya geriletmiştir” (Saçaklıoğlu, ve diğerleri, 2003, s. 15-16). Tablo 8, Sağlık Bakanlığı'nın 2002 yılında ithal edilen aşılarla ödediği döviz miktarını göstermektedir.

Bakteri aşıları	İhtiyaç-doz	USD/doz	Toplam USD
DBT	7.514.000	0,07	525.980
DT	195.000	0,075	14.625
Td	4.036.419	0,046	185.675
TT	5.984.858	0,033	197.500
BCG	5.608.603	0,1	560.860
		Toplam	1.484.640
Viral aşılarda	İhtiyaç -doz	USD/doz	Toplam USD
Kızamık	5.421.733	0,1019	552.475
OPV	17.645.276	0,081	1.429.267
Hepatit B	8.767.500	0,59	5.172.825
Kuduz	390.000	11	4.290.000
		Toplam	11.444.567

Tablo 8 Yıllık aşı ihtiyacı ve maliyeti: Bakanlığın aşı alımı için ödediği döviz miktarı (Saçaklıoğlu, ve diğerleri, 2003, s. 17)

Bu bilgiler ışığında Sağlık Bakanlığının aşılarla her yıl ödediği yaklaşık 13 milyon doların, yeni bir aşı üretim tesisinin kurulabilmesi için gerekli meblağın üçte biri kadar olduğu söylenebilir⁴⁰ (Saçaklıoğlu, ve diğerleri, 2003, s. 17).

Aşı üretimiyle ilgili son yıllarda artan talepler sonucunda, bazı yerli-yabancı şirketlerin ortaklığı ve kamu-özel sektör iş birliğiyle Türkiye’de aşı üretiminde bir canlanma yaşanır. 2009 yılında “difteri, boğmaca, tetanos, inaktif polio, hemofilus influenza tip b aşısından oluşan beşli karma aşısı (DTB-IPV-Hib)” üretilir. 2013 yılında ise Hacettepe Üniversitesi ile Keymen İlaç A.Ş. Türkiye’de aşı üretimi için birlikte çalışma kararı alır. Bu doğrultuda, 2014 yılında kurulan laboratuvarı, 2017 yılında rekombinant Hepatit B aşısı üretilir. Dolayısıyla, günümüzde yerli aşı üretimine ilişkin bir yönelimden söz edilebilir (Demirden, Alptekin, Geboloğlu, & Öncel, 2022, s. 258-261). Ancak bu yönelimin, piyasa koşulları altında ve özel sektör-devlet ortaklığıyla mümkün olabileceği anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak, Türkiye Cumhuriyeti’nde sağlık politikalarının hem genel anlamda hem de aşı geliştirme ve üretme politikaları özelinde, benzer bir tarihsel arka plana sahip olduğu ve sağlıkta piyasalaşma sürecinin genel olarak tamamlandığı söylenebilir. Bununla

⁴⁰ Hıfızısıhha eski başkanı Erkan Özcengiz, kendisiyle yapılan bir sözleşide Hıfızısıhha Enstitüsü’nün kapatılmasının ardından, yeni bir aşı üretim merkezinin kurulması için hazırladığı projenin o dönem hayata geçirilemediğini açıklar (Öcek & Çiçeklioğlu, 2012). Bununla birlikte, 2023 yılında TÜBİTAK’ın Gebze Yerleşkesi’nde açılışı yapılan Aşı ve İlaç Geliştirme Kampüsü’nün var olan ihtiyacı karşılayabilip karşılayamayacağı konusunda değerlendirme yapmanın erken olduğu söylenebilir.

birlikte, piyasanın egemenliğine karşı direnmeye çalışan özel bir örnekten de söz edilebilir.

2.2.3.3. Toplumcu Tıp Abluka Altında: Küba’da Sağlık

Günümüzde Küba, toplumcu tıp konusunda örnek gösterilen bir ülke konumundadır. Küba’ya karşı yürütülen abluka siyaseti, bu durumun devam etmesini zorlaştıran bir etmen olarak görülebilse de Küba’nın toplumcu tıp ve halk sağlığı uygulamalarını sürdürme konusundaki ısrarı, ona bu alanda yeni başarılar getirmektedir. Küba’nın sağlık alanındaki başarıları, ülkenin tarihsel süreç içerisindeki niteliksel değişimlerle ilişkilendirilebilir.

1959 yılı, Küba topraklarında yaşanan başlıca kırılmalardan birine işaret eder. Bu yıl gerçekleşen Küba Devrimi’yle ülke, emperyalist sistemden koparak, tüm ekonomik etkinliklerini kamulaştırır. O zamana dek, Küba’da faaliyet gösteren ABD’li şirketlerin kamulaştırılması, iki ülke arasında günümüze kadar süregelen çatışmalara neden olur. Bu durum, Küba’yı, kendisini koruyabilmek amacıyla ittifak arayışlarına yönlendirir ve Sovyetler Birliği, bu bağlamda Küba için önemli bir seçenek olarak belirir. Bu süreçte, ulusal güvenliğini, özellikle diplomatik ve siyasi araçlarla güçlendiren Küba’da bilim kurumu, bu sayede, askeri olmayan çalışmalara odaklanabilir (Conner, 2022, s. 474). Sovyetler Birliği’nin yanı sıra diğer sosyalist ülkelerle kurduğu siyasi ve ekonomik ilişkiler ile sosyoekonomik politikalarını uygulama olanağı bulan Küba, böylece, kendisine yönelik izolasyon politikasını aşarak, gereksinim duyduğu maddi kaynaklara ulaşabilir.

Küba’da devrimden sonra, sağlığa ilişkin politikaların yürütücülüğünü yapan Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı, 1961 yılında yeniden yapılandırılarak Halk Sağlığı Bakanlığı ismini alır ve bakanlık şu görevler etrafında örgütlenir:

Koruyucu ve tedavi edici sağlık hizmetlerinin tüm nüfusa yaygınlaştırılması, ana çocuk sağlığı hizmetleri, adölesanlarda sağlığın geliştirilmesi, spor için tıbbi rehberlik, çevre sağlığı, işçi sağlığının korunması, hastalıkların epidemiyolojik kontrolü, besin ve ilaç kontrolü, sağlık istatistikleri, sağlık eğitimi, hastane inşaatı ve denetimi, sağlık hizmetlerine bilimsel gelişmelerin uygulanması, araştırma, ölümlerin gömülmesinin düzenlenmesi, ilaçların ulusal üretimi (Belek, 2002, s. 29).

Dört gelişim evresi olduğu ifade edilen Küba sağlık sisteminin 1959-1969 yılları arasında kapsayan ilk evresi, geçiş dönemi olarak nitelenir. Bu dönem, alt yapı çalışmalarının yanı

sıra ana çocuk sağlığı sorunlarına ve bulaşıcı hastalıklarla mücadelede öncelik verilir. Küba’da, devrimin ardından uygulanmaya başlanan aşı programı sayesinde, çocuk felci, sıtma, difteri ve tetanoz gibi hastalıklar eradike edilir. Tablo 9, Küba’da uygulanan aşı programının etkilerini yansıtmaları açısından dikkat çekicidir. Poliklinik aşaması olarak adlandırılan ikinci evre, 1970-1974 yılları arasında kapsar. Sağlık hizmetlerinin yaygınlaştırılması ve birinci basamak sağlık hizmetlerinin kurulması, bu dönem gerçekleşir. 1975-1984 yıllarını kapsayan üçüncü evrede, özellikle hizmet içeriğinin genişletilmesi ve sağlık hizmetlerinin daha geniş bir nüfusa sunulması hedeflenir. Bir sonraki dönem olan ve günümüze kadar gelen süreç, dördüncü evreyi oluşturur. Bu dönem, sağlık alanında o zamana kadar polikliniklerin üstlendiği temel sorumluluk, kamunun gereksinimlerine daha uyumlu olduğu düşünülen aile hekimliğine geçer (Belek, 2002, s. 32).

Hastalık	Müdahale ve yılı	Sonuç ve yılı	Sonuç
Çocuk felci	1962	1962	Hastalık yok edildi
Yenidoğan tetanozu	1962	1972	Hastalık yok edildi
Difteri	1962	1979	Hastalık yok edildi
Kızamık	1971	1993	Hastalık yok edildi.
Kızamıkçık	1982	1995	Hastalık yok edildi.
Kabakulak	1986	1995	Hastalık yok edildi.
Boğmaca	1962	1997	Hastalık yok edildi.
Konjenital kızamıkçık	1986	1989	Hastalık yok edildi.
Kabakulak sonrası meningo- sefalit	1986	1989	Hastalık yok edildi.
Tetanoz	1962	1992	<0,1x105 (görölme oranı)
Haemophilus influenza tip B	1999	2001	<0,1x105 (görölme oranı)
Hepatit B (<25 yaş)	1992	2001	<0,1x105 (görölme oranı)
Meningokok, meningo sefalit	1998	2001	<96% ölüm oranı, <93% hastalık oranı

Tablo 9 Küba’da uygulanan aşı programının etkileri (Özkan N. , 2019, s. 12)

Günümüzde, 11 milyon nüfusa sahip Küba’nın sağlık sisteminin omurgasını, hâlâ ülkenin her mahallesinde bulunan aile hekimliği merkezleri oluşturur. Bu merkezlerde görev

yapan hekimler, sorumluluk aldıkları mahallede ya da o bölgenin yakınlarında ikamet ederler. Gerektiği zaman hastalar, aile hekimliği tarafından, birçok alanda uzman hekimlerin bulunduğu ve içinde çeşitli hizmetlerin verildiği polikliniklere yönlendirilir. Ulusal sağlık politikaları, her ne kadar merkezi olarak Küba Halk Sağlığı Bakanlığı tarafından oluşturulsa da “hastalık yükünün, risk faktörlerinin ve sağlığın sosyal belirleyicilerinin yerel düzeyde düzenli olarak analiz edilmesi, birinci basamak sağlık hizmeti sağlayıcılarına, sağlığın teşviki ve geliştirilmesine öncelik verme ve yerel olarak uyarlama yetkisi verir”. Bununla birlikte, hasta kayıtları, sadece yaş, cinsiyet ve doğum tarihi gibi bilgilerle sınırlı tutulmaz; her bir hastanın yaptığı iş ve yaşam koşullarının niteliğine ilişkin (evlerinin yapım tarihi ve yapısal olarak sağlam olup olmadığı gibi), sağlık ve refahla bağlantılı veriler içerir. Bu veriler aynı zamanda, sağlığın sosyal belirleyicilerinin denetlenmesine olanak tanır. (Gorry, 2017, s. 7-8).

Küba, Sovyetler Birliği’nin yıkılmasının ardından yaşadığı zorluklara ve ABD ambargosunun ekonomisine verdiği zarara rağmen, sağlık alanında büyük başarılar elde eder. Küba’nın biyoteknolojide sahip olduğu gelişkinliğin düzeyi, bu başarılardan biri olarak görülebilir. Başkent Havana’na kurulan Bilim Bölgesi’ndeki onlarca araştırma kurumu, biyoteknoloji ürünleri üretir. Biyoteknoloji alanının Küba’daki önde gelen kurumu, *Biocubafarma* tarafından üretilen 1099 ürünün %65’i, temel ihtiyaç kategorisindedir. Küba’da akciğer kanserine karşı geliştirilen CIMAvax, viral enfeksiyonlara karşı kullanılan interferon ve diğer birçok biyoteknoloji ürünü, ülkenin başlıca ihracat kaynakları arasındadır (Belek, 2019, s. 5).

Biyoteknoloji endüstrisi, dünya ölçeğinde genel olarak özel sektörün egemenliği altındayken, Küba’da biyoteknoloji ürünlerinin finansmanı kamusaldır. Küba bu bağlamda, biyoteknolojide inovasyonun sadece özel sektör tarafından gerçekleştirilebileceği düşüncesini yanlışlayan bir örnek olarak görülebilir. Bununla birlikte, Küba, biyoteknolojide sahip olduğu gelişkinliği, sadece kendi halkının ihtiyaçlarını gidermek için değil, biyoteknoloji tekellerinin ihmal ettiği yoksul halklarla dayanışarak, onların ihtiyaç duyduğu ilaç ve aşıları üretmek için de kullanır (Özkan N. , 2019, s. 8).

Kâr, rekabet ve pazarın gereksinimleri yerine sosyal fayda, iş birliği ve toplumun gereksinimlerini, üretim sürecinin merkezine koyan Küba (Akalin, 2017), var olan

kaynakların planlı ve akılcı bir şekilde, toplumun genel faydası için kullanılması durumunda, ortaya çıkabilecek sonuçları göstermesi açısından canlı bir örnektir. Kârın, rekabetin ve pazarın gereksinimlerinin üretim sürecinin merkezinde olduğu bir durumda sonuçların ne olduğunu, COVID-19 pandemisi sürecine baktığımızda görebiliriz.

BÖLÜM III

3. BİLİM VE ÜRETİM İLİŞKİLERİ BAĞLAMINDA COVID-19 PANDEMİSİ SÜRECİ

İnsanlık tarihinde gerçekleşen bazı olayların, büyük acılara neden olmasının yanı sıra açığa çıkardıkları sorunlar kümesi sayesinde yol gösterici olduğu söylenebilir. Orta Çağ'da yaşanan Büyük Kıtlik, Veba Salgını; Amerika Kıtası'nın işgali, Büyük Buhran (1929 Krizi), Japonya'nın Hiroşima ve Nagazaki kentlerine atılan atom bombaları ya da Sovyetler Birliği'nin yıkılışı, bu bağlamda örnek olarak gösterilebilir. 2019 yılının Aralık ayında başlayan ve yaklaşık iki yıl yoğun bir şekilde süren COVID-19 Pandemisi, kapitalist üretim tarzı ve ilişkilerine içkin sorunları açığa çıkaran niteliğiyle, bu olaylar dizisine eklenebilir.

Önceki bölümlerde tarihsel arka planıyla birlikte verilen kapitalizmin kâr maksimizasyonunu önceleyen yapısı, pandemi sürecinde birçok başlıkta olanakların kamu yararına kullanılmamasının zeminini oluşturur. Koronavirüse karşı geliştirilen aşılarda patent engeli nedeniyle, yaygın üretilmemesi ve dağıtımının yapılmaması, çalışma yaşamının çoğu örnekte pandemi koşullarına göre düzenlenmemesi ya da pandemi sürecinde bazı bakımevlerinde yataklarında ölüme terk edilmiş insanların bulunması, kapitalist üretim tarzının bu yapısıyla uyumlu bir görünüm sergiler.

3.1. KORONAVİRÜSLER ve COVID-19

COVID-19 Pandemisini ve ilaç şirketlerinin aşı politikalarını incelemeye önce, koronavirüsleri kendi aralarında kısaca kıyaslamak, konunun daha iyi anlaşılması açısından yararlı olabilir.

Günümüze kadar tanımlanan koronavirüsler, alfa, beta, gama ve delta türleri olarak 4 grup altında sınıflandırılır. Vahşi ve evcil birçok canlıda bulunabilen koronavirüsler, insanlarda hafif soğuk algınlığı belirtileriyle ya da ağır bir solunum yolu hastalığı olarak görülebilir. SARS-CoV, MERS-CoV ve SARS-CoV-2, beta-koronavirüs grubunda yer alır. COVID-

19, SARS-CoV-2'den kaynaklanan bir hastalıktır. Koronavirüslerin sebep olduğu hastalıklar, 1920'li yıllardan beri bilinmekle birlikte 1960'lı yıllarda insanlardaki versiyonları keşfedilir. Bir virüsün kaynağı 'rezervuar' olarak nitelenir. Herhangi bir virüs, rezervuarı olduğu türlerde yaygınlaştıkça evrimleşir ve yeterli çeşitliliğe ulaştığında, bazıları rezervuar dışındaki 'konak canlılara' da bulaşmaya başlar. Bu canlı, insansa, virüsün geçişi *zoonosis* olarak adlandırılır. Tarih boyunca defalarca yaşanan bu olay COVID-19'da tekrar eder (Bakırcı, 2020, s. 64-65).

Örneğin insanlarda SARS hastalığına sebep olan SARS-CoV virüsünün genomu, %99,8 oranında *Paguma lavrata* türü misk kedilerinde bulunan koronavirüslerle aynıydı. Bu nedenle bu virüsün rezervuarının misk kedileri olduğu düşünülmektedir. SARS-CoV'un yakın kuzeni olan MERS-CoV virüsünün genomu ise %99'dan fazla oranda tek hörgüçlü develerde (*Camelus dromedarius*) bulunan koronavirüslerle aynıydı. Bu sebeple MERS-CoV virüsünün ana rezervuarının develer olduğu düşünülmektedir. SARS-CoV-2 virüsünün genlerine baktığımızda, genomunun %96 oranında Çin'in Yunnan bölgesindeki *Rhinolophus affinis* türü yarasalardaki SARS-benzeri koronavirüslerle benzer olduğu görülmektedir. Ayrıca SARS-CoV-2'nin genomu %80 oranında *Rhinolophus sinicus* türü yarasalarda bulunan koronavirüslerle aynıdır. Bu iki veri hattı, SARS-CoV-2 virüsünün çok büyük ihtimalle at nalı yarasaları olarak bilinen bir yarasadan köken aldığını düşündürmektedir (Bakırcı, 2020, s. 65)

COVID-19, MERS-COV ve SARS-CoV'u demografik özelliklerine ve sebep oldukları belirtilere göre kıyaslayan Tablo 10, COVID-19 pandemisinin hemen başında hazırlanmasına karşın, bu üç koronavirüsü ana hatlarıyla göstermesi açısından incelenebilir.

	COVID-19*	MERS-COV	SARS- CoV
Demografik			
Tarih	Aralık 2019	Haziran 2012	Kasım 2002
İlk tespitin yeri	Wuhan, Çin	Cidde, Suudi Arabistan	Guangdong, Çin
Yaş, yıl (aralık)	49 (21–76)	56 (14–94)	39.9 (1–91)
Erkek-kadın oranı	2.7:1	3.3:1	1:1.25
Onaylanmış vakalar	835†	2494	8096
Ölüm oranı	25† (%2,9)	858 (%37)	744 (%10)
Sağlık çalışanları	16‡	%9,8	%23,1
	COVID-19	MERS-COV	SARS- CoV
Belirtiler			
Ateş	40 (%98)	%98	%99-100
Kuru öksürük	31 (%76)	%47	%29-75
Nefes darlığı	22 (%55)	%72	%40-42
İshal	1 (%3)	%26	%20-25
Boğaz ağrısı	0	%21	%13–25
Ventilasyon desteği	%9,8	%80	%14–20

*COVID-19 enfeksiyonunun bu tabloda açıklanan demografisi ve semptomları, Chaolin Huang ve meslektaşları tarafından bildirilen (2 Ocak 2020'den önce kabul edilen) ilk 41 hastadan elde edilen verilere dayanmaktadır. Vaka sayıları ve ölüm oranları, Çin Sağlık Komisyonu tarafından açıklandığı üzere 21 Ocak 2020'ye kadar güncellenmiştir. †23 Ocak 2020 verileri. ‡21 Ocak 2020 verileri.

Tablo 10 COVID-19, MERS-CoV ve SARS-CoV ile enfekte olan hastaların özellikleri (Wang, Horby ve Hayden, 2020, s. 471)

3.2. BİLGİNİN MÜLKİYETİ SORUNU ve COVID-19 AŞILARI

1796 yılından beri, aşının salgın hastalıklarla mücadelede etkili bir yöntem olduğu bilinmesine karşın, günümüzde aşı, piyasa mekanizmalarının işleyiş biçimi sebebiyle yaygın üretilen ve dağıtımı yapılan bir uygulama değildir. COVID-19 pandemisine dünyanın hazırlıksız yakalanması ve sürecin yönetilmesine ilişkin yaşanan sorunların bir bölümü bu durumla ilişkili görülebilir.

Örneğin, 2016 yılında ABD'nin Texas eyaletinde bilim insanlarından oluşan bir ekip, koronavirüsün SARS tipine karşı aşı geliştirme çalışmaları yürütür. Bu ekipten Peter Hotez, geliştirmekte oldukları aşının, şirketler tarafından kârlı görülmediği için mali destekten yoksun kaldığını belirtir ve COVID-19 pandemisinin başlangıcında çapraz koruma sağlayabilecek böylesi bir aşının salgının seyrini değiştirebilecek etkisine dikkat çeker. Benzer bir şekilde, Yale Halk Sağlığı Okulu'ndan, Jason Schwartz, çalışma alanı aşı geliştirme konusunda, piyasa eleştirisi yaparak, koronavirüse karşı yapılan çalışmaların, halk sağlığına değil, piyasaya odaklandığını öne sürer. Ona göre, aşı çalışmaları, salgınlar başlamadan önce belirli bir aşamaya getirilmeli; çünkü şirketlerin

salgın başladıktan sonra aşı çalışmalarını desteklemesi daha büyük sorunlara yol açmaktadır. Bu nedenle, Schwartz bu tür araştırmaların hükümetler ve kâr amacı gütmeyen kuruluşlar tarafından finanse edilmesinin halk sağlığı açısından daha güvenilir olacağını belirtir (Hixenbaugh, 2020).

COVID-19 pandemisine karşı aşı geliştirme çalışmaları, geliştirilen aşının üretim ve dağıtım süreçleri boyunca yaşanan sorunlar, bilginin mülkiyeti ve ona içkin patent meselesinin gündeme gelmesine vesile olur.

Kapitalist üretim tarzı, toplumsal yaşamın içinde var olan her bir ögenin metalaştırıldığı ya da meta adayı olarak görüldüğü bir sistemdir. Bu sistemde metalaştırma süreçlerinin yoğunlaştırılması, sisteme içkin genel bir hedef olarak karşımıza çıksa da “üst-yapısal manipülasyon araçları”, metalaştırma süreçlerini çoğu zaman görünmez kılmakta, kimi zaman ise meşrulaştırma işlevi görmektedir. Toplumsal yaşamın içinde “her bir öge” olarak işaret ettiğimiz değerleri listelemek çok mümkün görünmemektedir. Yine de bu bağlamda gösterilebilecek başlıca örnekler şöyle sıralanabilir: “Su, bilgi, insan genomu, doğal kaynaklar, kamu hizmetleri, çevre, emeklilik, sağlık, okul ve insan emeğinin bizzat kendisi” (Husson, 2012, s. 115). Dolayısıyla, bir liste yapmak yerine, “kapitalizm yaşamı metalaştırmaktadır” ifadesi daha uygun olabilir.

Metalaştırmanın sermaye sınıfının mülkiyetini artıran unsurlardan olması ile üretimin niteliği arasındaki çelişkinin sanayi kapitalizminden günümüze gittikçe büyüdüğü söylenebilir. Çünkü kapitalizmde üretim toplumsallaşırken; yani bir ürün, birbirinden farklı alanlardan işçilerin,⁴¹ kolektif emekleri sayesinde ortaya çıkarken, mülkiyet bireyselleşmektedir. Ürünün kolektif emeğe dayalı olmasının, mülkiyetin de toplumsal olmasını gerektirdiğini belirten Karl Marx ve Friedrich Engels, kişisel mülkiyetin toplumsal mülkiyete dönüşmesi⁴² yönündeki düşüncelerini şöyle gerekçelendirirler:

⁴¹ ‘İşçi’ kavramı üzerine geçmişten günümüze çeşitli tartışmalar yürütülmektedir. Burada, kavram en yalın haliyle, üretim araçlarına sahip olmayan; yaşamını, emeğini satarak idame ettiren çalışanlar anlamında kullanılıyor.

⁴² Marx ve Engels, bu ifadeleriyle, üretim araçlarına yönelik mülkiyette bir dönüşümü kastetseler de kapitalizm yanlısı siyasetçilerin yürüttüğü “halkın elinde ne varsa alacaklar” türünden bir manipülasyonun hala karşılık bulduğu görülmektedir.

Sermaye müşterek bir üründür ve ancak toplumun çok sayıda üyesinin müşterek bir faaliyetiyle, evet, son kertede ancak toplumun bütün üyelerinin müşterek faaliyetiyle harekete geçirilebilir. Demek sermaye kişisel değil, toplumsal bir güçtür. O halde, sermaye toplumun bütün üyelerine ait olan müşterek bir mülkiyete dönüştürülürse, kişisel mülkiyet de toplumsal mülkiyete dönüşür. Yalnızca toplumsal karakteri değişir mülkiyetin. Sınıf karakterini kaybeder (Marx ve Engels, 2018, s. 68-69).

Mülkiyetin kişisel karakteri ile metalaştırmanın toplum aleyhine işleyen bir süreç olması, birbiriyle örtüşür. Okulların, hastanelerin, otoyolların ve hatta içme suyunun parayla alınıp satılan hizmetlere dönüştürülmesi, diğer bir deyişle metalaştırılması, bu hizmetleri sunan sermayedarlara kâr sağlarken, toplumun en temel yaşamsal haklarına erişiminde bariyer işlevi görür.

Günümüzde bilime bu mülkiyet ilişkileri üzerinden baktığımızda, bilginin ticari bir araca dönüşmesi ve herhangi bir alanda bilgi üretimine girişmeden önce kârın gözetilmesi kaçınılmaz görünmektedir. Bilginin belirli bir bedel karşılığında sunulabilmesi için kurgulanan patent uygulaması, üretilen bilgiyi metaya dönüştürür. Myriad Genetics isimli bir şirketin göğüs kanserine ilişkin almış olduğu bir patentin ardından, kanser taraması yapan laboratuvarlardan lisans ücreti istemesi, bu durumu örneklendirir (Husson, 2012, s. 125). Bu uygulamaya benzer birçok örnek gösterilebilse de COVID-19 aşılara yönelik patent uygulamalarının en güncel örnek olduğu söylenebilir.

3.2.1. FİKRİ MÜLKİYET VE TRIPS ANLAŞMASI

Pandemi sürecinde COVID-19 aşılarının geliştirilmesi, karamsarlık yerine umudu güçlendirirken, fikri mülkiyet yasalarının aşılara erişim konusundaki sınırlandırıcı etkisi, pandemi sürecini uzatan bir işlev görür. Bunun başlıca sebebinin, fikri mülkiyet hakkının bir türevi olarak adlandırabileceğimiz aşı patentleriyle, üretim tekellerinin aşıları değerinin çok üzerinde pazarlamaya çalışması ve kârlarını aşıya erişimin önüne koymaları olduğu söylenebilir (Sekalala, ve diğerleri, 2021). 1995 yılında, Dünya Ticaret Örgütü'nün (DTÖ) hazırladığı bir anlaşma olan Ticaretle İlişkili Fikri Mülkiyet Hakları (TRIPS_ Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights), patentler üzerinden yürütülen kâr merkezli uygulamaların yasal dayanağı olarak görülebilir.

DTÖ'nün 1986-1994 yılları arasında sürdürdüğü Uruguay Turu müzakerelerinde, kabul edilen TRIPS, 1995 yılında, uluslararası ticaret sisteminin bir parçası olur. TRIPS'in,

dünya ölçeğinde fikri mülkiyeti içeren en kapsamlı anlaşma olduğu söylenebilir. Bu anlaşma, Paris ve Bern Anlaşmaları gibi öncüllerini içermekle birlikte, kapsam ve yaptırım bakımından onları aşan bir niteliğe sahiptir. TRIPS'in amacının, “uluslararası ticaretteki engelleri ve düzensizlikleri azaltmak, fikri mülkiyet haklarının uygulanmasına ilişkin usul ve önlemlerin ticaret için bir engel teşkil etmemesini sağlamak” olduğu ileri sürülmektedir. DTÖ'ye üye ülkeler, konuya ilişkin ulusal mevzuatlarını, TRIPS'in asgari standartlarına göre hazırlamak zorundadır (Telif Hakları Genel Müdürlüğü, 2020). DTÖ'nün web sitesinde, anlaşmaya yönelik yaptığı “kamu refahı” vurgusuna karşın (WTO, 2023), anlaşmanın yol açtığı uygulamaların, bu vurgunun tam tersi bir etkiye yol açtığı ileri sürülebilir.

TRIPS, yirminci yüzyılda yürürlüğe giren bir anlaşma olsa bile, tarihsel köklerinin on dokuzuncu yüzyıla dayandığı görülür. TRIPS anlaşmasının öncüleri olarak ifade edilen ve 1883 yılında imzalanan Sınai Mülkiyetin Korunmasına İlişkin Paris Sözleşmesi ile 1886 Edebiyat ve Sanat Eserlerinin Korunmasına İlişkin Bern Sözleşmesi, evrensel olarak benimsenmez; bazı ülkeler, ulusal çıkarlarıyla örtüşmediği için bu anlaşmalara onay vermez. 1893 yılında ise Paris ve Bern sözleşmeleri birleştirilerek, Dünya Fikri Mülkiyet Örgütü (WIPO_World Intellectual Property Organization) tarafından yönetilecek tek bir sekreteryaya dönüştürülür (Ryan, 1998, s. 126; Richards, 2004, s. 4-5).

TRIPS'in oluşturulmasına ABD, Japonya ve bazı Avrupa ülkelerinin öncülük ettiği; özellikle ABD merkezli ilaç, telekomünikasyon ve bilgisayar şirketlerinin bu bağlamda öne çıktığı görülür. Hindistan ve Brezilya gibi kendi sanayilerini geliştirmeye çalışan ülkeler, anlaşmaya karşı tutum alsa da kapitalizmin başat ülkeleri ve onların küresel ölçekteki şirketleri, anlaşma sürecinin baskın tarafı olarak görünür (Richards, 2004, s. 6-7).

3.2.1.1. TRIPS'in Arka planı

1960'lı ve 1970'li yıllarda uygulanabilen kamucu siyasetle bazı ülkeler, ilaçlar üzerindeki patentleri kaldırarak, sağlık hizmetlerinin iyileştirilmesini sağlamış ve halkın ilaca erişimini kolaylaştırmıştı. Örneğin, Türkiye'de 1961 yılında kaldırılan ilaç üretimine yönelik patent korumasıyla, yerli üretim güçlendirilir. 1980'lerin ortasına gelindiğinde tüketilen ilacın %90'ını kendisi üreten Türkiye, bu bakımdan dünyanın sayılı ülkeleri

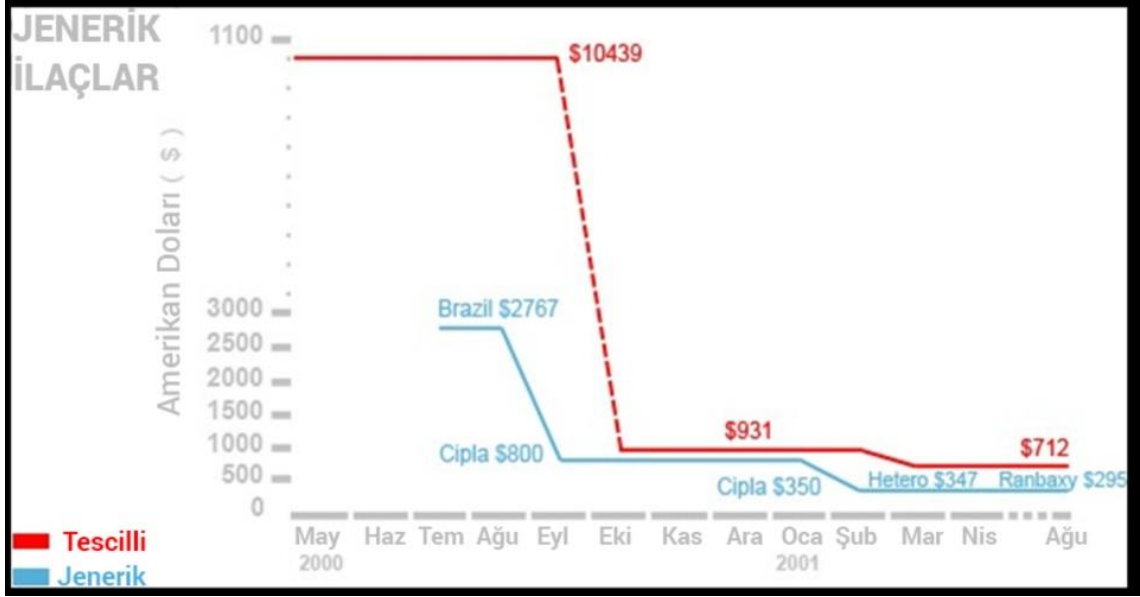
arasına girse de neoliberal politikaların yaygınlaştırılmaya başlanmasıyla bu süreç tersine işler. Bununla birlikte, Sovyetler Birliği'nin var olmadığı 1990'lı yıllarda, neoliberal politikalar dünya ölçeğinde yaygınlaştırılır. Bu sayede, küreselleşme denilen ve özellikle AB ve ABD menşeli şirketlerin tüm dünya pazarını ele geçirme girişimi olarak tanımlayabileceğimiz süreçte, patent uygulamalarının ilaç sektörünü de kapsamına yönelik “gelişmekte olan ülkeler”⁴³ uygulanan baskılar artar (Eren, 2004, s. 383-393).

TRIPS Anlaşması ile ilaç firmalarının, daha önce dört yılla sınırlı olan, geliştirdikleri ürünlerin üretim ve satış haklarının, 20 yıla yükseltilmesi, yoksul insanların daha düşük bir bedel karşılığında ulaşabildiği jenerik ilaçların önünde engel teşkil eder. Emperyalist devletlere bağımlılığı artıran bu gibi uygulamalar, aynı zamanda ciddi halk sağlığı sorunlarının da sebebi olur. Çünkü firmaların belirlediği ilaç bedellerini karşılamaya gücü yetmeyen insanlar, yaşamsal önemi bulunan birçok ilaca erişemez (Pala, 2022, s. 122). Bu durum ise salgın hastalıkların ortaya çıkmasının ve bu salgınların kontrol edilememesinin temel sebeplerinden sayılabilir. Şekil 5, jenerik ve orijinal olarak üretilen ilaçlar arasındaki fiyat farklılıklarını ve jenerik ilaçların piyasaya sürülmesinin ardından fiyatlarda yaşanan düşüşe dikkat çekmektedir.

9-14 Kasım 2001 tarihleri arasında Katar'ın başkenti Doha'da toplanan Dünya Ticaret Örgütü üyeleri, TRIPS anlaşmasına yönelik sorunları revize etmek için girişimde bulunurlar. Doha Sağlık Deklarasyonu'nda, patente ilişkin var olan yasal düzenlemeler kabul edilmekle birlikte jenerik ilaçlarla ilgili bazı istisnaların olabileceği ifade edilir. Buna karşın, deklarasyon çeşitli belirsizlikleri ve çelişkileri içerir. Deklarasyon bir yandan, “ulusal acil durumlarda” “az gelişmiş ülkeler”e verilmesi düşünülen “zorunlu lisans” uygulamasına işaret ederken, bunun nasıl gerçekleşeceği belirsizdir. Bununla birlikte, deklarasyonun 5. maddesinde: “her ülke zorunlu lisans verme ve bu lisansları ne şekilde vereceğini belirleme hakkına sahiptir” ifadesi de bu belirsizliğin bir parçası olarak görülebilir (Özdemir A. , 2016, s. 45). Almanya menşeli ilaç şirketi *Bayer*'in patenli ilacı

⁴³ Kullanımları çok yaygın olan “gelişmiş”, “gelişmekte olan” ve “az gelişmiş” adlandırmaları, aslında “piyasalaşmış”, piyasalaşmakta olan” ve “az piyasalaşmış/piyasalaşmamış” olarak anlaşılabilir. Çünkü günümüzde gelişmişlik ile piyasalaşma arasında bir ilişki kurulmaktadır. Oysa, bazı ülkelerdeki yaşam standartlarının diğerlerine göre daha düşük olması, piyasa mekanizmalarının kendisinden kaynaklanmaktadır.

Nexavar (Sorafenib) üzerinden yürütülen tartışmaların bu belirsizliğin ürünü olduğu söylenebilir.

Şekil 5 Jenerik ve tescilli antiretroviral ilaçların satış fiyatı kıyaslaması (Özdemir A. , 2016)

9 Mart 2012 tarihinde, Hindistan Patent Kurumu, ülkedeki ilk zorunlu lisansı vermesinin ardından, Hintli jenerik ilaç üreticisi *Natco Pharma*'nın karaciğer ve böbrek kanserlerinin tedavisinde kullanılan *Bayer*'in patentli ilacı Sorafenib'i, Hindistan'da üretme ve satma hakkına sahip olur (Bonadio, 2012, s. 720). *Bayer* firması Hindistan Patent Kurumu'nun bu kararına, Fikri Mülkiyet Temyiz Kurulu'na (the Intellectual Property Appellate Board_IPAB) başvurarak itiraz etse de istediği sonuca ulaşamaz; *Natco Pharma* ilacı, aslından %97 daha düşük bir bedelle piyasaya sürer. *Bayer*'in CEO'su Marjin Dekkers, bu durumu hırsızlık olarak niteleyerek, şirketinin bu ilacı yoksul Hintliler için değil, ilacı satın almaya gücü yeten Batılı müşteriler için ürettiğini ifade eder (Tokalak, 2019, s. 42). Bu ifadenin doğruluğu konusunda bazı itirazların yükselmesi üzerine, fikri mülkiyetin halk sağlığı üzerindeki etkileri gibi sosyal adalet konularına odaklanan bir kuruluş olan Knowledge Ecology International (KEI), Dekkers'ın konuya ilişkin yaptığı konuşma metnini internet sitesinde yayınlar. Dekkers, toplantıda jenerik ilaçlar konusu hakkında şu ifadeleri de kullanır: "[...] şunu bilin ki bu durumda ilaç endüstrisi bir sonraki ilacı geliştirmek için motive olmayacaktır. Çünkü, yatırımınızın geri dönüşü olmalı"⁴⁴ (Cassedy, 2014). Dekkers'ın toplantıdaki bu son ifadesi, ilaç sektöründe fikri mülkiyet

⁴⁴ Metnin tamamı için bkz. <https://www.keionline.org/22414> Son Erişim: 25 Temmuz 2023.

anlayışının meşrulaştırılmasında kullanılan genel bir söylem olarak görülebilir. Benzer bir ifadeyi, Milletlerarası Ticaret Odası (ICC) Genel Sekreteri John Denton, 7 Ekim 2019 yılında ICC'nin İstanbul'da yapılan toplantısında kullanır. Denton, fikri mülkiyetin korunmaması durumunda, “kim niye yatırım yapsın” şeklindeki söylemiyle, kapitalizmde üretimin aslında ne için yapıldığına ilişkin de bir açıklama yapmış olur. Aynı toplantıda, Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB) Başkanı Mustafa Rıfat Hisarcıklıoğlu, fikri mülkiyetin yaygın savunularının dışında “özgün” bir çıkış yapar: “[...] Birincisi, bu konuyu ahlaken sahipleniyoruz. Fikri mülkiyet haklarının ihlalinin aslında hırsızlıktan hiçbir farkı yok. Kul hakkı nasıl haramsa, fikri mülkiyet hırsızlığının da bunun sonucunda oluşan haksız rekabetin de vicdanen hiçbir savunulacak yönü yok [...]” (TOBB, 2019).

Fikri mülkiyet savunucuları, konuya ilişkin ihlalleri “hırsızlık” olarak nitelerken, sağlık sektöründeki Araştırma-Geliştirme (Ar-Ge) yatırımlarına yönelik yapılan bir araştırma,⁴⁵ 2009 yılında 240 milyar dolar olan bu yatırımların 214 milyarlık bölümünün yüksek gelirli ülkeler için harcadığını gösterir. Aynı araştırma, 2010 yılında sağlıkla ilgili tüm Ar-Ge yatırımlarının sadece %1'inin ihmal edilen hastalıklara ayrıldığına işaret eder. Bununla birlikte, yapılan klinik çalışmalarda, yüksek gelirli ülkelerde daha çok görülen hastalıkların, dünyanın geri kalan ülkelerde daha sık görülen hastalıklara kıyasla yedi ila sekiz kat daha sık araştırıldığı görülmektedir (Røttingen, ve diğerleri, 2013, s. 1286). “Diğer hastalıklar” olarak da ifade edilen ihmal edilen hastalıklar (The neglected tropical diseases), Sahra-altı Afrika, Asya ve Latin Amerika bölgeleri başta olmak üzere, dünyanın 3 milyar civarında bir nüfusu etkilemekte ve her yıl, bu insanların yaklaşık 534.000'i, bu hastalıklardan dolayı yaşamlarını yitirmektedir. Buna karşın, küresel ilaç şirketleri kârlı görmediklerinden, çalışmalarında bu hastalıkları göz ardı etmektedirler.

Dolayısıyla, günümüzde bilimin patent ve fikri mülkiyet kavramları üzerinden, sermaye sınıfının mülkiyetinde, kar maksimizasyonu aracına dönüştürülmesi, sağlık alanında da karar süreçlerini etkileyen birincil etmen olarak görülebilir. COVID-19'a karşı geliştirilen aşılardan, üretim ve dağıtım süreçlerinde, insan yaşamı yerine böylesi çıkar ilişkilerinin merkeze alınması bu bağlamda değerlendirilebilir.

⁴⁵ Tıp dergisi *Lancet*'de yayımlanan araştırmanın ayrıntılarına çevrimiçi erişilebilir. Bkz. [https://www.thelancet.com/journals/lancet/article/PIIS0140-6736\(13\)61046-6/fulltext](https://www.thelancet.com/journals/lancet/article/PIIS0140-6736(13)61046-6/fulltext) Erişim: 27.07.2023.

3.3. COVID-19 AŞILARI

COVID-19 aşılarının araştırma-geliştirme faaliyetlerinde ve sonrasındaki üretim-dağıtım süreçlerinde, ‘fikri mülkiyet hakları’ ve dolayısıyla patent uygulamaları belirleyici olmakla birlikte, böylesi bir pandemide bile, bu uygulamalara devam edilmesi dikkat çekicidir. Bu süreçte patentin varlığı, aşılarda yaygın bir şekilde üretilmesine engel olurken, zengin ülkelerin, üretilen aşılarda büyük oranda satın almasının, var olan küresel eşitsizlikleri daha da üst seviyeye çıkardığı söylenebilir.

COVID-19 aşılarının araştırma-geliştirme ve üretim süreçleri, büyük oranda kamu finansmanı sayesinde gerçekleştirilse de aşılarda ticari bir ürün olarak pazarlanması tartışma konusu olur. Sadece ABD’deki altı ilaç şirketin, aşılarda geliştirilmesi için kullandığı kamu kaynağının on iki milyar doların üzerinde olduğu görülmektedir⁴⁶ (Ghosh, 2021). Toplamda ise, şirketlere aşı geliştirilmesi için ayrılan kaynağın, yirmi milyar doların üzerinde olduğu bilinmektedir. Bununla birlikte, hükümetler ile aşı şirketleri arasında yapılan anlaşmaların gizliliği hala korunmaktadır. Bu yüzden, kamu kaynaklarının kullanım biçiminin, kamudan gizlenmesi birçok soru işaretini de beraberinde getirmektedir.

Her şeyden önce, bilginin günümüz mülkiyet ilişkileri çerçevesinde üretilmesi ve satılması; yani, yasalar önünde, şirketlere ait bir değer olması, COVID-19 aşılarda erişim sorununun kaynağı olarak görülebilir. Dolayısıyla, pandemi sürecinde, devlet ve kamu organizasyonlarından ziyade, seslerini daha fazla duyduğumuz ve süreci yönetenlerin, sermaye çevreleri ve onların sözcülüğünü yapanlar olduğu söylenebilir. Çünkü 1980’lerin başlarında neoliberalizmin sloganı haline gelen: “[...] Sorunların çözümü devlette değildir; devlet, sorunun kendisidir”⁴⁷ (Auerbach, 1996, s. 495) ifadesinin hatırlattığı gibi, devlet küçülmeli ve kamu tasfiye edilmeliydi. Burada elbette kastedilen, devletin, üretimi

⁴⁶ Bu şirketlerden AstraZeneca/Oxford Üniversitesi’nin kullandığı kamu kaynağı 1,7 milyar doların üzerindedir; Johnson&Johnson/BiologicalE’nin 1,5 milyar dolar; Pfizer/BioNTech’in 2,5 milyar dolar; GlaxoSmithKline/Sanofi Pasteur’ün 2,1 milyar dolar; Novavax/Serum Institute of India’nın 2 milyar dolar ve Moderna/Lonza’nın kullandığı kamu kaynağı 2,48 milyar dolar kadardır. Daha fazla bilgi için bkz. <https://www.msf.org/governments-must-demand-all-coronavirus-covid-19-vaccine-deals-are-made-public> Erişim Tarihi: 16.09.2023.

⁴⁷ Amerika Birleşik Devletleri’nin 40. Başkanı Ronald Reagan’ın (1911-2004) 1981 yılında yaptığı bir konuşmadan alınan bu ifade, kapitalizmin 1970’li yıllarda başlayan krizine çare olacağı düşünülen neoliberal politikaların ilanı; liberalizmin ve “refah devleti” anlayışının ise sonu olarak okunabilir. Reagan’ın yaptığı bu konuşmanın ayrıntıları için bkz. <https://www.youtube.com/watch?v=3llcDvXaUCw> Erişim Tarihi: 17.09.2023.

şirketlere devrederek, metalaştırma sürecinin yoğunlaştırılmasıdır; bu süreçte devletin görevi, sermayeye destek olmak ve onu “denetlemek” şeklinde tarif edilir. 2020’lere gelindiğinde, bu süreç çoktan tamamlanmıştır ve pandemi sürecinde, söz sahibi, artık sermayedir.

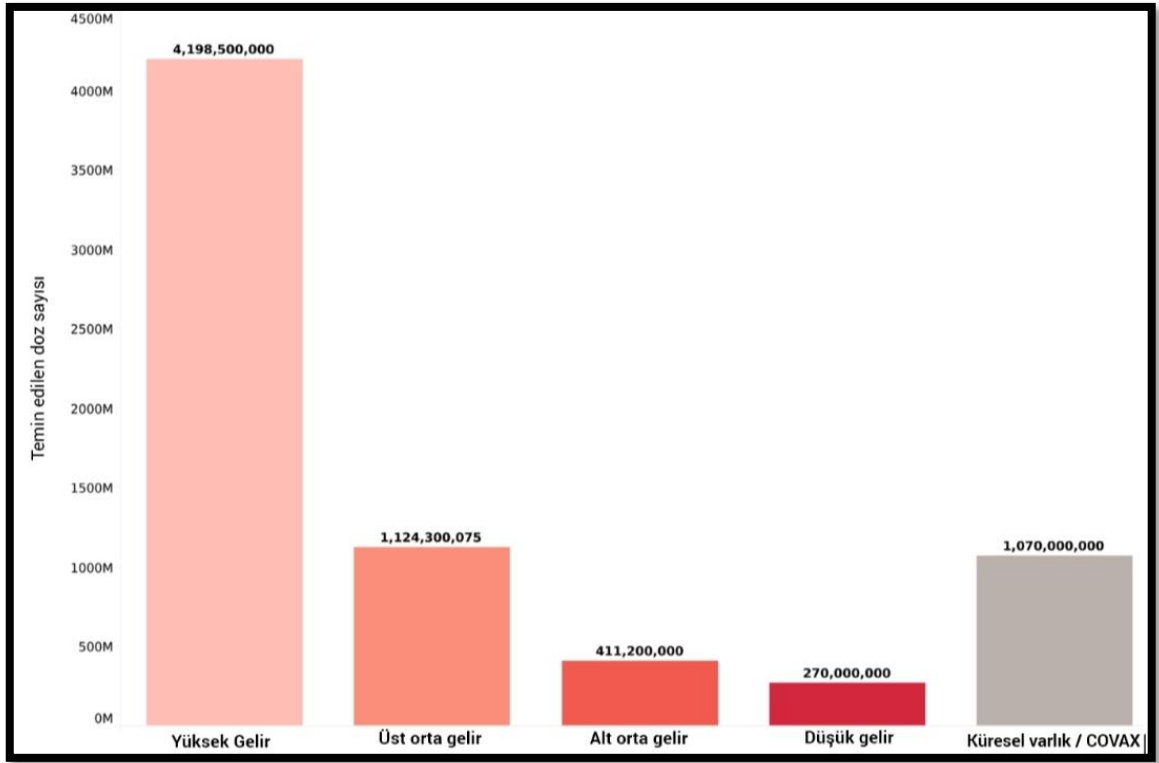
3.3.1. COVID-19 Aşılarının Dağılımındaki Eşitsizlikler

COVID-19 pandemisinden önce gerçekleşen birçok salgına duyarsız kalan ilaç şirketleri, pandemi sürecinde, aşı geliştirmek için büyük bir yarışa girerler. Pandeminin “gelişmiş” kapitalist ülkelerdeki etkisinin yüksek olması ve aşı geliştirme çalışmaları için kamu kaynaklarından ayrılan milyarlarca dolar, şirketlerin bu yarışa girmesinin arka planındaki başlıca motivasyon kaynağı olarak görülebilir.

COVID-19 aşıları daha geliştirilme aşamasındayken, dünya nüfusunun sadece %16’sını oluşturan yüksek gelirli ülkelerin, aşıların büyük bir kısmını satın almaları, irrasyonel bir görünüm ortaya çıkarır. Örneğin, bu ülkeler arasında sayılan Kanada, nüfusunun beş katından daha fazlasına yetecek miktarda aşı satın alır (Marcus, 2021).

Aşı üreten şirketlerden Moderna, ürettiği aşıların neredeyse tamamını yüksek gelirli ülkelere göndererek pandemi sürecinde tepki çeker. Bu tepkilerden birini, New York Hastalık Kontrol ve Önleme Merkezleri'nin eski başkanı Tom Frieden gösterir: "Kârlarını en üst düzeye çıkarmanın ötesinde, hiçbir sorumlulukları yokmuş gibi davranıyorlar" (Robbins, 2021). Ancak pandemi sürecinde eleştiri konusu yapılan Moderna’nın satış politikasının, diğer şirketlerde de benzer çerçevede olduğu söylenebilir.

Şekil 6, aşıya erişimde, yüksek gelirli, orta gelirli, alt orta gelirli ve düşük orta gelirli ülkeler arasındaki eşitsizliğe dikkat çekmektedir.

Şekil 6 COVID-19 aşılarında ülke gelir sınıflamasına göre satın alınan onaylanmış doz sayısı (Marcus, 2021)

Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri Antonio Guterres de 2021 yılındaki açıklamasıyla, COVID-19 aşılarının %75'inin 10 ülke tarafından satın alındığına işaret ederken (BBC, 2021), aşı eşitsizliği konusunda, benzerlerinde olduğu gibi, eleştirilerini hükümetler ve şirketlerle sınırlar.

Aşı eşitliğini sağlamak için Dünya Sağlık Örgütü'nün öncülüğünde, COVAX adıyla oluşturulan aşı ağı, “Herkes güvende olmadığı sürece kimse güvende değildir” (WHO, 2023) söylemiyle yola çıksa da var olan aşılarda, dünya genelinde eşit bir şekilde paylaşılması hedefinin, günümüzün gerçekliğiyle örtüşmediği söylenebilir. Buna karşın, bu girişim sayesinde 2,7 milyon insanın yaşamının korunduğu tahmin edilmektedir (Gavi, 2023). Dünya Sağlık Örgütü genel direktörü Tedros Adhonom Ghebreyesus'un, örgütün 2021 yılında gerçekleştirilen, 148. Yönetim kurulu toplantısında, aşı eşitsizliği hakkında sarf ettiği ifadeler, konunun çarpıcı bir yönüne dikkat çeker: “Tüm hükümetlerin öncelikle kendi sağlık çalışanlarının ve yaşlıların aşılmasına öncelik vermek istemesi doğru. Ancak, zengin ülkelerdeki daha genç ve sağlıklı yetişkinlerin, sağlık çalışanlarından ve fakir ülkelerdeki yaşlılardan önce aşılması doğru değil” (WHO, 2021).

COVID-19’a karşı geliştirilen aşılar, pandemiye kısa bir sürede sona erdirebilecek iken, Şekil 6’da görülen aşıların dağılımındaki eşitsizlik, pandeminin uzamasına ve buna bağlı olarak can kayıplarında artışa neden olur.

3.3.2. COVID-19 Aşıları ve Patent Sorunu

COVID-19 pandemisi sürecinde, hastalığa karşı aşıların geliştirilmiş olmasına karşın, üretiminin sınırlı olması ve yüksek gelirli ülkelerin dışında, aşıların dünya ölçeğinde dağıtımına ilişkin sorunların yaşanması, aşı patentlerinin kaldırılmasına yönelik taleplerin güçlenmesine neden olur. Böylelikle, belki de ilk defa patentin meşruiyeti bu kadar sorgulanır. Joe Biden başkanlığındaki ABD Hükümeti bile,⁴⁸ var olan toplumsal basıncın da etkisiyle, COVID-19 aşılarının üretim seviyesinin yükseltilmesi amacıyla fikri mülkiyet haklarının geçici süreyle kaldırılabilceğini açıklar.

COVID-19 aşılarında patent uygulamasının kaldırılmasına yönelik, toplumsal muhalefetten ve bazı hükümetlerden gelen öneriler, Uluslararası İlaç Üreticileri Federasyonu ve bazı ilaç şirketleri tarafından, “bunun iyi bir fikir olmadığı” şeklinde ve benzer ifadelerle olumsuz karşılanır. Önerilerin olumsuz karşılanmasının nedenlerinden birini, *BioNTech* şirketinin kurucularından Özlem Türeci, şöyle açıklar: "Aşı üretiminde birçok önemli faktör var. Üretim süreci, 50.000’den fazla adım içerir ve aşının etkinliğini ve güvenliğini sağlamak, her bir adımın doğru bir şekilde uygulanmasını gerektirir. Bu ise, deneyimli personel, özel tesisler ve hammaddeye erişim gerektirir." Türeci, özetle, patent kalksa bile, başkaları tarafından aşı üretiminin gerçekleşmeyeceğini ifade eder (Sangal, 2021).

Özlem Türeci’nin ifade ettiği, patentin kaldırılmasının önündeki “engeller”in, geçmişte başka şirketler tarafından da dile getirildiği görülmektedir. Örneğin, İsviçre menşeli *Roche*’un 2005 yılında ortaya çıkan kuş gribi salgını sürecinde ürettiği *Tamiflu* adlı ilacın muadilinin üretilmesi yönündeki talep, ilacın üretiminin on adımdan oluştuğu ve diğer şirketlerin bunu gerçekleştirebilecek kapasitesi olmadığı gerekçesiyle olumsuz karşılanır. Ayrıca bu bilgi ve donanım olmaksızın ilacı üretmeye çalışanların, laboratuvarında çeşitli

⁴⁸ Burada “bile” ifadesiyle verilmek istenen çelişki, neoliberal dönemde, ABD’nin fikri mülkiyetin en önde gelen savunucusu olmasından kaynaklanmaktadır. ABD, bu dönem patent korumasıyla ilgili mevzuatın, daha katı bir biçimde uygulanması yönünde uluslararası bir baskının öznesi konumundadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Deere, Carolyn (2009). *The Implementation Game: The TRIPS Agreement and the Global Politics of Intellectual Property Reform in Developing Countries*. Oxford: Oxford University Press.

patlamalarla karşılaşabilecekleri ve böylesi bir girişimin başarıya ulaşmasının yıllar alacağı ifade edilir. Ancak, *Roche*'un yaptığı bu açıklamadan birkaç ay sonra *Tamiflu* adlı ilacın muadili üretilir (Başbuğ, 2021). Benzer bir durum, AIDS salgınının yoğun olduğu 1990'lı yıllarda geliştirilen anti-retroviral ilaçlar örneğinde de yaşanır. 1990'lı yılların sonuna doğru hastalıkla mücadelede kullanılan bu ilaçlar, viral yükü baskılar ve hastanın bağışıklık sistemini iyileştirerek yaşam standardını yükseltir (Sulukan, Küçüköğlu ve Gül, 2009, s. 57). Kişi başına yıllık 10.000 dolar fiyatı olan bu ilaçlar, sadece yüksek gelirli ülkelerde salgını geriletebilir. Oysa, 1999 yılında, dünya çapında 27 milyon HIV/AIDS virüsü taşıyan insan vardır ve her yıl 3 milyon insan daha enfekte olur. Anti-retroviral ilaçların pahalı olmasının, üretim maliyetinin yüksekliğinden kaynaklandığı gibi bir algının yaygın olduğu görülür. Ancak bunun doğru olmadığı, ilaçların pahalılığının, şirketlerin ilaç fiyatlarını istedikleri gibi belirleyebilmeleriyle ve yasaların şirketlere buna dair tekel hakkı vermeleriyle ilişkili olduğu söylenebilir. Çünkü bir süre sonra, yoğun mücadelelerin ardından, anti-retroviral ilaçların muadillerinin ortaya çıkmasıyla, kişi başı 10.000 dolar olan ilaç fiyatı, 100 doların altına düşer.

Dolayısıyla, COVID-19 aşılarında patentin kaldırılması talebine karşı gösterilen, “siz yapamazsınız” şeklinde özetlenebilecek yaklaşım, gerçeği yansıtmayabilir.

3.3.2.1. Fikri Mülkiyet'in COVID-19 Aşılarının Geliştirilmesindeki “Etkisi”

“Fikri mülkiyet hakkı olmadıkça, kişilerin eser üretme isteğinin olmayacağı” iddiasının (Ostergard, 1999, s. 171) benzeri, COVID-19 pandemisi sürecinde, aşı geliştirme çalışmalarında “patent koruması olmasaydı, aşılar bu kadar çabuk kullanıma sunulamazdı” şeklinde ifade edilir.

COVID-19 aşılarının geliştirilmesinde, çalışmaları onlarca yıl öncesine dayanan mRNA aşı teknolojisinin finansmanının neredeyse tamamı, kamu tarafından karşılanır. BioNTech'in COVID-19 aşısı üretmek için Alman hükümetinden 375 milyon avro, Avrupa Komisyonu'ndan ise 100 milyon avro aldığı biliniyor. Diğer COVID-19 aşıların geliştirilme süreçlerinde de benzer destekler görülebilir. Ancak, aşı geliştirmeyi asıl cazip kılan faktörün, hükümetlerin düzenlediği büyük satın alma sözleşmeleri olduğu söylenebilir. “Tedarik sözleşmeleri yalnızca araştırmanın başarılı olması durumunda ödeniyor olsa da aynı durum patentler için de geçerlidir” (Gold, 2022, s. 1428). Bu sözleşmelere göre, finansman kamuya ait olsa da kâr şirketin olacaktır. Böylece, şirketler

kamu finansmanıylay, milyarlarca dolar kâr elde eder. Dolayısıyla, patent koruması sayesinde, COVID-19 aşılarının hızlı bir şekilde kullanıma sunulduğı tezi gerçeğı yansıtmamaktadır. Dahası, herhangi bir ticari kaygı olmadan kamucu bir anlayışla Küba’da üretilen aşılardan, bu bakış açısını yanlışladığı söylenebilir.

3.3.3. Aşı Karşıtlığı

Avrupa’da on sekiz ve on dokuzuncu yüzyılda, bilim ve teknolojiye yaşanan gelişmeler, tıp alanına da yansır. Bu bağlamda, aşının icat edilmesi, özellikle salgın hastalıklarla mücadelede, ciddi bir yol katedilmesini sağlar. Yirminci yüzyılda yaygın bir şekilde uygulanan bu yöntem sayesinde, çocuk felci, difteri ve tüberküloz gibi hastalıklar sebebiyle yaşanan can kayıplarında büyük düşüş yaşanır; çiçek hastalığı gibi bazı örneklerde ise hastalık tamamen ortadan kaldırılır. Bununla birlikte, ekonomik eşitsizliklere bağlı olarak aşıya erişimi olmayan ya da sınırlı olan bölgelerde bebek/çocuk ölüm oranlarının hayli yüksek olduğu görülür. Nitekim, aşıya erişim sorunu sebebiyle, dünyada her yıl, henüz yaş almamış yaklaşık dört milyon bebeğın yaşamını yitirdiğı bilinmektedir (Arıcan ve Badur, 2020, s. 275-276). Halk sağlığı açısından böylesine önemli bir uygulamaya, günümüzde artan oranlarda karşı çıkılması dikkat çekicidir. COVID-19 pandemisi sürecinde yapılan aşı karşıtı propagandaların, azımsanmayacak seviyede olması, üzerinde durulması gereken bir konudur.

Aşı karşıtlığının on dokuzuncu yüzyıldaki öncüllerinden söz etmek mümkünse de günümüzde aşı karşıtı olmanın sebepleri çeşitli yönleriyle geçmişten ayrılır.

	Tahmin edilen yıllık ölüm	Engellenen ölüm	Meydana gelen ölüm	Engellenen ölüm (%)
Çiçek hastalığı	5 milyon	5 milyon	-	100
Difteri	260 000	223 000	37 000	86
Boğmaca	990 000	630 000	360 000	64
Kızamık	2.7 milyon	1.6 milyon	1.1 milyon	60
Yenidoğan tetanozu	1.2 milyon	0.7 milyon	0.5 milyon	58
Hepatit B	1.2 milyon	0.4 milyon	0.8 milyon	33
Tüberküloz	3.2 milyon	0.2 milyon	3 milyon	6
Çocuk felci	640 000	550 000	90 000	86
Toplam	15 190 000	9 303 000	5 887 000	61

Tablo 11 Aşı ile önüne geçilen yıllık ölüm sayıları (Soysal, 2018, s. 264)

1796 yılında, Edward Jenner ilk tıbbi aşısı⁴⁹ ürettiğinde, bir din adamı olan Edward Massey, “din dışı” bir uygulama olması gerekçesiyle aşıya karşı çıkar. Bu olay, aşı karşıtlığının başlangıcı sayılabilir (Soysal, 2018, s. 263). İngiliz karikatürist James Gillray’ın 1802 yılında çizdiği karikatür (Resim 2), bu dönem aşılamaya ilişkin var olan tartışmaları yansıtmaları açısından tarihi bir nitelik taşır. Karikatürde, aşının büyükbaş hayvan kökeninden dolayı yükselen itirazlarla alay ediliyor. Aşı olanların muhtelif yerlerinden çıkan büyükbaş hayvan görüntülerine eşlik eden Jenner’in kayıtsız ifadesi, aşı karşıtlarının düşüncesindeki bilim insanı imgesini yansıtmaları açısından da ilgi çekicidir (Gillray, 2021).

⁴⁹ Edward Jenner, inek çiçeğinin bağışıklık sağlayıcı işleviyle kullanılabileceğini düşünerek, süt sağdığı için inek çiçeği hastalığı geçiren Sarah Nelmes’in elinde çıkan çiçek püstüllerinden lenf örneği alır ve bununla 8 yaşındaki James Phipps’i aşılar. Uygulamadan dokuz gün sonra, ateşlenen çocuk, ardından iyileşir. Aynı yöntemi başka çocuklara da uygulayan Jenner, çocukların hastalığa karşı bağışıklık kazandıklarını fark eder. Jenner, yaptığı araştırmanın sonucunda 1798 yılında yayımladığı, *Gloucestershire Başta Olmak Üzere İngiltere’nin Bazı Batı Bölgelerinde Bulunan ve İnek Çiçeği Adıyla Bilinen Variolae Vaccinae Hastalığının Nedenleri ve Etkileri Üzerine Bir Araştırma (An Inquiry into the Causes and Effects of the Variolae Vaccinae, a Disease Discovered in Some of the Western Countries of England, Particulary Gloucestershire, and Known by the Name of the Cow Pox)* adlı kitabıyla yöntemini açıklar (Yıldırım, 2023, s. 389).

Şekil 7 İnek Çiçeği (Gillray, 2021)

Aşı karşıtları, on dokuzuncu yüzyıl boyunca, çeşitli gerekçelerle aşılamaya karşı itirazlarını dile getirirler. Örneğin, 1853 yılında, İngiltere’de çocuklarda aşı uygulamasının zorunlu hale gelmesi, aşı karşıtlarınca insan hakkı ihlali olarak tanımlanır. Yirminci yüzyılda ise, aşı karşıtlarının itirazları örgütlü bir mücadeleye dönüşür. 1907 yılında, dünyada ilk kez ABD’de Anti-Aşı konferansı düzenlenmesinden hemen bir yıl sonra, Philadelphia’da Amerikan Anti Aşı Derneği (Anti-Vaccination League of America) kurulur. Günümüzde insanlığın aşıya ilişkin sahip olduğu tüm birikime rağmen, aşı karşıtlığında dramatik bir artışın yaşanması dikkat çekicidir. Aşı karşıtlığındaki bu artış sebebiyle, DSÖ (Dünya Sağlık Örgütü) 2019 yılında, bu sorunu sağlık alanını tehdit edenler listesine alır. Aşı karşıtlarının günümüzde, özellikle internet yoluyla, toplumları etkiledikleri görülmektedir. Aşı karşıtlığını yaymaya çalışan 31.400.000 civarında internet sitesinin olduğu (Arıcan ve Badur, 2020, s. 277) ve dünya ölçeğinde interneti, sağlık ve tıbbi bilgi edinme amaçlı kullananların oranı⁵⁰ göz önünde bulundurulduğunda,

⁵⁰ Sağlık siteleri üzerine yapılan bir araştırmada, ABD’de internet erişimi olanların %55’inin, sağlık veya tıbbi bilgi almak için interneti kullandığı bildirilmektedir (Fox, ve diğerleri, 2000, s. 3).

aşı uygulamalarına ilişkin yapılan manipölasyonların ciddiye alınması gerekebilir. Tablo 12, aş1 karşıtlılığını yaymaya çalışan internet siteleri tarafından oluşturulan manipölatif içerikler hakkında kapsamlı bir çerçeve sunar.

RETORİK İTİRAZ	% SİTELER
<u>Otoritenin ve bilimsel titizliğin kanıtı</u>	
Yarı resmi	27
“Bilimsel” referanslar	75
Her iki tarafı da sunma iddiası	33
Aslında her iki tarafı da mevcut	15
Ön-bağışıklama gruplarına bağlantılar	31
<u>Duygusal itirazlar</u>	
Biz ve onlar	99
Sorumlu ebeveynlik	67
Korku hikayeleri	39
Doğaya dönüş	41
<u>Komplo kanıtı, gerçeği arama</u>	
Örtbas etme	88
Gerçeklerin araştırılması	98
Özgür ve bilinçli seçim	86
İsyancı doktorların desteğı	56
Aptal doktorlar	87
Kâr için kutsal olmayan ittifak	62
Totalitarizme doğru	79

AÇIK İDDİALAR	%SİTELER
Hastalıklar önemsizdir	38
Zehirler	79
Zararlı aş1lar	99
Aş1lar etkisiz	83
Aş1lar öldürür	63
Bağışıklık sistemini aşındırır	54
Doğal yaşam tarzı bağışıklık kazandırır	57
Alternatif sağık üstün	39
Bulaşıcı hastalıkların başka nedenlerle azalması	45
<u>Sebepl olduğu hastalıklar</u>	
İdiyopatik hastalıklar	57
Ani bebek ölümü sendromu	93
Otizm	63
Beyin hasarı	56
AIDS	71
Kanser	39
	58

Diyabet	40
MS (Multipl skleroz)	34

Tablo 12 Aşıya karşı retorik itirazlar ve açık iddialar (Davies, Chapman ve Leask , 2002, s. 24)

Aşı karşıtlarının, halk arasında yaygın bir şekilde kabul gören bazı ön kabulleri suistimal ettiği söylenebilir. Bunlardan biri, doğal olanı daima olumlu; olmayanı ise olumsuz gören anlayıştır. Yapılan böylesi bir genellemeyle, tıp tarihi ve insan ömrüne ilişkin bazı doğrular göz ardı edilebilir. Örneğin, günümüzde insan ömrünün birkaç yüzyıl öncesine göre daha uzun olmasını sağlayan ilaçların, ‘sentetik’; birçok insanda kanser ve kalp hastalıklarına sebep olan tütünün ise doğal bir madde olduğu bilinmektedir. Aşı olmak yerine hastalığa yakalanmanın, çocukların bağışıklık sistemini güçlendirdiği tezi de insanları benzer bir yanılgıya sürüklemektedir. Kızamık hastalığına ilişkin veriler, konuya ilgili tartışmalara açıklık getirebilir. Kızamık geçiren çocukların yüzde yirmisi, ciddi komplikasyonlar geçirir; 1000 çocuktan 1-2’si yaşamını yitirir ve 1500 çocukta birinde ansefalit (beyin iltihabı) gelişir. Kızamık aşısı olanlarda ise “kızamığın en sık görülen ölümcül komplikasyonu olan zatürre görülme oranı, 1/20’den 1/1.000.000’a, ansefalit görülme oranı da 1/1500’den 1/3.000.000’a düşmektedir” (Arıcan ve Badur, 2020, s. 290-291).

Dünya ölçeğinde yükselmekte olan aşı karşıtlığının, Türkiye’deki izdüşümlerinden söz etmek mümkündür. Sağlık Bakanlığı tarafından açıklanan verilere göre 2010 yılında 183 aile, çocuklarına aşı yaptırmayı reddederken, 2019 yılında bu sayı 23.000’e ulaşır (Kılıçaslan, 2020, s. 32). Oysa, Tablo 13’te yer alan, aşının bireysel ve toplumsal koruyuculuğuna ilişkin veriler, aşı hakkında var olan soru işaretlerini ortadan kaldıracabilecek niteliktedir.

Günümüzde aşı karşıtlığı, bazı çevreler tarafından *post-truth* kavramıyla açıklanmakta, insanların sağlığa ilişkin tutum ve davranışlarını belirleme süreçlerinde, bilimsel verilerden ziyade kişisel inanç ve duyguların, gittikçe daha fazla önem kazandığı ifade edilmektedir. Dolayısıyla, bilimsel bilginin nesnelliği, tartışmalı bir hale dönüştürülürken, artık kişilere göre bilgiden söz edilmektedir. Buna göre, insanlar internet yoluyla, var olan “bilgi” havuzundan faydalanarak, diledikleri, inandıkları ya da ikna oldukları bilgiyi tercih etme “özgürlüğüne” sahiptirler.

Aşı adı	Aşının Bireysel Koruyuculuğu	Aşının Toplumsal Koruyuculuğu
Hepatit B	Akut ve kronik hepatitler, fulminan hepatit, siroz ve karaciğer kanserinden %100 oranında korur	Toplu yaşam alanlarında (kreş, bakımevi vb.) hastalık yayılmasını azaltır.
BCG	Tüberküloz, menenjit ve milyer tüberkülozdan ölümü önler.	Bağışıklığı güçlendirerek >5 yaş ölümlerde azalma sağlar.
Difteri	Öldürücü difteri hastalığını önler.	Difterinin bulaşıcılığı yüksektir. Tek bir vaka ile salgınlara neden olan difteriden korur.
Boğmaca	Bebeklerde öldürücü olan, büyük çocuklarda ve yetişkinlerde uzun süreli öksürüğe neden olan boğmaca hastalığından korur.	Boğmacanın bulaşıcılığı yüksektir. Tek bir vaka ile salgınlara neden olan boğmacadan korur.
Çocuk felci	Sakatlık ve ölüme neden olan çocuk felci hastalığından korur.	Tek bir çocuk felci vakası bile salgınlara neden olabilir. Su ve besin kaynaklı salgınları önler.
Hib	Menenjit ve menenjite bağlı sakatlık ve ölümden korur. Orta kulak iltihabı sayısını azaltarak işitme kaybını önler.	Hib hastalığı, kapalı toplumlarda salgına neden olarak ölümlere neden olabilir. Toplumlar da salgınları önler.
Pnömonokok	Pnömoni, sepsis, menenjit ve bunlara bağlı sakatlık ve ölümden korur. Orta kulak iltihabı sayısını azaltarak işitme kaybını önler.	Pnömonokok hastalığı, kapalı toplumlarda salgına neden olarak ölümlere neden olabilir. Toplum salgınının önüne geçer.
Kızamık	Kızamığa bağlı ishalden, zatürreden ölümleri önler. Beyin iltihabı ve SSPE'den korur.	Kızamık, bulaşıcılığı çok yüksek enfeksiyonlardandır. Toplumda salgınları önler.
Kızamıkçık	Anne karnındaki bebeklerde malformasyonları önler.	Toplum salgınının önüne geçer.
Kabakulak	Kabakulağın neden olduğu, beyin ve beyin zarı iltihabını ve testis iltihabına bağlı kısırlığı önler	Toplum salgınının önüne geçer.
Hepatit A	Akut hepatit ve öldürücü karaciğer yetmezliğinden korur.	Su ve besin kaynaklı salgınları önler.
Suçiçeği	Suçiçeği hastalığını önler. Ayrıca anne karnındaki bebeklerde sakatlığı, beyin ve beyin zarı iltihabını, ileri yaşta gelişebilecek zona hastalığını önler.	Toplum salgınının önüne geçer.

Tablo 13 Çocukluk çağı aşılarının bireysel ve toplumsal yararları (Kılıçaslan, 2020, s. 37)

3.3.3.1. COVID-19 Pandemisi Sürecinde Aşı Karşıtlığı

COVID-19 pandemisi ortaya çıktığında halihazırda yükselişte olan aşı karşıtlığı, pandemi sürecinin oluşturduğu korku ve belirsizlik ortamında daha fazla etkili olur.

“Tıbbi özgürlük” ya da “sağlık özgürlüğü” olarak adlandırılan ve dünya ölçeğinde güçlenen anlayışa, aşı karşıtlığının eşlik ettiği söylenebilir. Devletin, bireylerin sağlık tercihlerine müdahalesini reddeden bu anlayış, çeşitli mecralarda genellikle, “mucizevi bir tedavi” tanıtımıyla birlikte sunulur. COVID-19 pandemisi sürecinde, “sağlık

özgürlükçüleri”nin aşılara yönelik protestolarını, maske ve mesafe gibi tedbirleri de kapsayarak genişlettikleri görülür. Bu bağlamda, 4 Ekim 2020 tarihinde, muhafazakâr düşünce kuruluşu Amerikan Ekonomi Araştırma Enstitüsü'nün (American Institute for Economic Research) sponsorluğunda, “Büyük Barrington Deklarasyonu”⁵¹ (the Great Barrington Declaration) çevrimiçi yayınlanır. Bu deklarasyon ile pandemide uygulanan çeşitli önlemler hedef alınır. Pandemi sürecinde, ABD’nin dünya ölçeğinde en ölümcül yerlerden biri olmasının arka planında, kapitalizmin sebep olduğu tüm eşitsizliklerin yanı sıra ve aynı zamanda onunla da ilişkili olarak, bu çeşit bilim karşıtlıklarının olduğu söylenebilir (Hotez, 2021, s. 1-3).

Bilim üretiminin kaynaklarından biri olarak bilinen akademinin bizatihi kendisinin, bilim karşıtlığı üreten mecralardan birine dönüşmesi, pandemi sürecinde aşı karşıtlığı ele alınırken vurgulanması gereken bir olgu olarak düşünülebilir. Özellikle Amerikan akademi dünyasında ve kültür çevrelerinde bir güç olarak ortaya çıkan post modern rölativizmin⁵², bilimsel olanın itibarsızlaştırılmasında rolü olduğu ve bu bağlamda epistemolojik bir krize yol açtığı söylenebilir. Bu krize bağlı olarak *infodeminin*⁵³ tüm dünyada hissedilen varlığı, pandemi döneminde kaos oluşturan başka bir kriz dinamiği olarak görülebilir (Daldal, Conker ve Nas, 2023, s. 39-42). Yanlış bilgi akışının pandemide hem geleneksel medya hem de sosyal medya aracılığıyla yayılması, pandeminin şiddetini artıran bir unsura dönüşür. CNN haber kanalının, Kuzey İtalya’nın Lombardiya bölgesi için yaptığı “karantina haberi”, böylesi bir örnek olarak ele alınabilir.

⁵¹ Bkz. <https://gbdeclaration.org/> Erişim: 08.01.2024

⁵² Post modern rölativizm, bilim ve etik dahil olmak üzere tüm değerlere ait bilgilerin göreceli olduğunu öne süren bir yaklaşım olarak tanımlanabilir. 1990’lı yıllarda, özellikle Sovyetler Birliği’nin yıkılmasının ardından, bu yaklaşımı savunanlar “büyük anlatılar bitti” söylemini yükselterek makro anlatıların yerine mikro olanı koyarlar. Bu bağlamda, kimlik siyaseti ve etnisite vurgusu gittikçe güçlenir. Dolayısıyla, bu dönem var olan siyasi iklim, bu paragrafta vurgulanan epistemolojik krizi önceler. Bu süreçte, “bilimi savunanlar” ile “bilim karşıtları” arasında yaşanan çatışmayı yansıtmaya açısından ‘Alan Sokal vakası’ dikkat çekici bir örnektir: “New York’lu bir fizik profesörü olan Sokal, doğa bilimlerindeki bazı kavramları bağlamlarından kopararak yanlış kullanan post modern kültür kuramcılarına bir ‘şaka’ yapmaya karar verir. Yukarıda bahsi geçen ‘bilim savaşları’ ekseninde özel bir sayı çıkarmak isteyen *Social Text* isimli dergiye bilim karşıtı post modern kuramcıları savunur görünen düzmece bir makale yollar. Makalede fizik bilimine ait pek çok kavramı açıkça yanlış kullanmasına rağmen hiç kimse tarafından uyarılmaz ve makalesi basılır” (Daldal, Conker, & Nas, 2023, s. 41). Ayrıntılı bilgi için bkz. Sokal, A. (2011). *Şakanın Ardından: Postmodernizmin Bilimsel, Felsefi ve Kültürel Eleştirisi*. (Çev. Gülsima Eryılmaz). İstanbul: Alfa Yayınları.

⁵³ Dünya Sağlık Örgütü infodemiği, “bir salgın sırasında dijital ve fiziksel ortamlarda yanlış veya yanıltıcı bilgiler içeren çok fazla bilgi” olarak açıklar. Bu bilgiler, kafa karışıklığına yol açarak, sağlığa zarar verebilir. Bkz. https://www.who.int/health-topics/infodemic#tab=tab_1 Erişim: 08.01.2024

Söz konusu haber, İtalyan resmi kaynakları konuya ilişkin bir açıklama yapmadan önce yayınlanır ve bölgede yaşayan insanlar, bu haber sonrasında bölgeyi bir an önce terk etmek için toplu ulaşım araçlarına yönelirler. Dolayısıyla, yaşanan bu hareketlilik ve kaos ortamı, COVID-19'un daha da yayılmasına sebep olur (Cinelli, ve diğerleri, 2020, s. 1).

Yukarıda kısaca değindiğimiz epistemolojik krizin, siyasetle bağının çeşitli görünümlerinden söz etmek mümkündür. Örneğin, Donald Trump'ın, iklim krizini, 'palavra' ve 'sözde bilim ürünü' olarak ilan ederken, böylesi bir düşünsel iklime yaslandığı söylenebilir. "Trump'ın bir başka 'siyasallaştırılmış' bilim yaklaşımına göre, Amerikalılar COVID-19 aşılarna güvenmeyecektir çünkü çalınan seçimlere, Biden yönetimine ve onun sahte haberlerine güvenmemektedirler" (Daldal, Conker, & Nas, 2023, s. 42).

Post modern düşüncenin vaz ettiği, 'makro anlatıdan mikro olana geçiş', kolektif anlayıştan bireysel olana doğru yönelmeyi de içerir. Dolayısıyla, sağlık hizmetlerinin bireyselleştiği ve bireysel önlemlere daha fazla önem atfedilen günümüzde, aşı gibi kolektif bir uygulamanın tereddütle karşılanması, bu sürecin doğal bir sonucu olarak görülebilir (Daldal, Conker ve Nas, 2023, s. 44-45).

Bununla birlikte, bazı medyatik hekimlerin, "uzmanların" ya da sosyal medyada kanalları olan birtakım kişilerin, herhangi bir bilimsel araştırmaya dayanmayan, sadece bir yerden duydukları bilgileri veya konuya ilişkin salt akıl yürüterek ulaştıkları sonuçları, kamuoyuna ilan etmeleri, pandemiye karşı verilen mücadeleyi yavaşlatma işlevi görür. Türkiye'de medyatik bir hekim olarak bilinen Canan Karatay'ın pandemi sürecinde ve sonrasında yaptığı aşı karşıtı açıklamalar,⁵⁴ bu bağlama örnek teşkil eder. Türkiye'de 23 milyon kişinin aşı hakkı olduğu halde, böylesi bir pandemide aşı olmamasında⁵⁵ ya da benzer bir şekilde, 60 yaş üzeri nüfusu 580 bin olan Yunanistan'da, sadece 60 bin kişinin COVID-19 aşılardan birini olmasında,⁵⁶ ortaya çıkan bilgi karmaşasının (infodemi) ve siyaset kurumuna yönelik var olan güvensizliğin rolü olabilir.

⁵⁴Bkz. <https://twitter.com/HaberReport/status/1692191259136294936>
<https://www.cnnturk.com/saglik/canan-karatay-korona-virusune-karsi-asi-yapamazsiniz>
Erişim:08.11.2024

⁵⁵ Türkiye Cumhuriyeti Sağlık Bakanı Fahrettin Koca'nın konuya ilişkin açıklaması için bkz. <https://www.trthaber.com/haber/saglik/turkiyede-23-milyon-kisi-hic-asi-yaptirmadi-597634.html> Erişim: 09.01.2024

⁵⁶ İlgili haber için bkz. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-59478981> Erişim: 09.01.2024

Bu etmenlere ek olarak, aşı konusunda, ‘paradigma değişimi’ olarak adlandırılabilir, aşı üretiminin piyasa mantığıyla gerçekleştirilmeye başlanmasından ve üretim sürecindeki karar mekanizmalarında kamu yararından ziyade şirket çıkarlarının gözetilmesiyle birlikte, toplumların aşılama hizmetlerine olan güvenin zedelenmesi ve bu yüzden aşıya mesafeli yaklaşılması da olasıdır (Aksu Tanık ve Taner, 2013, s. 293).

Birleşik Krallıkta, pandemi dönemine ilişkin yapılan bir araştırma,⁵⁷ yetersiz aşılama oranları ile COVID-19’un ciddi sonuçları arasındaki ilişkiyi yansıtmaları açısından dikkat çekicidir. Dört Birleşik Krallık ülkesini kapsayan araştırmaya göre, COVID-19’a karşı yetersiz aşılama oranları %32,8 ila %49,8 arasında değişmektedir (The HDR UK COALESCE Consortium, 2024, s. 1). Tablo 14, bu araştırmanın yetersiz aşılama ile ilişkin sunduğu verilerin ayrıntılı bir dökümünü sunmaktadır.

Yaş grubu	İngiltere	Kuzey İrlanda	İskoçya	Galler
5–11	4 593 030 (%92,5)	171 850 (%97,4)	306 239 (%79,6)	168 230 (%86,3)
12–15	2 058 315 (%71,1)	846 60 (%82,2)	123 103 (%53,1)	64 490 (%54,6)
16–17	1 256 235 (%91,9)	44 790 (%94,5)	88 850 (%83,0)	39 200 (%70,4)
18–24	3 277 455 (%63,8)	110 180 (%68,3)	187 288 (%49,6)	82 380 (%46,8)
25–29	2 703 100 (%60,8)	80 570 (%66,4)	183 160 (%54,4)	65 180 (%46,4)
30–34	2 708 990 (%56,9)	84 900 (%62,6)	184 350 (%50,3)	70 390 (%44,9)
35–39	2 348 295 (%51,2)	80 650 (%56,5)	157 143 (%43,2)	61 100 (%38,9)
40–44	1 858 920 (%43,4)	65 790 (%47,6)	122 816 (%35,3)	47 880 (%31,6)
45–49	1 348 475 (%35,3)	50 850 (%39,2)	91 012 (%27,3)	37 080 (%25,0)
50–54	1 090 775 (%26,5)	40 410 (%29,4)	71 811 (%18,8)	32 070 (%18,3)
55–59	855 225 (%21,0)	31 870 (%23,4)	53 338 (%13,6)	25 920 (%14,2)
60–64	610 570 (%17,0)	22 390 (%18,6)	35 290 (%10,0)	17 480 (%10,6)
65–69	395 455 (%13,4)	13 870 (%14,2)	21 782 (%7,3)	10 880 (%7,7)
70–74	258 235 (%9,7)	8980 (%10,8)	14 206 (%5,3)	7 630 (%5,5)
75–79	828 490 (%35,2)	20 850 (%29,8)	29 957 (%14,8)	19 210 (%16,7)
80–84	365 730 (%24,7)	13 000 (%29,1)	19 379 (%14,8)	11 880 (%16,2)
≥85	428 280 (%27,7)	12 820 (%31,6)	20 062 (%17,5)	12 850 (%18,9)

Tablo 14 Ülkelere göre yetersiz aşılanmış kişilerin sayıları ve oranları (The HDR UK COALESCE Consortium, 2024, s. 3)

Tüm bu verilerle birlikte, COVID-19 pandemisi sürecinde gözlenen aşı karşıtlığının ya da tereddüdünün, birçok unsurla olan etkileşiminden söz edilebilse de temeli eşitsizliklere dayalı toplumsal yapının, pandemide aşı meselesini kapsayan bir biçimde sorun ürettiği söylenebilir.

⁵⁷ Araştırmayı okumak için bkz. [https://www.thelancet.com/journals/lancet/article/PIIS0140-6736\(23\)02467-4/fulltext#%20](https://www.thelancet.com/journals/lancet/article/PIIS0140-6736(23)02467-4/fulltext#%20) Erişim: 16.01.2024

3.4. COVID-19 PANDEMİSİ SÜRECİNDE EŞİTSİZLİKLER ve GEMİ METAFORU

COVID-19 pandemisini sadece bir sağlık krizi olarak nitelemek, pandemi sürecine ilişkin birçok konunun göz ardı edilmesi anlamına gelebilir. Benzer şekilde, pandemi boyunca, birçok ülkenin siyasi erki tarafından sıklıkla tekrarlanan “hepimiz aynı gemideyiz” söylemi, toplumsal eşitsizliklerin üzerini örten yönüyle dikkat çekicidir. Oysa, COVID-19 pandemisinin, birbirinden farklı toplumsal sınıfları aynı şekilde etkilemediği görülmektedir. Bir söylem olarak “hepimiz aynı gemideyiz” ifadesi, aslında yaşanan her krizde emekçi sınıflara hitaben sarf edilir. Çünkü zaten zor şartlar altında yaşamakta olan emekçi sınıfların koşulları, kriz ortamlarında iyice kötüleşir ve bu durumda siyasi iktidar, hatta toplumsal sistem, hedef haline gelebilir. Dolayısıyla var olan durumun bu ve benzeri söylemlerle ya da alanlarında “uzman” kişilerin çabalarıyla manipüle edilmesi ihtiyacı doğar. Ancak var olan tüm çabaya karşı, pandemi hakkında yapılan birçok araştırma, bu süreçten etkilenenlerin sınıfsal dağılımını göstererek, gemi analogisini yanlışlar. Bununla birlikte, bu durumun COVID-19 pandemisiyle sınırlı olmadığı, ondan yaklaşık yüz yıl önce ortaya çıkan İspanyol Gribinin, sınıfsal eşitsizlikler ile ölüm oranları arasındaki ilişkiyi açığa çıkarması bakımından onunla benzerlikler taşıdığı söylenebilir.

COVID-19 pandemisi sürecine ilişkin eşitsizliklerden bahsetmeden önce, eşitsizlik kavramından ne anlaşılması gerektiği, sağlığın toplumsal belirleyicilerinin neler olduğu ve İspanyol Gribi’nde bu unsurların nasıl ele alınabileceği sorularını takip etmek konunun daha iyi anlaşılması için yol gösterici olabilir.

3.4.1. Sağlık Alanındaki Eşitsizlikler ve Sağlığın Toplumsal Belirleyicileri

Karl Marx ve Friedrich Engels özel mülkiyete dayalı eşitsizliklere dair şu ifadeleri kullanır.

Özel mülkiyeti ilga edeceğiz diye infiale kapılıyorsunuz. Ama halihazırda özel mülkiyet sizin toplumunuzun onda dokuzu için mülga durumda, tam da ancak onda dokuz için hiç var olmaması sayesinde var olabiliyor. Yani siz, toplumun muazzam bir çoğunluğunun mülksüzlüğünü zorunlu koşul olarak varsayan bir mülkiyeti ortadan kaldırmak istemekle itham ediyorsunuz bizi. Sözün kısası, sizin mülkiyetinizi ilga etmek istemekle itham ediyorsunuz bizi. Elhak, bunu istiyoruz biz. [...] Özel mülkiyetin ilgasıyla her türlü faaliyetin sona ereceği, genel bir tembelliğin sökün edeceği itirazını yönelttiler bize. Öyleyse, burjuva toplumunun çoktan miskinlikten çöküp gitmesi gerekirdi; çünkü

çalışanların eline bir şey geçmiyor, eline bir şey geçenlerse çalışmıyor [...] (Marx ve Engels, 2018, s. 70-71).

Marx ve Engels, bu metinde vurguladıkları, özel mülkiyet ile eşitsizlikler arasındaki ilişkiyi, *artı değer* kavramıyla ayrıntılandırırlar. Buna göre işçiler, elde ettikleri ücretin çok daha üzerinde bir değer üretmektedirler. Ancak işletme sahibi kendisinin hiçbir katkısı olmamasına rağmen, bu değere el koymaktadır. Dolayısıyla, işçilerin ödenmemiş emeği olarak ortaya çıkan *artı değer*, sermaye sınıfına akmakta ve bu durum büyük bir eşitsizlik yaratmaktadır.

Sağlık alanındaki eşitsizliklere bu çerçevenin bir parçası olarak baktığımızda, sağlıkta genetik faktörlere dayanmayan, beslenme, barınma, gelir düzeyi, çalışma koşulları ve erken çocukluk bakımı gibi toplumsal belirleyicilerin öne çıktığı görülür (Akalın, 2015, s. 37). Dolayısıyla, işçi sınıfının ürettiği *artı değer*in belirli ellerde birikmesinin oluşturduğu eşitsizliklerin, sağlığın toplumsal belirleyicileri üzerinde olumsuz etkilerinden söz edilebilir.

Birleşik Krallık, ABD ya da Fransa gibi yüksek gelirli ülkelerde, halkın refah düzeyinin ülke gelirine paralel olarak yüksek olduğu gibi bir algı, gerçeği yansıtmamaktadır. Hatta böyle ülkelerde, sosyo-ekonomik durum ve etnik köken gibi değişkenlere bağlı olarak, eşitsizliklerin çok daha keskin olduğu söylenebilir. Örneğin, Birleşik Krallık'ta Jubilee metro hattının bir ucundaki Canning Town'da ikamet eden Londralıların Westminster'daki hat boyunca sekiz durağı kapsayan bölgedekilere kıyasla ortalama yedi yıl daha az yaşamaları dikkat çekici bir bilgidir. Benzer bir şekilde, Glasgow'da Cathcart sakinleri ile Possilpark ve Ruchill'de oturanlar arasında arasındaki ortalama yaşam beklentisi farkı 15 yıl kadardır. ABD'de bu açının biraz daha geniş olduğu gözlenir. Örneğin, New Orleans'ın zengin ve fakir mahalleleri arasında ortalama yaşam süresinde 25 yıllık bir fark göze çarpar. Bununla birlikte, yoksul mahallelerde yaşayan insanların kardiyovasküler, kanser, diyabet ve KOAH (kronik obstrüktif akciğer hastalığı) gibi hastalıklara yakalanma oranlarındaki yükseklik dikkat çekicidir. İngiltere'de kardiyovasküler hastalıklardan ölümlerin, en yoksul %20'lik kesimde üç kat daha fazla yaşanmasının da benzer bir şekilde sağlığın toplumsal belirleyicileriyle ilişkili olduğu söylenebilir (Bambra, Lynch ve E. Smith, 2021, s. 4).

İngiltere'de yapılan bir araştırmada, var olan sınıfsal eşitsizliklerin, yedi pandemiye eşdeğer oranda can kaybına yol açtığı öne sürülmektedir. Tablo 15, bu araştırmada elde

edilen, ülkelere göre değişen intihar, uyuşturucu zehirlenmesi ve eşitsizliğe dayalı yıllık ölüm oranlarını göstermektedir. Tabloya göre, eşitsizliklere bağlı ölüm oranlarının, intihar ve uyuşturucu zehirlenmelere kıyasla oldukça yüksek olduğu görülmektedir. Bununla birlikte, intihar, uyuşturucu zehirlenmeleri ve eşitsizliklerden kaynaklı ölümler, bu çalışmada ayrı ayrı ele alınmış olsa da bu değişkenlerin birbirleriyle olan ilişkisinin, ayrı bir çalışmayı hak ettiği söylenebilir.

Yaş grubu	İlaç Zehirlenmesi					İntihar					Eşitsizlik				
	UK	GB	E&W	Sco	NI	UK	GB	E&W	Sco	NI	UK	GB	E&W	Sco	NI
0-4	1	1	1	0	0	4	4	3	1	0	1040	1043	983	60	-3
5-9	1	1	1	0	0	1	1	1	0	0	97	93	92	1	4
10-14	3	3	2	1	0	20	18	15	3	2	58	54	45	9	4
15-19	63	59	46	13	4	195	182	161	20	14	280	255	222	33	25
20-24	194	181	150	31	13	395	364	321	43	31	266	221	152	69	46
25-29	356	339	271	67	17	461	428	370	58	33	583	562	440	122	21
30-34	528	508	395	114	19	519	483	422	61	36	1160	1122	890	232	38
35-39	672	655	516	139	17	531	500	432	68	31	1958	1880	1557	324	78
40-44	734	719	558	161	15	663	633	547	86	31	3189	3119	2651	467	70
45-49	632	618	490	127	14	737	703	611	92	34	5032	4853	4226	627	179
50-54	467	456	365	91	11	684	653	574	80	31	6470	6287	5412	876	183
55-59	284	277	232	46	6	523	504	442	62	19	8377	8149	6993	1156	228
60-64	189	184	158	26	5	365	350	309	41	15	11 473	11197	9707	1490	276
65-69	116	115	100	15	2	287	278	249	29	9	16 053	15629	13 609	2019	424
70-74	74	72	63	9	2	209	204	180	23	6	18 497	18070	15 649	2421	426
75-79	56	55	49	6	1	162	158	142	16	4	21 398	20961	18 371	2591	436
80-84	41	40	39	2	1	128	127	118	9	1	22 305	21982	19 501	2481	322
85-89	29	29	27	2	0	95	94	88	5	1	17 154	16886	15 194	1692	268
90+	22	22	21	1	0	56	56	52	4	0	11 957	11799	11 319	481	158
Total	4460	4334	3483	850	126	6038	5739	5039	701	298	147346	144164	127013	17150	3182

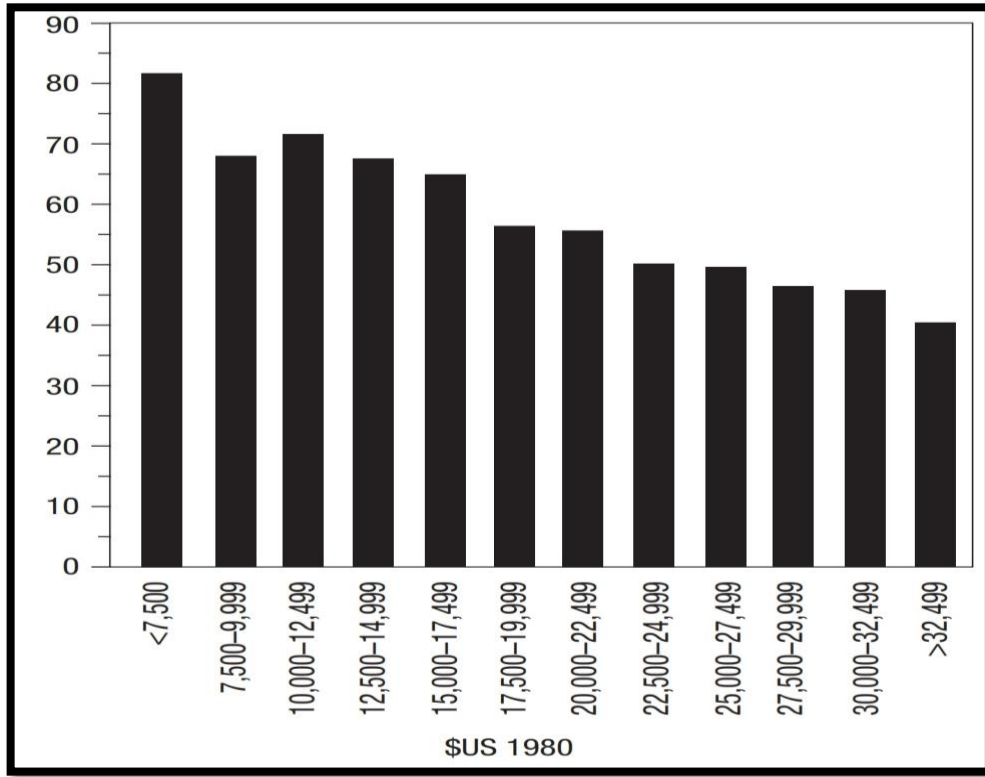
*UK, Birleşik Krallık; GB, Büyük Britanya; E&W, İngiltere ve Galler; Sco, İskoçya; NI, Kuzey İrlanda

Tablo 15 Yaşa göre intihar, uyuşturucu zehirlenmesi ve eşitsizliğe bağlı ölümlerin tahmini sayısı_2013-2017 yıllık ortalama, toplam nüfus_ (McCartney, Leyland, Walsh, ve Dundas, 2021).

Şekil 8, benzer bir şekilde, ABD’de gelir düzeyi ile ölüm oranlarını ilişkilendiren bir araştırmaya aittir. Şekilde, 300 beyaz erkeği kapsayan araştırmanın verileri görülmektedir. Buna göre, artan gelire eşlik eden ölüm oranlarındaki düşüş dikkat çekicidir.

Dünya Sağlık Örgütü’nün yayımladığı *Sağlığın Toplumsal Belirleyicileri* adlı kitapta, iyi bir sağlık politikasının, eğitim alanına ilişkin iyileştirmeleri, güvencesizliği ve işsizliği azaltmayı ve barınma koşullarını iyileştirmeyi hedeflemesi gerektiği belirtilir (Wilkinson ve Marmot, 2003, s. 11). Kitapta yapılan bu vurgu, sağlık alanındaki sorunların arka planına işaret etmesi bakımından önemli görülebilir; buna karşın, kapitalist üretim tarzının egemen olduğu ülkelerde, bu hedeflerin ötesine geçmenin mümkün olamayacağı,

bu ifadenin alt metni olarak okunabilir. Çünkü işsizliğin ve güvencesizliğin tamamen ortadan kaldırılması hedefi, kapitalizmin temel motivasyonlarıyla uyumsuz görülebilir.

Şekil 8 Gelir düzeyi ve ölüm oranı ilişkisi (Wilkinson, 2002, s. 73)

Sağlığın Toplumsal Belirleyicileri adlı kitapta işaret edilen saptamalardan bir diğeri, sosyal ilişkilerin niteliği ile sağlık ilişkisidir. Bu saptamaya göre, sosyal uyumun varlığında, karşılıklı güvenin ve saygının olduğu toplumlarda, insanların sağlıklarını koruyabilmesi olası iken, tam tersi bir koşulda bu mümkün olmamaktadır. Eşitsizliklerin varlığının, iyi sosyal ilişkiler üzerinde bozucu bir etki yarattığı söylenebilir. Gelir eşitsizliğinin yüksek düzeyde olduğu toplumlarda, daha az sosyal uyuma, daha fazla şiddet içeren suç eşlik eder. Sosyal uyum seviyesi ve kalp hastalıkları arasındaki ilişki üzerine yapılan bir araştırmada, sosyal uyum seviyelerine sahip bir toplulukta, koroner kalp hastalığı oranlarının düşük olduğu gözlenirken, sosyal uyumun azalmasıyla, kalp hastalığı oranlarında dikkat çekici bir yükselme fark edilir (Hylton, 2003, s. 31-32; Wilkinson ve Marmot, 2003, s. 22). Yapılan bu ve benzeri araştırmalarda, insan sağlığını korumanın, biyo-medikal önlemlerin ötesinde bir perspektifi gerektirdiği görülmektedir. Dolayısıyla, sağlık alanında yaşanan sorunların önüne geçilmesi için, bu alana dair kaynakların daha adil paylaşılması ya da sağlık hizmetlerine erişim konusunda eşitliğin

sağlanması yeterli olmayabilir Bunun için, “sağlıkta eşitsizlikler üreten haksız sosyo-ekonomik düzenin değişmesi gereklidir. Sağlıkta eşitlik ancak toplumsal kaynakların ‘herkese gereksindiği kadar’ dağıtıldığı bir toplumda tam olarak sağlanabilir” (Akalin, 2015, s. 51).

3.4.2. Sınıfsal Eşitsizliklerin İspanyol Gribi Sürecine Etkisi

1918 yılında başlayıp, üç yıl süren İspanyol Gribinin, Birinci Paylaşım Savaşı’nda yaşamını yitiren insanların toplamından en az iki kat kadar fazla bir ölüm oranına sahip olduğu düşünülmektedir. Bundan dolayı, İspanyol gribinin, COVID-19 pandemisine kıyasla daha şiddetli bir seyri olduğu ifade edilebilir. Ayrıca, bir asır arayla yaşanan iki pandemi arasında, dünyada pek çok şey değişmesine karşın, her ikisinin de sağlık krizini aşan yönleri ve içerdiği sınıfsal çelişkiler bakımından benzerlikleri mevcuttur.

1918 yılının Mart ayında ABD’de ortaya çıkan İspanyol Gribi, sonrasında Avrupa, Avustralya, Çin ve Kuzey Afrika’ya yayılır. İspanya’da başlamasa da salgının İspanyol gribi olarak adlandırılması, hastalığın ilk önce İspanya nüfusunu derinden etkilenmesiyle ilişkilidir. Salgının ortaya çıktığı süreçten daha ölümcül seyreden ikinci dalgası, aynı yılın Ağustos ayında Fransa’da başladıktan sonra hızla tüm dünyaya yayılır. Salgının sebep olduğu can kayıplarının çoğu, Birinci Paylaşım Savaşı’nın sonlarına doğru, 1918 yılının Eylül-Aralık ayları arasında yaşanır. Salgın sırasında yaşamını yitirenlerin niceliğine dair kesin kayıtlar olmasa da bazı kaynaklar bu sayının, dünya genelinde 24,7-39,3 milyon arasında değiştiğini (Boianovsky ve Erreygers, 2021, s. 91), bazıları ise toplam sayının 25-100 milyon arasında olabileceğini öne sürer (Ryan, Olson, Glarum, ve Kirchner, 2009, s. 24).

Şekil 9 1918 yılında ABD'de İspanyol Gribi'nin ortaya çıktığı yer olarak düşünülen Camp Funston'da salgın sebebiyle kurulan bir hastane (Yolun, 2020, s. 74)

İspanyol gribi Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarına denk gelir. Birinci Paylaşım Savaşı sürecinde, olumsuz koşullardan dolayı zayıf düşmüş, zihnen ve bedenen yıpranmış yoksul halk ve askerler, bir de grip salgınıyla sarsılır. Salgın sebebiyle yaşanan can kayıplarının niceliğine dair kesin bir veri olmasa da İstanbul Şehremaneti ve Sıhhiye Mecmuası, binde 5 dolaylarında bir orana işaret eder. Kentin o dönem 1,100,000 civarında olan nüfusu göz önünde bulundurulduğunda, bu niceliğin 5,500 civarında olduğu söylenebilir. Gazeteci ve yazar Ahmed Emin Yalman (1888-1972) ise İstanbul'da salgından bir yıl önce 1917 yılında, toplam ölümlerin 25,270 olduğunu 1918 yılında bu sayının 40,594 olarak görüldüğünü belirtir. Dolayısıyla yaklaşık 15,000 kişilik artış, salgınla ilişkilendirilir. Nazım Hikmet Ran (1902-1963) *Kuvayi Milliye* adlı yapıtında, bu dönem halkın yaşadığı sıkıntıları anlatırken salgına da vurgu yapar (Yolun, 2020, s. 78-80):

Biz ki İstanbul şehriyiz,
Seferberliği görmüşüz:
Kafkas, Galiçya, Çanakkale, Filistin,
Vagon ticareti, tifüs ve İspanyol nezlesi,
bir de ittihatçılar,
Bir de uzun konçlu Alman çizmesi
914'den 18'e kadar yedi bitirdi bizi.
[...] Yedikleri mısır koçanıydı ve arpa
ve süpürge tohumu
ve çöp gibi kaldı çocukların boynu.
Ve lakin Tarabya'da, Pötişan'da ve Ada'da Kulüp'te
aktı Ren şarapları su gibi [...] (Hikmet, 1992, s. 23)

Nazım Hikmet, İspanyol gribini de içine alan döneme ilişkin yazdıklarıyla, o dönem yaşanan sınıf çelişkilerini bir yönüyle gözler önüne serer. Bu çelişkilerin, salgın dönemindeki etkileri, birçok araştırmaya konu olur.

ABD Halk Sağlığı Hizmetleri'nde, istatistikçi olarak çalışmış olan Edgar Sydensricker'in 1931 yılında İspanyol gribine yönelik yaptığı çalışma,⁵⁸ 1918 yılında gerçekleşen grip salgınında, "gemi anolojisi"nde savunulan anlayışın tersine bir sürece işaret eder. Sydensricker, 1918'de ABD'de yapılan ulusal bir ankette yer alan 112.317 katılımcının verilerinden yola çıkarak, salgında yaşamlarını yitirenlerin sınıfsal konumlarını açığa çıkarır. Sydensricker'in yaptığı araştırmaya göre salgın özellikle emekçi sınıfları vurur (Sydenstricker, 1931, s. 154-170; Morabia, 2021, s. 2235).

Birleşik Krallık'ta yapılan benzer araştırmalar, Sydensricker'in bulgularıyla örtüşen sonuçlara ulaşır. Tablo 18, Birleşik Krallık'ta bölgeler arasında var olan eşitsizliklerin, İspanyol gribi sürecindeki ölüm oranlarına yansımaları gösterir. Buna göre kuzey veya Midlands'te (ve Galler'de) ölüm oranlarının yüksek olduğu, güney bölgesinde ise ölüm oranlarının düşük olduğu görülmektedir. Tablo'da coğrafi eşitsizliklerin düzeyi dikkat çekicidir. Örneğin, İngiltere'nin kuzeydoğusunda bulunan Newcastle yakınlarındaki Hebburn'de ölüm oranı 100.000'de 1194 iken, güneydoğuda bulunan Surrey'deki

⁵⁸ Edgar Sydensricker'in 1931 yılında yaptığı araştırmanın tamamını okumak için bkz. <https://www.istor.org/stable/4579923> Erişim Tarihi: 28.10.2023

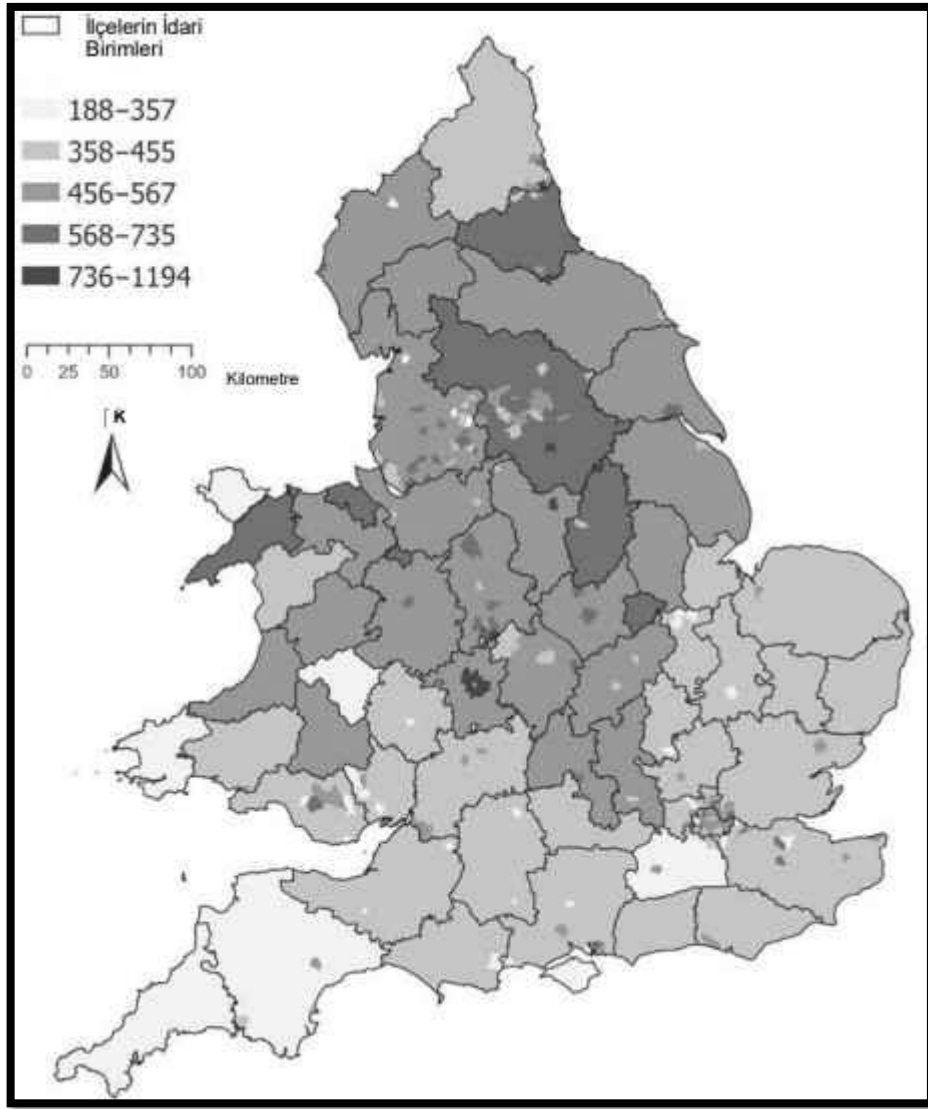
Sutton'da en düşük ölüm oranı 100.000'de 188'dir; yani ölüm oranları kıyaslamasında, en yüksek ve en düşük ölüm oranına sahip iki yer arasında altı kat fark gözlenir.

Kasaba	İlçe	Bölge	100.000 Kişi Başına Ölüm Oranı
<i>En yüksek oranlar</i>			
Hebburn	Durham	Kuzey	1,194
Jarrow	Durham	Kuzey	887
Kidderminster	Worcestershire	Midlands	849
Barnsley	Yorkshire	Kuzey	835
Wallsend	Northumberland	Kuzey	828
<i>En Düşük Oranlar</i>			
Hereford	Herefordshire	Güney	277
Sutton	Surrey	Güney	188
Woking	Surrey	Güney	225
Winchester	Hampshire	Güney	250
Taunton	Somerset	Güney	272

Tablo 18. 1918 İspanyol Gribi sürecinde İngiltere'de en yüksek ve en düşük ölüm oranlarına sahip yerleşim yerleri (Bambra, Lynch ve E. Smith, 2021, s. 26)

Şekil 10, Tablo 18'e uyumlu bir şekilde Birleşik Krallık'ta İspanyol gribi kaynaklı ölüm oranlarının coğrafi dağılımını gösterir. Buna göre kuzey bölgelerinin ve ilçelerinin, güneydekilere göre çok daha yüksek ölüm oranına sahip olduğu görülmektedir.

Belirli bir ülke içinde var olan eşitsizliklerin, salgın sırasında ölüm oranlarına etkisinin yanı sıra ülkeler arası eşitsizliklerin toplam ölüm oranlarına yansımaları da dikkat çekicidir. İspanyol gribi sürecinde, dünyada salgın sebebiyle ölüm oranının en yüksek olduğu yerlerin, sömürgeleştirilmiş, yoksul ülkeler olduğu gözlenir. Bu bağlamda, Kenya 5,8 ölüm oranı ile ilk sıradadır; ikinci ise yüzde 5,2 ile Hindistan'dır. O dönem, nüfusunun 320 milyon civarında olduğu düşünüldüğünde, Hindistan'da 16-17 milyon can kaybının olduğu tahmin edilmektedir. Bir sonraki en yüksek toplam ölüm oranları sırasıyla Guatemala (yüzde 3,9) , Madagaskar (yüzde 3,5), Güney Afrika (yüzde 3,4), Mauritius (yüzde 3,2) ve ile Endonezya (yüzde 3,0) olarak görülür (Barro, Ursúa ve Weng, 2020, s. 5).

Şekil 10 İspanyol Gribi salgınında, 100.000 nüfus başına (beşte birlik dilimlere ayrılmış), İngiltere ve Galler'deki yerel ölüm oranlarının haritası (Bambra, Norman, & Johnson, 2020, s. 609)

Sağlığın toplumsal belirleyicileri ile hastalık ilişkisi, birçok örnekte benzer sonuçları doğurmaktadır. Örnekleri çeşitlendirmek gerekirse, 2009 yılında yaşanan H1N1 grip salgını, benzer bir etkileşimi açığa çıkarır. Bu bağlamda, o dönem Meksika'daki can kayıplarının yüksek gelirli ülkelere göre çok daha fazla olmasının arka planında bu ilişki görülebilir (Charu, ve diğerleri, 2011, s. 985).

Yüksek gelirli ülkelerde ise, örneğin İngiltere'de H1N1 kaynaklı ölüm oranı bakımından, en yoksul ve en az yoksul mahalleler arasında üç kat fark vardır.⁵⁹ Kanada ve ABD'de

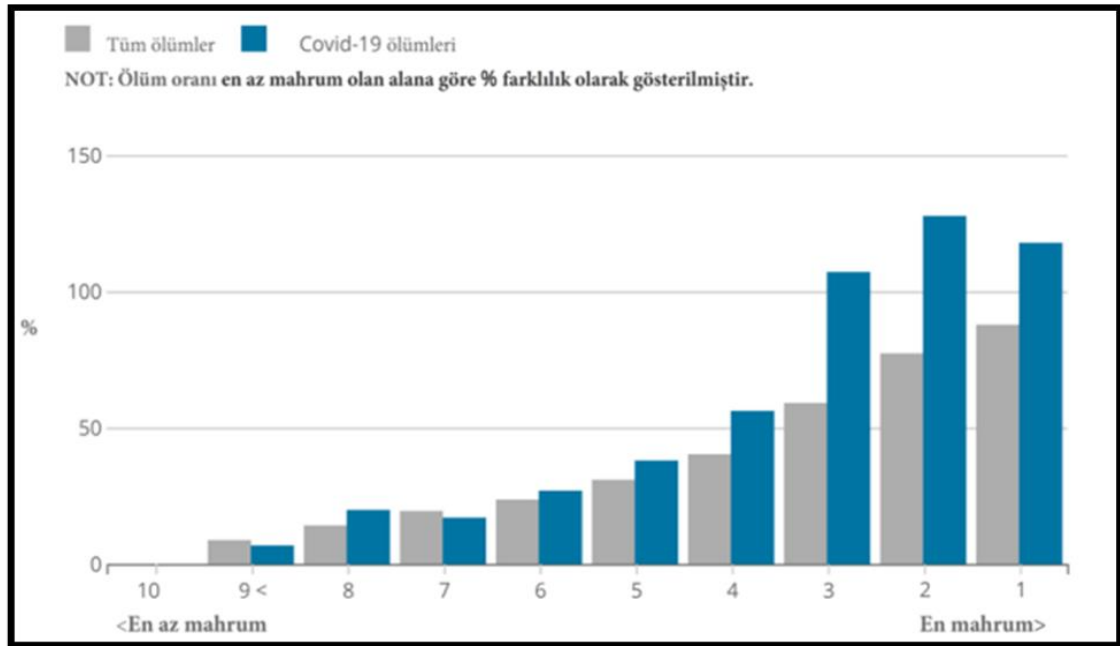
⁵⁹ Bkz. Rutter, P.D., Mytton, O.T., Mak, M. (2012). Socio-economic disparities in mortality due to pandemic influenza in England. *Int J Public Health* **57**, 745–750 <https://doi.org/10.1007/s00038-012-0337-1>. İlgili

konuyla ilgili yapılan birçok araştırmada, benzer sonuçlara ulaşılmaktadır:⁶⁰ Sosyo-ekonomik koşullar, morbidite, mortalite ve semptom şiddetine etki etmektedir (Bambra, Riordan, Ford ve Matthews, 2020, s. 964).

İspanyol Gribi sürecinde ve daha birçok örnekte deneyimlenen, yoksul insanların hastalıktan etkilenme seviyesinin yüksekliğine benzer şekilde, COVID-19 pandemisi boyunca, insanların virüsten etkilenme seviyesinin eşitsiz bir seyri olduğu söylenebilir.

3.4.3. COVID-19 Eşitsizlikleri

COVID-19 pandemisi boyunca, toplumun belirli katmanlarının virüse karşı daha savunmasız olduğu görülebilir. İnsanların sahip oldukları meslekler, çalışma/barınma koşulları ve sağlık hizmetlerine erişim gibi birçok değişkene bağlı olarak pandemiden etkilenme oranları değişir.

Şekil 11 COVID-19 kaynaklı ölümlerin bölgeler arası yoksunluğa göre farkı, İngiltere (ONS, 2020a)

Örneğin, pandemi sürecinde virüsün daha fazla insana bulaşmasını önlemek için tasarlanan karantina uygulamasının, iş güvencesi olmayan ve gündelik işlerle geçimini sağlayan insanlar için virüsün dışında yaşamsal bir sorun olduğu gözlenir. Bunun yanı

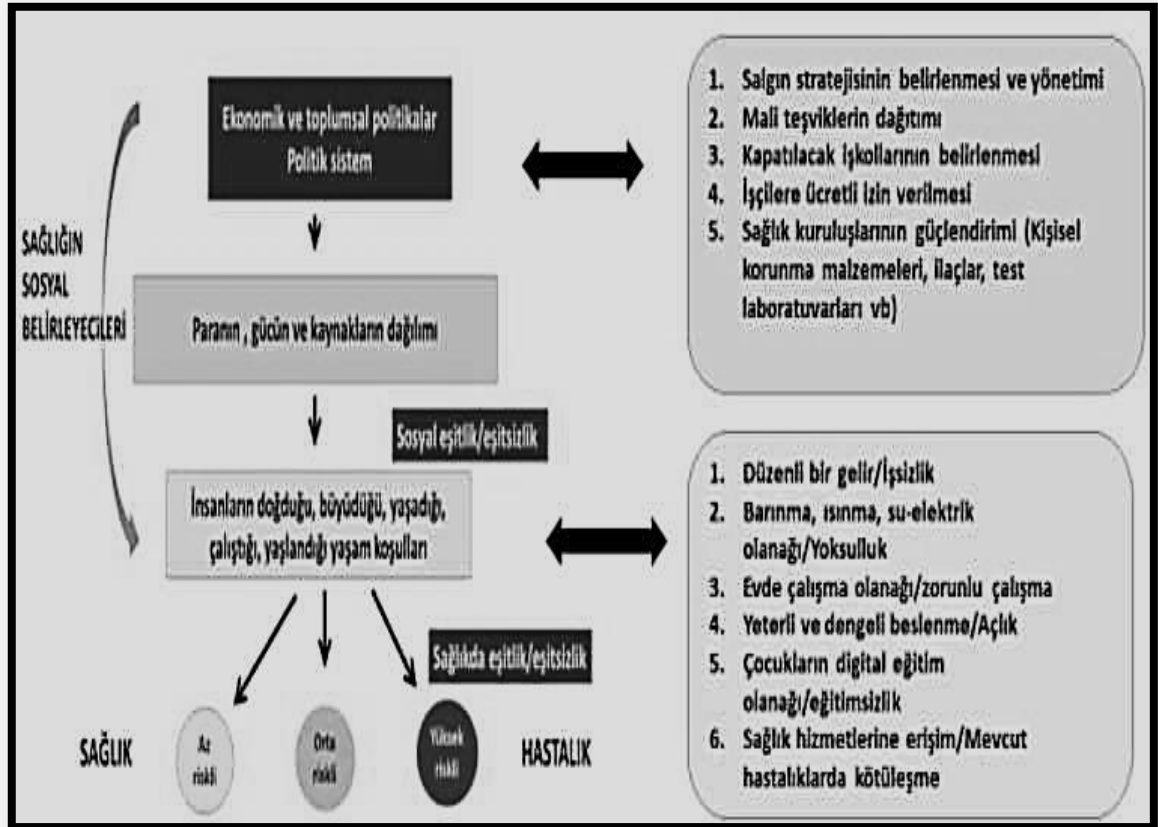
makaleye çevrimiçi erişmek için bkz. <https://link.springer.com/article/10.1007/s00038-012-0337-1#citeas>
Erişim Tarihi: 15.11.2023.

⁶⁰ Konuya ilişkin makaleleri çevrimiçi okumak için bkz. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3464856/> ;
<https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4608246/> Erişim Tarihi: 15.11.2023.

sıra, özellikle kent merkezlerinde çalışan işçiler, pandemi sürecinde önerilen ‘maske, mesafe ve hijyen’ önerilerine, olumsuz ulaşım ve çalışma koşulları sebebiyle uymakta zorlanırlar. Dolayısıyla, COVID-19 virüsüne daha fazla maruz kalırlar.

İngiltere ve Galler’de, 2020 yılının Mart, Nisan ve Mayıs aylarını kapsayan dönemde, COVID-19 sebebiyle yaşamını yitirenlerin mesleklere göre dağılımı, var olan eşitsizliği açığa çıkarması bakımından dikkat çekicidir. Ulusal İstatistik Ofisi’nin (the Office of National Statistics_ONS) hazırladığı geniş ölçekli analize göre, fabrikalarda, inşaatlarda, temizlik işlerinde ve güvenlik görevlisi olarak çalışanlar, 100.000 kişi başına 39,7’lik ortalamayla, en yüksek ölüm oranına sahiptir. Bu meslekleri, 39,7 oranıyla bakım, eğlence ve diğer hizmet meslekleri izler. Ağırlıklı olarak kadınların görev aldığı evde bakım işlerinde çalışanlar arasında da ölüm oranlarının yüksek olduğu görülür. Buna karşın, yönetici olarak ve üst düzey kademelerde çalışanlarda, COVID-19 kaynaklı ölüm oranlarının düşüklüğü göze çarpar. Kaliforniya’da yapılan benzer bir araştırma da pandemi sürecindeki mesleki eşitsizliklere dikkat çeker. Çalışan yetişkinler arasında ölüm oranı ilk dönemde (Mart-Haziran 2020) %22 artar. Bu yüksek ölüm oranı, gıda ve tarım işçilerinde %39; ulaştırma ve lojistik işçilerinde %28 ve imalat işçilerinde %23 olarak görülür. Farklı etnik kökenden gelen çalışanlar ve azınlık olarak görülenler için bu mesleki etkilerin daha da yüksek olduğu fark edilir: Oranlar, Latin kökenli gıda ve tarım işçileri için %59; siyahi perakende çalışanları için %36 ve Asyalı sağlık çalışanları %40’dır. Almanya’da pandemi dönemine ilişkin yapılan bir araştırma ise, uzun süre işsiz kalanların hastaneye kaldırılma ihtimalinin çalışanlardan neredeyse iki kat daha fazla olduğunu gözler önüne serer. Gelişmiş bir refah devleti olarak görülen ve eşitlik temelli bir politikaya sahip olduğu varsayılan İsveç’te, varsayımların tersine bir sürecin işlediği görülür; pandemi sürecinde yaşamını yitirenlerin sınıfsal dağılımı İngiltere’de ve “gelişmiş” Avrupa ülkelerindekine benzer bir seyir izler. Pandemi sürecinden daha fazla etkilenen meslek gruplarının yanı sıra, güvencesiz ve kayıt dışı olarak çalışan işçiler için farklı bir zorluk söz konusudur. Çünkü pandemi döneminde yaygın olarak uygulanan karantina önlemleri ve bu gruptakilerin herhangi bir sosyal ve ekonomik güvencesinin olmaması, onları, ihtiyaç duydukları en temel gereksinimlerden yoksun bırakır. Bu durum, birçok örnekte, bu insanları kent merkezlerinin dışına iterek, COVID-19 virüsünün aslında daha da yayılmasına neden olur. Örneğin, Hindistan’da Mart 2020’de, hükümetin karantina kararı almasıyla, kayıt dışı olarak çalışan milyonlarca göçmen işçi,

kırsaldaki evlerine dönmek zorunda kalır. Böylece, hem ulaşım araçlarında yaşanan yoğunluktan dolayı hem de virüsü taşıyan bireylerin kırsal bölgelerde yaşayanlarla karşılaşmalarıyla, COVID-19 daha geniş bir alana yayılır (Bambra, Lynch ve E. Smith, 2021, s. 17-19).

Şekil 12 Sağlığın ve salgının sosyal belirleyicileri (Türk Toraks Derneği, 2020, s. 14)

Dolayısıyla, sağlığın toplumsal belirleyicilerinin, insanların pandemiden etkilenme seviyesinde öne çıkan faktörlerden olduğu söylenebilir (Şekil 12).

DSÖ’nün konuya ilişkin oluşturduğu kavramsal çerçevede sağlığın toplumsal belirleyicileri, ‘yapısal’ ve ‘aracı’ olmak üzere iki kategori altında ifade edilir (Şekil 13). ‘Yapısal belirleyiciler’in iki alt kategorisi vardır: Sosyoekonomik ve politik bağlamı, “yönetim, makroekonomik, sosyal, kamu politikaları, toplumsal ve kültürel değerleri”; Sosyoekonomik konum ise “eğitim, meslek, gelir, toplumsal cinsiyet ve toplumsal sınıfı” kapsar. ‘Aracı belirleyiciler’ olarak ifade edilen ikinci ana kategori, maddi koşullar, davranışsal, biyolojik, psikososyal etmenler ve sağlık sistemini içerir. Bu etmenler “sağlık ve iyiliği” önceler (Akalin, 2015).

Şekil 13 Sağlığın toplumsal belirleyicilerine yönelik DSÖ'nün kavramsal şeması

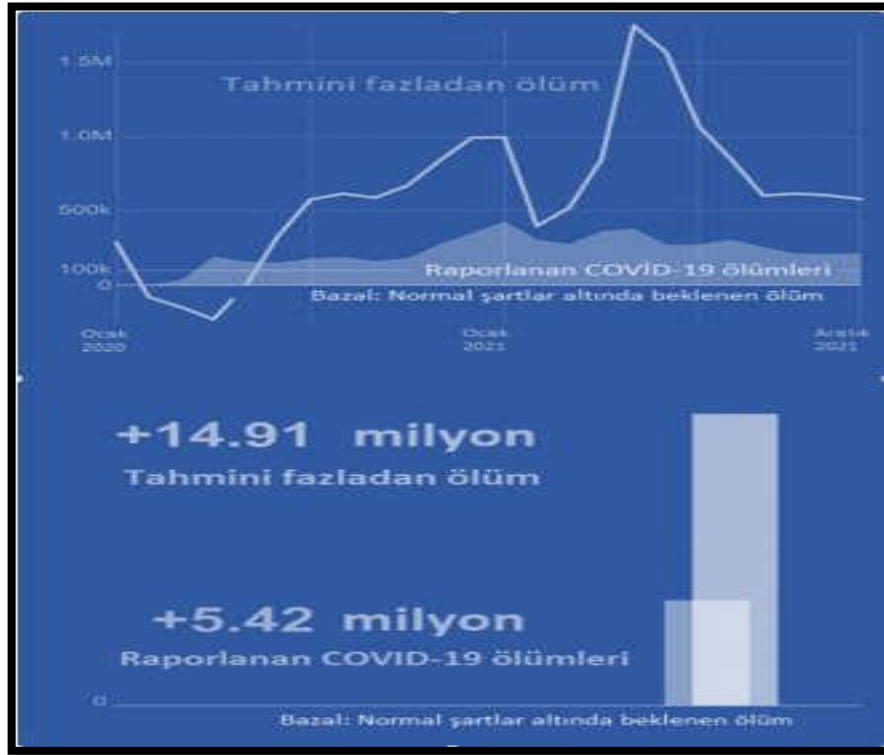
İnsanların 'yaşadığı, çalıştığı, büyüdüğü ve yaşlandığı' olumsuz ortam, onları hipertansiyon, kalp, diyabet, KOAH, kanser, astım, karaciğer-böbrek hastalığı ve kardiyovasküler hastalıklar gibi kronik rahatsızlıklara karşı daha savunmasız hale getirebilir. COVID-19 virüsünün, bu tür kronik rahatsızlığı olanları çok daha fazla etkilemesi ve hastalığın ölümle sonuçlanma olasılığını artırması, emekçi sınıfların COVID-19'u bir *sindemi*⁶¹ olarak yaşamasına neden olur (Bambra, Lynch, & E. Smith, 2021, s. 28).

COVID-19 pandemisi başlamadan önce, sağlıklı gıdaya ulaşmada zaten sorunlar yaşayan, temel hizmetlere erişimde zorlukları olan, olumsuz şartlar altında çalışmak zorunda kalan ve esnek çalışma saatleriyle aşırı yorulan; buna karşın aldığı ücretle temel ihtiyaçlarını bile karşılayamayan, olumsuz barınma koşulları olan ve tüm bu olumsuzlukların içinde fiziksel ve ruhsal hastalıklara yakalanan/yakalanma riski yüksek olan emekçi sınıfların,

⁶¹ Sindemi terimi, ilk kez eleştirel tıbbi antropolog Merrill Singer, tarafından 1990'lı yılların başında, madde kullanımı, şiddet ve HIV ilişkisini açığa çıkarmak için kullanılır. Singer'e göre, iki veya daha fazla hastalığın çakışarak, bu hastalıkların sosyal, psikolojik veya biyolojik olarak etkileşime girmesi, olumsuz koşulları daha da ağırlaştırır. Sağlığın toplumsal belirleyicileri bu etkileşimleri yönlendirir (Mendenhal, Newfield, ve Tsai, 2022, s. 1). *Sindemi* terimine ilişkin daha fazla ayrıntı için bkz. Singer, Merrill (2009). *Introduction to syndemics: a critical systems approach to public and community health*. San Francisco: Jossey-Bass.

pandemi sürecinde sindemik bir etkiyle, COVID-19 virüsünden etkilenme seviyesinin yüksekliği şaşırtıcı görülmemelidir.

Pandeminin bir sindemi olarak yaşanması, dünya ölçeğinde COVID-19 kaynaklı ölüm oranlarının aslında açıklanandan çok daha yüksek olduğunu ifade eder. Yukarıda sözü edilen, bulaşıcı olmayan kronik hastalıklar, COVID-19 ile etkileşime girdiğinde hasta için hayati risk taşımaktadır. Dolayısıyla, pandemi sürecinde, bu kronik rahatsızlıklar sebebiyle gerçekleştiği açıklanan can kayıplarında, COVID-19 faktörünün göz ardı edildiği söylenebilir. Buna ek olarak, hükümetlerin pandemi sürecinde yaşanan ölüm oranlarını, var olandan daha az yansıtmaya eğilimi, COVID-19 ölüm oranları hakkında net bir sayıya ulaşmadaki güçlüklerden bir diğeri olarak görülebilir. Bununla birlikte, son bir yıl içinde yapılan bazı araştırmalarda, sindeminin de göz önünde bulundurularak ölüm oranlarının güncellendiği görülmektedir.

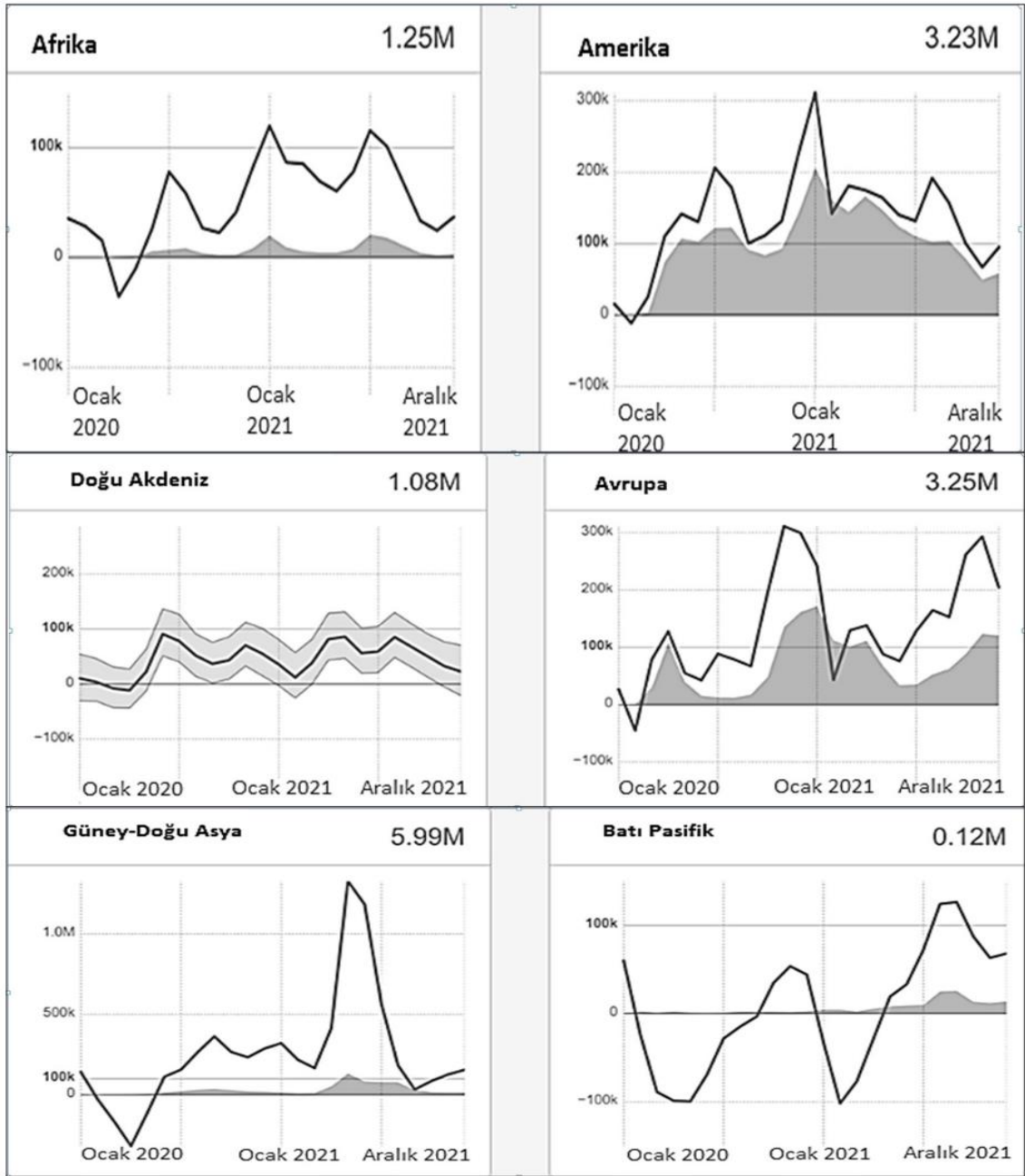

Şekil 14 Ocak 2020 ile Aralık 2021 arasında COVID-19'a bağlı görülen fazladan ölümler (WHO, 2022)

DSÖ'nün 2023 yılında yayınladığı verilerde, 2020-2021 yıllarını kapsayan süreçte, COVID-19 kaynaklı ölüm sayısının, resmi olarak açıklananlara ek olarak, fazladan 15 milyon civarında olduğu görülmektedir (Şekil 14). Ülke bazında da ortalama ölüm sayılarını gösteren DSÖ raporları ile resmi veriler arasında geniş bir açığı gözlenir.

Örneğin, DSÖ'ye göre 2020-2021 yıllarında Hindistan'da 4,7 milyon ölüm gerçekleşir. Hindistan'ın bildirdiği ölüm oranından 10 kat fazla olan bu nicelik, dünyadaki tüm COVID-19 kaynaklı ölümlerin neredeyse üçte birine karşılık gelmektedir. DSÖ, bu ortalamanın “daha önceki yıllarda meydana gelen ölüm sayısı ile salgının yokluğunda beklenen sayı arasındaki fark” göz önünde bulundurularak hesaplandığını ifade eder. Aynı zamanda, doğrudan COVID-19 sebebiyle olmasa da virüsün tetiklemesi sonucunda gerçekleşen ölümler de bu sonuca yansıtılır. Örgütün genel direktörü, Dr. Tedros Adhanom Ghebreyesus ortaya çıkan verileri şöyle yorumlar: "Bu düşündürücü veriler, yalnızca salgının etkisine işaret etmekle kalmıyor, aynı zamanda tüm ülkelerin krizler sırasında daha güçlü sağlık bilgi sistemleri de dahil olmak üzere temel sağlık hizmetlerini sürdürebilecek daha dayanıklı sağlık sistemlerine yatırım yapma ihtiyacına da işaret ediyor"⁶² (WHO, 2022; BBC, 2022).

⁶² Dünya Sağlık Örgütü'nün konuyla ilgili yaptığı açıklamanın ayrıntıları için bkz. <https://www.who.int/news/item/05-05-2022-14.9-million-excess-deaths-were-associated-with-the-covid-19-pandemic-in-2020-and-2021> Erişim Tarihi: 16.11.2023.

Şekil 15 DSÖ bölgelerinde bildirilen ölümler ile fazladan ölümler arasındaki farklar (WHO, 2022)

Washington Üniversitesi'ne bağlı çalışan Sağlık Ölçümleri ve Değerlendirme Enstitüsü (IHME), benzer bir araştırma⁶³ yaparak, 1 Nisan 2023 tarihi itibarıyla, COVID-19'a bağlı toplam can kaybını 18,572,492 olarak açıklar (IHME, 2023). IHME direktörü Chris Murray, hükümetlerin bildirdiği COVID-19'a bağlı ölüm oranlarındaki düşük verilerin,

⁶³ Washington Üniversitesi'nde yapılan araştırmanın ayrıntıları için bkz. <https://covid19.healthdata.org/global?view=cumulative-deaths&tab=trend> Erişim Tarihi: 16.11.2023.

büyük ölçüde, yetersiz test uygulamasıyla ilişkili olduğunu öne sürer (Sarı ve Çöl, 2023, s. 299).

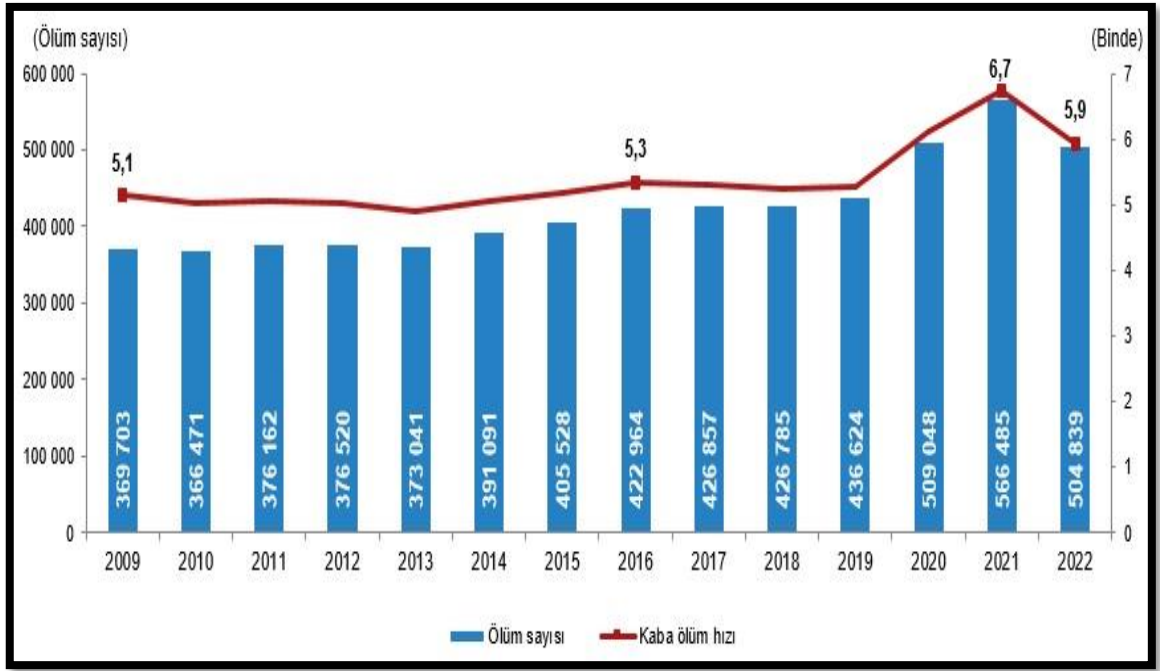
Tüm bu araştırmaların ve yaklaşımların ışığında, “fazladan ölüm”, *sindemi* ve sağlığın toplumsal belirleyicileri gibi yaşanan sürecin nedenlerini açıklamak için kullanılan terimlerin sınırları olduğu söylenebilir. Ancak bu terimler ve benzerleri üzerinden “nedenlerin nedenlerine” yani üretim tarzı ve ilişkilerine ulaşmak mümkün olabilir.

3.4.4. Türkiye’de COVID-19 Eşitsizlikleri

Ülkelerin yaş ortalamasının, COVID-19 kaynaklı can kayıplarının niceliğini etkileyen unsurlardan olduğu öne sürülmektedir. Avrupa’da 65 yaş ve üzeri nüfusun genel ortalamasının %20’lerde olması bu açıdan bir dezavantaj olarak görülür. Türkiye’de ise bu oranın %9 civarında olması sebebiyle COVID-19’a bağlı ölümlerin daha az görülmesi öngörülür (Sarı ve Çöl, 2023, s. 301).

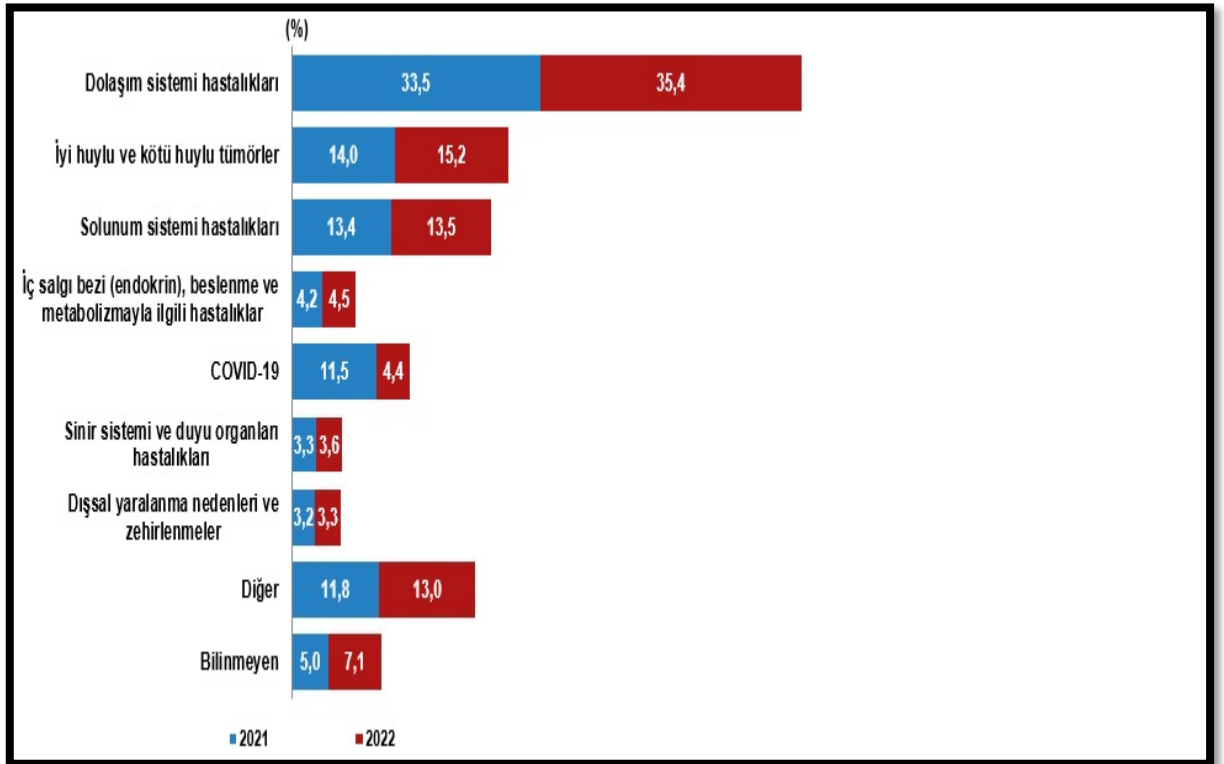
Sağlık Bakanlığı’nın Mart 2023 tarihi itibarıyla açıkladığı verilere göre, COVID-19 kaynaklı yaşanan toplam can kaybı, 102.174’dür.⁶⁴ Ancak, DSÖ’nün yukarıda sözünü ettiğimiz araştırmasında, Türkiye’deki toplam can kaybı ortalama 264.000 olarak görülmektedir. DSÖ, yerel yönetimlerden alınan veriler doğrultusunda bu sayıya ulaştıklarını belirtir. Bununla birlikte, Türkiye İstatistik Kurumu’nun (TÜİK) 2020-2021 yıllarını kapsayan ölüm oranlarını, 2023 yılında açıklamasıyla, bu yıllarda, 200.000 fazladan ölümün gerçekleştiği görülmektedir (TÜİK, 2023).

⁶⁴ Bkz. <https://covid19.saglik.gov.tr/> Erişim Tarihi: 16.11.2023.

Şekil 16 Ölüm sayısı ve kaba ölüm hızı (TÜİK, 2023)

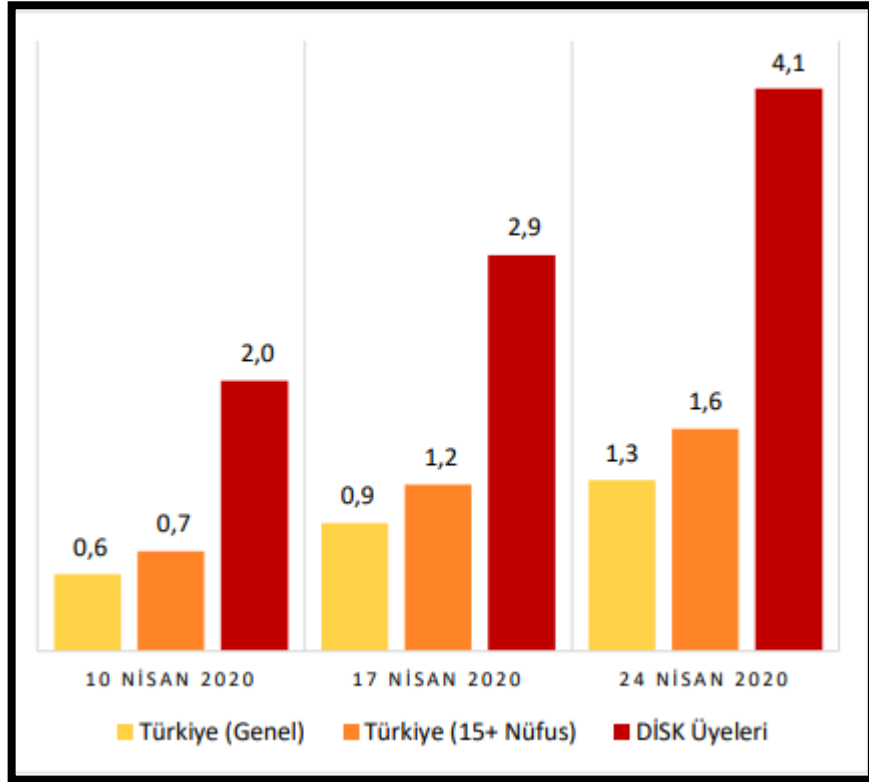
TÜİK'in 2021, 2022 yıllarını kapsayan, nedenlerine göre ölüm oranlarında, fazladan ölümlerin, COVID-19 dışındaki hastalıklara dağıldığı görülüyor. Pandeminin bir sindemi olarak yaşanmasının, bu dağılımda payı olduğu söylenebilir.

Şekil 17 Nedenlere göre ölüm oranı, 2021-2022 (TÜİK, 2023)

TÜİK'in yayınladığı istatistikler, ölüm oranlarının sosyoekonomik arka planı hakkında veri içermese de devletin resmî kurumlarının dışında bazı örgütlerin ve bilim insanlarının topladığı veriler üzerinden, Türkiye'de COVID-19 pandemisi sürecinden etkilenenlerin sınıfsal dağılımına ilişkin çıkarımlar yapılabilir.

Sağlık Bakanlığı'nın 2020 yılı Nisan ayında yayınladığı, Türkiye'deki COVID-19 hastası toplamı ile üyeleri arasında COVID-19 pozitif vaka sayılarını kıyaslayan DİSK (Devrimci İşçi Sendikaları), hazırladığı raporda⁶⁵ iki ortalama arasında geniş bir açının bulunduğunu açıklayarak: “Zorunlu ve acil işler dışında üretimin durdurulmaması, ‘Türkiye evde kal’ kampanyaları yapılırken, işçilerin zorla işe yollanması, işçileri salgınla karşı karşıya bırakıyor. İşçiler iş ve geçim kaygısı nedeniyle virüsün yaratacağı risklerle baş başa çalışmaya zorlanıyor” ifadelerine yer verir (DİSK, 2020, s. 2-4).

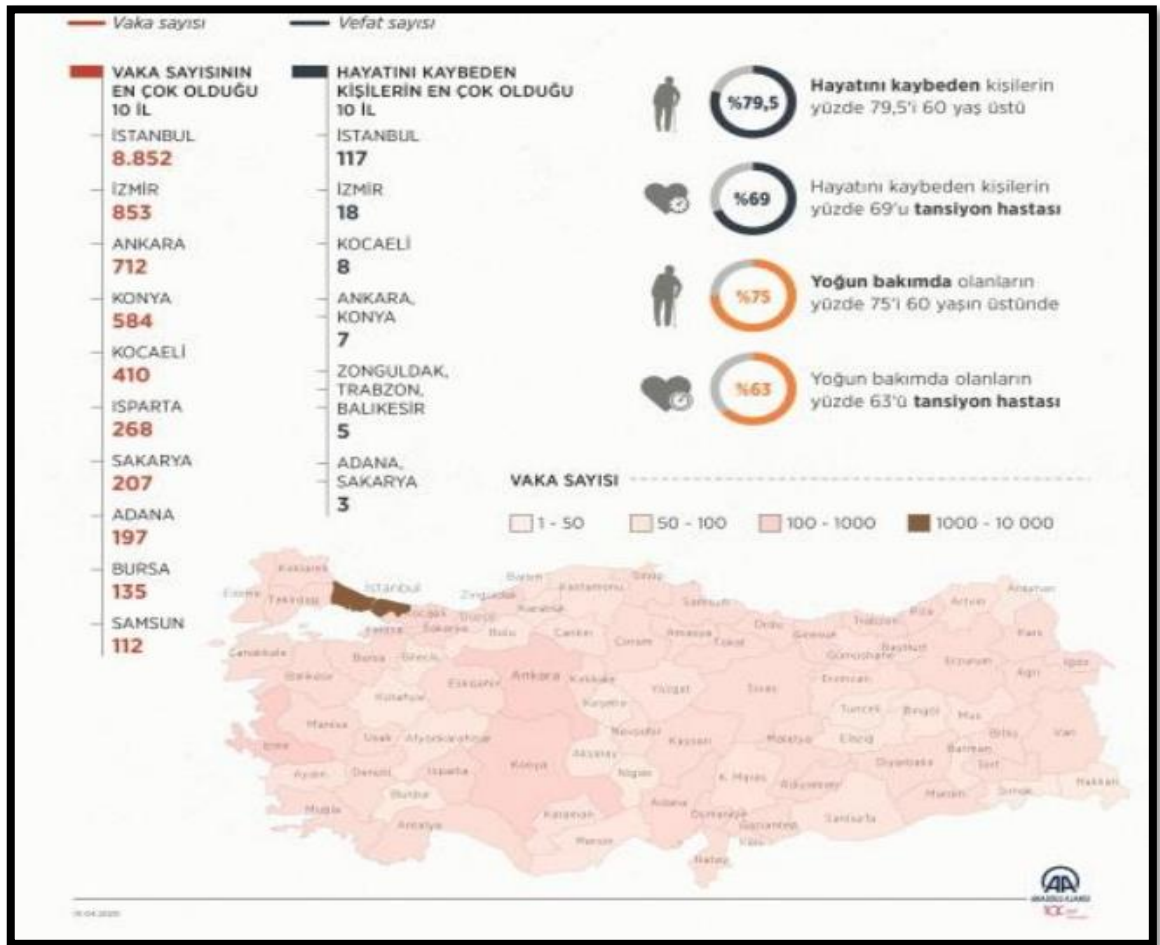
Şekil 18 COVID-19 pozitif vakalarının Türkiye nüfusu ve DİSK üyeleri içindeki oranı (binde)

DİSK'in hazırladığı bu rapor üzerinden, pandemi sürecinde işçilerin daha büyük bir risk altında olduğu yönünde bir çıkarım yapılabilir.

⁶⁵ Raporun ayrıntıları için bkz. <https://disk.org.tr/wp-content/uploads/2020/04/Covid-19-DISK-Durum-Raporu-3-27-Nisan-2020.pdf> Erişim Tarihi: 19.11.2023.

DİSK üyelerinin toplamından daha fazla bir niceliğe sahip, herhangi bir örgütlülüğü ve sosyal güvencesi olmayan, geçici ve gündelik işlerde çalışarak yaşamlarını sürdürmeye çalışanlara ilişkin ise bir veri bulunmamaktadır. Ancak bu koşullar altındaki işçiler arasında mağduriyetin çok daha fazla olduğu tahmin edilebilir.

Bunun yanı sıra, Sağlık Bakanlığı'nın oluşturduğu, pandemi sürecinde sıkça kullanılan Hayat Eve Sığar (HES) uygulamasının sunduğu bazı verilerin, COVID-19'un sınıfsal arka planının okunmasına yardımcı olduğu söylenebilir.

Şekil 19 Nisan 2020 itibarıyla illere göre vaka ve can kayıpları (Çıtak, 2020)

Örneğin, işçi kenti olarak bilinen Kocaeli'nin, Türkiye nüfus sıralamasında ilk on il içinde olmamasına karşın, 2020 yılının Nisan ayında, yani Türkiye'de salgının başlangıcı diyebileceğimiz dönemde, COVID-19 vakalarının en fazla görüldüğü ilk beş il arasında olması ya da benzer şekilde, Zonguldak ilinin Kocaeli ile birlikte en fazla can kaybının yaşandığı ilk beş il arasında yer alması, bu bağlamda dikkat çekicidir (Şekil 19). HES uygulamasından alınan bir haritada, “yüksek riskli bölge” ile “düşük riskli bölge” yan

yana görülmektedir. Sağlıksız yapılaşmanın yoğun olduğu ve genellikle gelir seviyesi düşük olanların yaşadığı Şirinevler’in, “yüksek riskli bölge”, orta ve yüksek gelire sahip olanların daha fazla ikamet edebildiği ve sağlıklı konuta erişimin daha olanaklı olduğu Ataköy’ün, “düşük riskli bölge” olarak görüldüğü haritanın, bölgesel ve sınıfsal eşitsizlikleri yansıttığı söylenebilir. Benzer bir sonuca, *Veloxity* adlı şirketin, 2020 yılının Mart ayında başlatılan, “Evde Kal” çağrısına uyma sıklığını incelediği bir araştırma üzerinden de ulaşılabilir. Pandeminin başlarında gerçekleştirilen yedi günlük bir araştırmanın sonucunda, genellikle orta ve yüksek gelire sahip olanların ikamet ettiği yerler olarak bilinen Kadıköy, Çamlıca, Ataşehir, Fatih, Ataköy, Florya, Bakırköy, Etiler ve Şişli’de evde kalma oranı yüksek iken, gelir seviyesi düşük olanların daha çok ikamet ettiği Esenyurt, Bayrampaşa, Bağcılar, Sancaktepe, Pendik, Sultanbeyli gibi ilçelerde, “Evde Kal” çağrısına katılımın az olduğu görülür (Çıtak, 2020, s. 454-456).

Şekil 20 Pandemide yüksek riskli ve düşük riskli bölgeler: Ataköy-Şirinevler kıyaslaması
(Çıtak, 2020, s. 455)

Dolayısıyla, “Evde Kal” çağrılarında katılımın, düşük ya da yüksek olmasının sınıfsal bir arka planının olduğu söylenebilir.

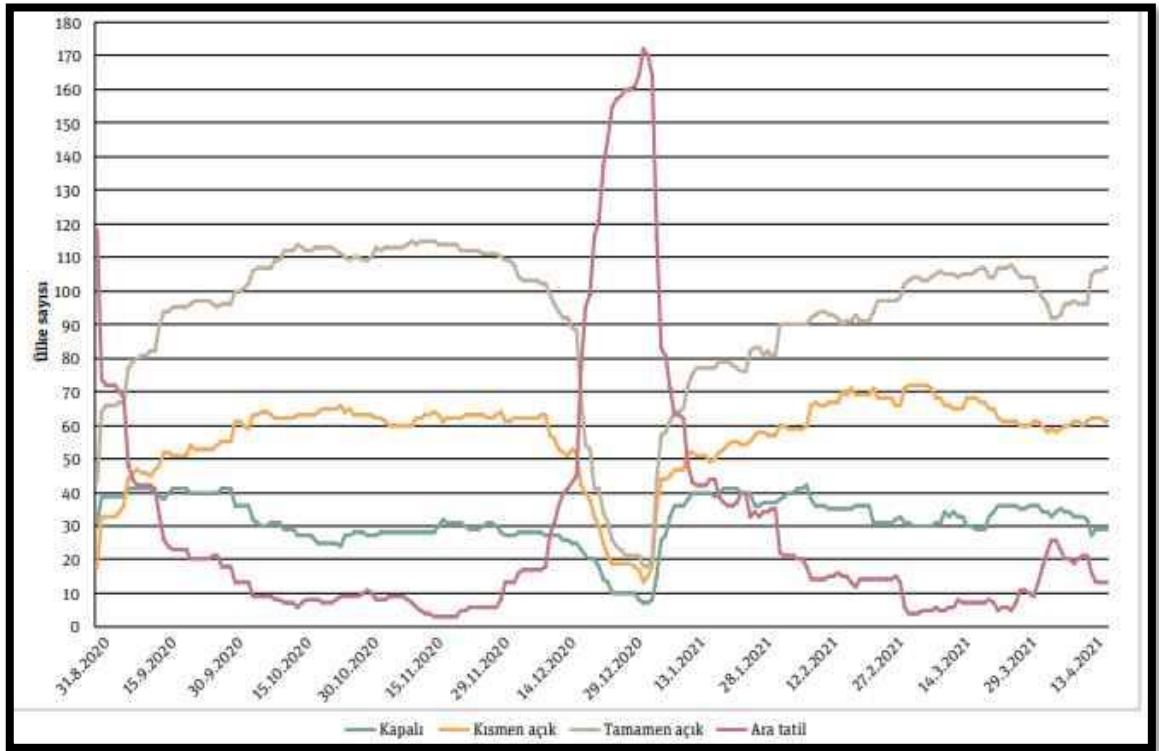
Dünya genelinde, evden çalışamayanlar, çalışmasına izin verilmeyenler ya da dışarıda geçici ve gündelik işlerde çalışanlar, doğal olarak evde kalamaz, toplu ulaşım kullanır ve “maske, mesafe ve hijyen” gibi öneriler, çoğunun standartlarının üzerinde kalır. Sonuç

olarak, pandemi sürecinde, işçi sınıfının önemli bir kısmının virüsle daha fazla temas etmesi, onların bu süreçte çok daha fazla zarar görmesine neden olur.

3.4.5. Pandemi Sürecinde Öğrenciler ve Eğitim-Öğretim

Pandemi sürecinin olumsuz etkilediği toplumun diğer bir kesimini öğrenciler oluşturmaktadır. Bu süreçte, dünyanın birçok ülkesinde okulların kapatılması, çok yönlü bir sorunu ortaya çıkarır.

Her şeyden önce, özellikle yoksul öğrenciler için okulun işlevinin, eğitim-öğretim etkinlikleriyle sınırlı olmadığı, beslenme ve sosyalleşme gibi unsurların, en az bu etkinlikler kadar yaşamsal değeri bulunduğu söylenebilir. Okulda ücretsiz/indirimli ve sağlıklı gıdaya ulaşabilen çocuklar, pandemi sürecinde okullar kapalıyken, bu gereksinimlerini karşılamakta zorlanırlar. Dünya Gıda Programı'nın (World Food Programme) açıkladığı verilere göre, bu dönem boyunca dünya ölçeğinde milyonlarca çocuk, okul yemeğinden mahrum kaldı. 2020 yılının Nisan ayında, bu durumda olan çocukların sayısının 354 milyon olduğu görülmektedir (World Food Programme, 2023; Lancker ve Parolin, 2020).

Şekil 21 Pandeminin eğitime etkisi (Korlu, Bakioğlu ve Gencer, 2021, s. 15)

Pandemide eğitim-öğretimin uzaktan yapılması, derslere katılım için gerekli olan dijital araç-gereçlere ve uygun ortama sahip olmayan öğrenciler için ayrı bir dezavantajı oluşturur. Bu süreçte, öğrencinin internete erişimi olsa bile dersleri takip edebileceği uygun bir cihazın olmaması ya da dersi dinleyebileceği ve katılabileceği sessiz bir ortamın eksikliği, onu eğitim sürecinden uzaklaştırır. Dolayısıyla, öğrencilerin maddi koşulları ile uzaktan eğitimin verimliliği arasında yakın bir ilişkiden söz edilebilir.

“Hepimiz aynı gemideyiz” söyleminin, tüm bu eşitsizliklerin arasında sadece bir retorik olarak kalmasına karşın, yaşanan olumsuzluklar karşısında toplumların büyük oranda sessiz kalması, toplumsal rızanın varlığına yönelik bir işaret olabilir. Bu durumun nasıl mümkün olabildiğine dair bir sorgulamanın, basit bir cevabı olmamakla birlikte, konuyla ilgili yapılacak bir açıklamanın kapsamlı ve katmanlı bir çözümlemeyi gerektirdiği söylenebilir. Böylesi bir çözümleme, ayrı bir çalışmayı hak etse de burada konuya ilişkin giriş niteliğinde bir çerçeve çizilebilir.

3.5. PANDEMİ SÜRECİNDE “BİLGİ”, MEDYA, MANİPÜLASYON ve TOPLUMSAL RIZA

3.5.1. Üretim Tarzı ve İlişkileri Bağlamında Bilincin Oluşumu ve Toplumsal Rıza

Maddi olan ile öznel/ideal (düşünsel) olan arasındaki öncelik sonralık meselesi, felsefenin temel sorunlarından biri olmakla birlikte, gündelik hayatımıza etki eden birçok olayda bu ilişkinin izlerini görebilmek mümkündür.

Maddi olanı imleyen üretim tarzı ve ilişkilerinin bilincin oluşmasındaki rolü, düşünsel *üst-yapının* iktidarı güçlendiren ve onu koruyan etkisi ve kitlelerin rızasının kazanılması gibi konulara ilişkin birçok düşünürün çalışmalarından söz edilebilir. Diyalektik materyalizmin kurucuları Karl Marx ve Friedrich Engels, bu düşünürlerin önde gelenlerinden sayılabilir.

3.5.1.1. Karl Marx ve Friedrich Engels: Egemen Sınıf-Egemen Düşünce

Marx ve Engels, maddi olanın önceliğini vurgulamakla birlikte, madde ve düşünce arasında diyalektik bir ilişki olduğunu kabul ederler. Dolayısıyla, bilinci özerk bir yapı olarak tanımlamazlar; yaşam, bilincin oluşumunda birincil öneme sahiptir. Buna bağlı olarak, hukuk, sanat, siyaset, eğitim ve din gibi *üst-yapıda* konumlandırılan kurumlar, üretim tarzı ve ilişkilerinin, yani maddi yaşamın etkisine açıktır.

Alman İdeolojisi adlı eserlerinde, Marks ve Engels maddi olanın önceliğini üretim ilişkileri bağlamında şöyle açıklarlar:

Egemen sınıfın düşünceleri, bütün çağlarda, egemen düşüncelerdir, başka bir deyişle, toplumun egemen maddi gücü olan sınıf, aynı zamanda egemen zihinsel güçtür. Maddi üretim araçlarını elinde bulunduran sınıf, aynı zamanda, zihinsel üretimin araçlarını da emrinde bulundurur, bunlar o kadar birbirinin içine girmiş durumdadırlar ki, kendilerine zihinsel üretim araçları verilmeyenlerin düşünceleri de aynı zamanda bu egemen sınıfa bağımlıdır (Marks ve Engels, 1999).⁶⁶

Marx ve Engels'in açıkladığı egemen sınıf ve egemen bilinç arasındaki ilişkinin, günümüzde bilgi ve iletişim teknolojilerinin manipülasyon amacıyla kullanılmasıyla daha “gelişkin” bir türevinden söz edilebilir. Bu yaklaşıma göre, kamuoyunun egemen ideoloji ile kuşatılarak yönlendirilmesi, birçok toplumsal olayda karşılaşılan bir uygulamadır. Yakın geçmişten bir örnekle, konu biraz daha ayrıntılandırılabilir.

2003 yılında ABD öncülüğünde başlatılan Irak Savaşı'ndan önce ve savaş sırasında, ana akım medyanın savaş yanlısı ve karşıtı göstericileri tanımlamak için kullandıkları kelimeleri inceleyen Catherine A. Luther ve M. Mark Miller, “savaş karşıtı göstericilerin şiddet, vatansever olmayan, düzensizlik ve tutuklama gibi olumsuz kelimelerle tanımlandığını; savaş yanlısı göstericilerin ise özgürlük, barışçıl, vatansever, sevgi, dindar gibi kelimelerle olumlandığını” tespit eder. Bununla birlikte, göstericilerin savunduğu fikirler yerine, gösteri unsurlarına odaklanan medya, savaş yanlısı göstericilerin, Irak'ı nükleer/biyolojik silahları sebebiyle ülkeleri için tehdit olarak gördükleri ve savaş karşıtı örgütlerin, savaşın asıl sebebin ABD'nin “Orta Doğu”daki ekonomik kaynakları elde etme isteği olduğuna yönelik düşünceleri göz ardı ederek, olayı haberleştirir. Dolayısıyla, oluşturulan bu haber içerikleriyle, savaş yanlısı göstericilerin meşrulaştırılması, savaş karşıtlarının ise gayrimeşru bir zeminde konumlandırılması hedeflenir (Luther, 2005, s. 90; Shoemaker ve Reese, 2014, s. 76).

⁶⁶ Marx ve Engels'in burada sadece değinebildiğimiz egemen sınıf ve egemen bilinç ilişkisine yönelik fikirleri, statik değil dinamik bir ilişkiye vurgu yapar; aksi takdirde diyalektik olmayan bir materyalizmi savunmuş olurlardı. Dolayısıyla, egemenlik ilişkisi, zamanla aşınabilir ve tarihsel kırılma anlarında tamamen değişime uğrayabilir. Ayrıntılı okuma için bkz. Marx, K.; Engels, F. (1999). *Alman İdeolojisi*. (4. Baskı), (S. Belli, Çev.) Ankara: Sol Yayınları.

Bir *üst-yapı* kurumu olan medyanın, genel itibarıyla, *iktidarın* çıkarları doğrultusunda yayın yapması, “doğal” olmakla birlikte, benzer bir ilişkinin, bilim, hukuk, eğitim ve sağlık gibi diğer *üst-yapı* kurumları bağlamında da var olduğu söylenebilir.

Marx ve Engels’in oluşturduğu *temel-üst-yapı diyalektiği*, çeşitli düşünürler tarafından ekonomik indirgemeci bir yaklaşım olduğu gerekçesiyle eleştirilir. Eleştirilerin birbirinden farklı gerekçeleri olsa da genel olarak eleştirilerin odağında, *üst-yapı* kurumlarının bu yaklaşımla basitleştirildiği iddiası vardır. Marx’ın ölümünün ardından Engels, bu eleştirilere tek başına yanıt verir:

Materyalist tarih anlayışına göre, tarihte en sonunda belirleyici etken, gerçek yaşamın üretimi ve yeniden üretimidir. Marx da ben de bundan daha çoğunu asla ileri sürmedik. Bundan ötürü, herhangi bir kimse bunu ekonomik etken biricik belirleyici etkendir diyerek bozarsa, bu önermeyi anlamsız, soyut, saçma bir söze dönüştürüyor demektir. Ekonomik durum temeldir, ama üstyapının çeşitli öğeleri -sınıf savaşımının politik biçimleri ve sonuçları, örneğin başarılı bir çarpışmadan sonra yenen sınıfın koyduğu anayasalar vb., hukuksal biçimler, özellikle de bu gerçek savaşımın onlara katılanların beyinlerindeki yansımaları, politik, hukuksal, felsefi teoriler, dinsel görüşler ve daha sonra bunların dogma sistemlerine gelişmeleri- de tarihsel savaşımın gidişinde etkilerini gösterirler ve birçok durumda özellikle onların biçimini belirlerler. Bütün bu öğeler arasında bir etkileşim vardır [...] Gençlerin bazen ekonomik yanı ona uygun olandan daha çok vurgulamaları olgusundan Marx’la benim de kısmen sorumlu tutulmamız gerekir. Hasımlarımız karşısında onların yadsıdıkları ana ilkeyi vurgulamamız gerekiyordu, ne var ki etkileşime katılan öbür etkenleri onlara uygun ölçüde vurgulayacak ne zaman ne yer ne de fırsat bulabildik. Ama bir tarih kesimini sunmaya, yani teoriyi pratiğe uygulamaya girişildiğinde sorun farklıydı ve hiçbir yanlışlığa izin yoktu. Ama, ne yazık ki, yeni bir teorinin ana ilkelerini, her zaman doğru biçimde olmasa bile, özümser özümsemez o teoriyi tümüyle anladıklarını sananlar pek sık görülüyor. Şimdilerde yeni "marksist" olmuşların birçoğunu bu eleştirinin dışında sayamam; çünkü en şaşırtıcı saçmalıklar o çevrede üretiliyor [...] (Engels, 2000, s. 15-18).

Engels’in 1890 yılında, Alman gazeteci yazar Joseph Bloch’a yazdığı bu mektupta, Marx’la birlikte oluşturdukları teorilerinde *üst-yapı* kurumlarını yadsımadıklarını, tüm unsurların etkileşim içinde olduğunu belirtir. Bununla birlikte, Engels “ana ilke” üzerindeki yoğun çalışmalarından dolayı *üst-yapısal* unsurları yeterince ele alabilecek fırsatları olmadığını ifade eder. Engels, bir başka eserinde, devleti insanların bilinci

üzerinde oluşturduğu etki bakımından önemli bir ideolojik güç ve belirli bir sınıfın aygıtı olarak görür (Engels, 1999, s. 55-56).

Konuya ilişkin teorik çerçeveye katkı sunan düşünürlerden Antonio Gramsci'nin (1891-1937) devlete atfettiği önem, onu Engels'e bu bağlamda yakınlaştırsa da Gramsci, *üst-yapının*, *iktidarın* sürmesindeki işlevini öne çıkararak, yeni bir kavramsal set önerir.

3.5.1.2. Antonio Gramsci ve Hegemonya

Antonio Gramsci⁶⁷ (1891-1937) İtalya'da Mussolini iktidarı döneminde on bir yıl hapisanede kaldığı süre zarfında, işçi sınıfının iktidara gelememesinin nedenlerini sorgular ve başarısızlığın nedeni olarak, özetle, burjuva sınıfının *üst-yapı* kurumlarında sahip olduğu hegemonyaya işaret eder. Ona göre, burjuva sınıfı, oluşturduğu hegemonya sayesinde, “toplumsal rıza”yı elde ederek iktidarını sürdürür. Gramsci hapisanede kaleme aldığı *Hapishane Defterleri*'nde, bu durumun sosyolojik bir çözümlemesini yapar.

Gramsci'nin kullandığı *hegemonya* kavramı; “Belirli bir yaşam ve düşünce biçiminin egemen olduğu, gerçekliğe ilişkin bir yaklaşımın bütün kurumsal ve özel görünüşleri içinde topluma yayıldığı, ruhuyla bütün beğeni, ahlak, gelenekler, dinsel ve siyasal ilkeleri ve bütün toplumsal ilişkileri, özellikle kendi entelektüel ve ahlaki çağrışımları içinde bilgilendirdiği bir düzen” olarak tanımlanır. Gramsci'nin *Hapishane Defterleri*'nde, bu bağlamda ayrıntılandığı, devleti oluşturan yapılardan *sivil toplum*, rızaya dayalı: *politik toplum* ise zora dayalı bir tahakküm biçimini ifade etmesine karşın, bu kavramların birlikte bir bütünü oluşturdukları söylenebilir. Gramsci'ye göre eğitim, aile, siyasi partiler ve sendika gibi öğeleri barındıran *sivil toplum*, istikrarlı bir dönemde veya sistemsel bir kriz esnasında iktidarın devamlılığını sağlama işlevini üstlenir. Burjuva sınıfı, *üst-yapı*da yer alan bu kurumlarda kendi hegemonyasını oluşturarak, kendi çıkarını, toplumun ortak çıkarıymış gibi göstermeye çalışır. Gramsci, sivil toplumun,

⁶⁷ İtalyan Komünist Partisi'nin önde gelen kadrolarından Gramsci, parti kurulmadan önce, Sovyet tipi bir örgütlenme modeli olan işçi konseylerinin lideridir. Ancak bu model Rusya'daki başarıyı İtalya'da gösteremez ve İtalyan işçi ve köylülere öncülük etme hedefi başarısızlıkla sonuçlanır. Bu durumun ardından Marksist-Leninist ilkelerle kurulan İtalyan Komünist Partisi de başarıya ulaşamaz ve Mussolini önderliğindeki faşist yapı, İtalya'da iktidar olur. Bu süreçte tutuklanan Gramsci, hapisanede kaldığı yıllar boyunca, İtalya'da devrimin yenilgisinin nedenlerini sorgular ve yeni bir Marksist kuram oluşturarak, işçi sınıfını iktidara taşıyabilecek yeni bir yol haritası çizmeye çalışır. Hapishanede yazdığı *Defterlerde*, bu doğrultuda Marksizm'e içkin yeni bir kavramsal şema oluşturur.

Çarlık Rusyası'nda gelişkin olmamasını, Ekim Devrimi'nin önünü açan bir olgu olarak görür ve buradan yola çıkarak, *Doğu-Batı ikiliğini*, teorisinin içine yerleştirir. Ona göre, İtalya'da ya da genel olarak Avrupa'da devrimin gerçekleşmemesi, Batı coğrafyasında var olan *sivil toplum* üzerinde, burjuva hegemonyasının etkili olmasıyla ilişkilidir.⁶⁸ *Tarihsel blok*⁶⁹ ve *geleneksel aydın-organik aydın*⁷⁰ kavramları, Gramsci'nin kavram setinin diğer parçalarını oluşturur. Bu kavramlar, aynı zamanda onun burjuva sınıfına karşı geliştirdiği mücadele stratejisinin tamamlayıcıları olarak görülebilir (Miliband, 1973, s. 86; Carnoy, 2001, s. 252-278).

Gramsci'nin *üst-yapı* üzerine yaptığı çalışmalar, yirminci yüzyılda konuya ilişkin çalışma yürüten düşünürlere ilham kaynağı olur. Frankfurt Okulu⁷¹ düşünürleri, bu kapsamda ele alınabilir. Frankfurt Okulu tarafından yapılmış olan çalışmaların merkezinde, genel olarak egemen ideoloji ve onun tahakküm biçimlerinin durduğu söylenebilir. Adorno ve *kültür endüstrisi* kavramı, bu bağlamda ele alınabilir.

⁶⁸ Bundan dolayı, Gramsci karşı-hegemonyanın oluşturulmasını, işçi sınıfının sosyalist bir devrim yapabilmesinin koşullarından biri olarak gösterir. Gramsci bu bağlamda, *mezvi savaşı* kavramını öne sürerek, bu kavramla, karşı-hegemonyanın inşa edilme sürecinde, *üst-yapı* kurumlarında verilecek mücadelenin aşamalarını ifade eder. Dolayısıyla, Gramsci, Doğu toplumlarında tercih edilebilecek manevra savaşının, Batı toplumlarında karşılığı olamayabileceğini; bunun yerine daha uzun soluklu bir mücadeleyi içeren mezvi savaşının gerekli olduğunu savunur. Gramsci'nin bu teorik açılımıyla Karl Marx'tan ayrıştığını görürüz. Marx *sivil toplumu* ele alırken, onu üretim ilişkileri bağlamında değerlendirerek *temelde* konumlandırmıştı. Gramsci ise *sivil toplumu üst-yapıda* görür ve devrimin gerçekleşebilmesini, işçi sınıfı ideolojisinin *üst-yapıda* üstünlüğü ele geçirebilmesiyle, yani kendi hegemonyasını oluşturabilmesiyle ilişkilendirir.

⁶⁹ Gramsci'nin öne çıkan kavramlarından bir diğeri de ittifak politikalarını ifade eden *Tarihsel Blok*'tur. Gramsci *Defterler*'de bu kavramı *hegemonya* bağlamında kullanır. Ona göre, işçi sınıfı, iktidarı ele geçirme sürecinde karşı-hegemonyasını oluştururken, diğer toplumsal grupların desteğini alabilmek ve onlara önderlik yapabilmek için çıkarları ortaklaştırmalı ve bir blok oluşturmalıdır. Gramsci bu bağlamda konseyler deneyimine dikkat çekerek, yaşanan başarısızlığın bir nedeninin de Güney İtalya'da nüfusun büyük bir bölümünü oluşturan köylülüğün, burjuva sınıfının etkisinden koparılabilmesi olduğunu vurgular.

⁷⁰ Gramsci karşı-hegemonya oluşturma sürecinde aydınlara önem atfeder. Ona göre işçi sınıfının içinden gelen aydınlar (Gramsci bu kategoriye organik aydınlar olarak ifade eder), *hegemonya* mücadelesinde kitlelerin ikna edilmesinde kilit rol oynar. Organik aydınlar, üretim sürecinin bir parçası olduklarından, sınıf aidiyetleri vardır ve sınıfın çıkarlarına göre davranırlar. Bununla birlikte geleneksel aydınların mücadeleye kazanılıp dönüştürülmesinde organik aydınlar başat rol oynarlar. Bu bağlamda Gramsci'nin Leninist örgüt teorisinin "dışarıdan bilinç taşıma" anlayışından farklılaştığı söylenebilir. O, bilincin içeriden, yani işçi sınıfından çıkacak aydınlar tarafından taşınmasının gerekliliğini savunur. Ancak Gramsci, diğer bir açıdan Lenin'e benzer bir şekilde, devrimin gerçekleşmesinde öncü bir öznenin, yani partinin varlığının önemine dikkat çeker ve kendiliğindenliğe vurgu yapan siyasi fraksiyonları eleştirerek, devrimci bir iradenin zorunluluğuna dikkat çeker.

⁷¹ Yirminci yüzyılda Batı Marksizm'ini derinden etkileyen bir düşünce geleneği olan Frankfurt Okulu, hem kapitalist üretim tarzının oluşturduğu tüketim toplumuna ve hem de Sovyet sosyalizmine karşı eleştirel bir toplum teorisi önerir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bottomore, Tom (1997). *Frankfurt Okulu*. (2. Basım). A. Çiğdem, Çev.). Ankara: Vadi Yayınları.

3.5.1.3. Adorno ve Kültür Endüstrisi

Frankfurt Okulu d    n rlerinden Theodor Adorno (1903-1969) Gramsci'nin odaklandığı * st-yapının* içinde yer alan kültür kavramına özel bir anlam atfeder.

Ona göre kültür; metal, petrol ve tekstil gibi bir endüstriye d n  t r lm   t r. Müzik, sinema ve resim gibi sanatlar ya da radyo, gazete ve dergi gibi kültür ürünlerinin sergilendiğı mecralar, egemen ideolojiye göre  killendirilmektedir. Burada birbirlerine kar ıtmı  gibi görünen unsurlar, yanıltıcı olabilir;      *kültür endüstrisinin* içinde kendine yer bulan unsurların tümü, egemen ideolojiyi me rula tırır: “[...] toplumun dayandığı birey, kusurunu kendi içinde barındırıyordu;      g r n   te  zg r olmasına rağmen, aslında toplumun ekonomik ve toplumsal aygıtlarının bir ürünüydü. G  , güce boyun eğdirilenlerin onayını istediğinde her zaman o sırada var olan iktidar i  kilerine yaslanmı tır” (Adorno, 2011, s. 92). Dolayısıyla, böyle bir süreçte, insanın  znele mesi yerine nesnele mesinden söz edilebilir;      insan, kültürü üreten değı tüketen konumdadır.

Bunun yanı sıra, *kültür endüstrisi*, insanlara özerk bir alan tanımlıyor gibi görünse de onlara endüstrinin ürünlerini dayatır ve aslında herkesi ku atarak tekle tirir. Adorno, liberalizmi ve fa izmi bu bağlamda  zde le tirir. Ona göre, “Batı rasyonalizminin gerçekleşmesini, sosyalizm değı faşizm temsil eder,      aklın bütünleştirme ve birleştirme yoluyla tahakküm kurmasını devam ettirir” (Adorno, 2011, s. 13).

Adorno'nun, *kültür endüstrisinin* uyumlu bir parçası olarak g rd ğı “kitle iletişim araçları” terimiyle ifade edilen unsurların zararsız görünümünün arkasında, “efendilerin sesi” vardır (Adorno, 2011, s. 110). Dolayısıyla kitle iletişim araçlarının, manipülasyon işlevi görerek egemen ideolojinin hegemonyasını oluşturma, yayma ve yeniden üretme işlevinden söz edilebilir.

Yukarıda görüşlerine değinilenlerin dışında, konuya i  kin çalışma yapan birçok d    rden söz edilebilir; ancak çalışmamızın sınırlılığı, daha geniş bir özetin oluşturulmasının önünde engel olu urmaktadır. Araştırma nesnemiz, COVID-19 pandemisine, tüm bu görüşlerin oluşturduğu çerçeveden bakıldığında, resmin bütününe ulaşmak mümkün olabilir.

3.5.4. COVID-19 Pandemisi ve Kapitalist Üretim Tarzının Meşruiyeti

Dünya tarihi boyunca insanlığı etkileyen başlıca salgınlar arasında yerini alan COVID-19 pandemisi, günümüzde çeşitli bağlamlarıyla tartışılmaya devam etmektedir. Salgının ortaya çıkmasının nedenleri ve salgından etkilenenlerin niceliğinin yanı sıra virüsün kâr nesnesine dönüşmesi ve pandeminin sistemsal bir krize evrilmesi bu bağlamlar arasında sayılabilir.

Daha önceki başlıklarda ele aldığımız, COVID-19 pandemisinin kapitalist üretim tarzına bağlı etkileri, çeşitli araştırmaların konusu olmasına karşın, toplumun büyük çoğunluğunun yaşanan sorunlar ile egemen sistem arasında ilişki kuramaması, toplumsal rızanın devamlılığını sağlayan bir etmen olarak görülebilir.

Toplumsal rızanın kazanılması, sürdürülmesi ve bilincin inşa edilmesine yönelik yukarıda vurgulanan mekanizmaların, pandemi sürecindeki işleyiş biçimi incelenerek, bu ilişkinin üzerini örten unsurlar açığa çıkarılabilir.

3.5.4.1. COVID-19 Pandemisi ve Manipülasyon

COVID-19 pandemisinin ortaya çıkmasıyla başlayan manipülasyon amaçlı komplo teorilerinin, sadece sosyal medya üzerinden değil, resmi görevlilerin açıklamaları yoluyla da yaygınlaştırıldığı görülmektedir. COVID-19 pandemisine yönelik üretilen komplo teorileri arasında en fazla öne çıkan, virüsün Çin tarafından laboratuvar ortamında üretildiği iddiası olabilir.

Pandeminin başlarında ABD başkanlığı görevini sürdüren Donald Trump'ın pandemiye ilişkin ilk açıklamalarında, Çin'e karşı övgü dolu sözler dikkat çeker:

Az önce Çin Devlet Başkanı Xi ile telefonda uzun ve çok güzel bir görüşme yaptım. Dayanıklı, keskin ve güçlü bir şekilde Koronavirüse karşı saldırıya liderlik etmeye odaklanmış durumda. Çok iyi durumda olduklarını, hatta kısa sürede hastaneler bile inşa ettiklerini söylüyor [...] Başkan Xi, çok başarılı olacak bir operasyona güçlü bir şekilde liderlik ederken, Çin'de büyük bir disiplin yaşıyor. Yardım etmek için Çin ile yakın iş birliği içinde çalışıyoruz! [...] Başkan Xi çok çok çalışıyor. Onunla konuştum. Çok çalışıyor. Çok iyi bir iş yaptığını düşünüyorum. Bu büyük bir sorun. Ancak Başkan Xi

ülkesini seviyor. Sorunu çözmek için çok çalışıyor ve sorunu çözecek (Saltzman, 2023).⁷²

Donald Trump, bu açıklamalarından sadece birkaç ay sonra, virüsün biyolojik silah olarak Çin'de üretildiği iddiasını dile getirir (Aljazeera, 2020). Trump'ın açıklamalarındaki bu ani değişim ile pandemi sürecinde, ABD yönetimine yönelik artan eleştiriler arasında bir ilişki kurulabilir. 2020 yılının Ocak ve Mayıs ayları arasında, ABD genelinde yükselen ölüm oranları ve ekonomik kriz, tepkilerin yönünü değiştirme ihtiyacını doğurmuş olabilir. Ancak, Trump ve yönetiminin “Büyük lider Başkan Xi, virüsle savaşıyor” söyleminden “Çin virüsü” ve “biyolojik silah” gibi suçlama içeren ifadelerle geçerek, tepkilerin yönünü değiştirme çabasına karşın, aynı yıl gerçekleşen seçimlerde, ABD’de yönetim değişikliği olur (Saltzman, 2023).

Sosyal medyada, COVID-19 pandemisine ilişkin yayınlanan ve dezenformasyon içeren yazı, haber, mesaj ve videolar, meselenin diğer bir boyutunu oluşturmaktadır. Pandemi sürecinde bu içerikler, toplumların hem doğru bilgiye erişmelerinin önünde oluşturulan bir engele hem de onları nefret duygularıyla doldurarak suç işlemeye teşvik eden unsurlara dönüşür. Bu içerikler arasında, salgının nedeninin Çinlilerin yediği yiyecekler olduğunu iddia eden ‘yarasa çorbası videosu’ ilgi çekicidir. Dünya ölçeğinde, yaygın bir şekilde paylaşılan video, 2016 yılında Batı Pasifik’te bir adada çekilmiş olmasına ve bu yiyeceğin, Çin’de yaygın olarak tüketilmemesine karşın, Çin halkının hedef gösterilmesinin önüne geçilemez. Ana akım medya, bu manipülasyona büyük ölçüde dahil olur:

İngiliz gazeteleri Daily Mail ve göçmenlik karşıtı manşetleriyle ünlü The Sun, Çin halkının yarasa ve diğer hayvanları yeme alışkanlıkları yüzünden bu salgına yakalandıklarını iddia ettiler. Danimarka’da Jyllands-Posten gazetesi, Çin bayrağındaki 5 yıldızın yerine virüs sembollerini kullanan bir karikatür yayınladı. Alman Der Spiegel dergisi, "Çin'de üretildi" ("Made in China") başlığı ile maskeli, elinde telefon tutan bir Çinlinin fotoğrafını yayımladı. Fransa’da, 26 Ocak’ta yayımlanan Le Courrier Picard gazetesinin, "Sarı Tehlike" başlığıyla Koronavirüs salgını hakkında yaptığı haber sonrası, Asya kökenli Fransızlar öfkelerini ifade etmek için sosyal medyada #JeNeSuisPasUnVirus (#IAmNotAVirus- "Ben bir Virüs Değilim") etiketini yarattı. Hatta Twitter hesabından Lou Cheri.gwang "Ben Çinliyim ama bir virüs değilim, virüsten

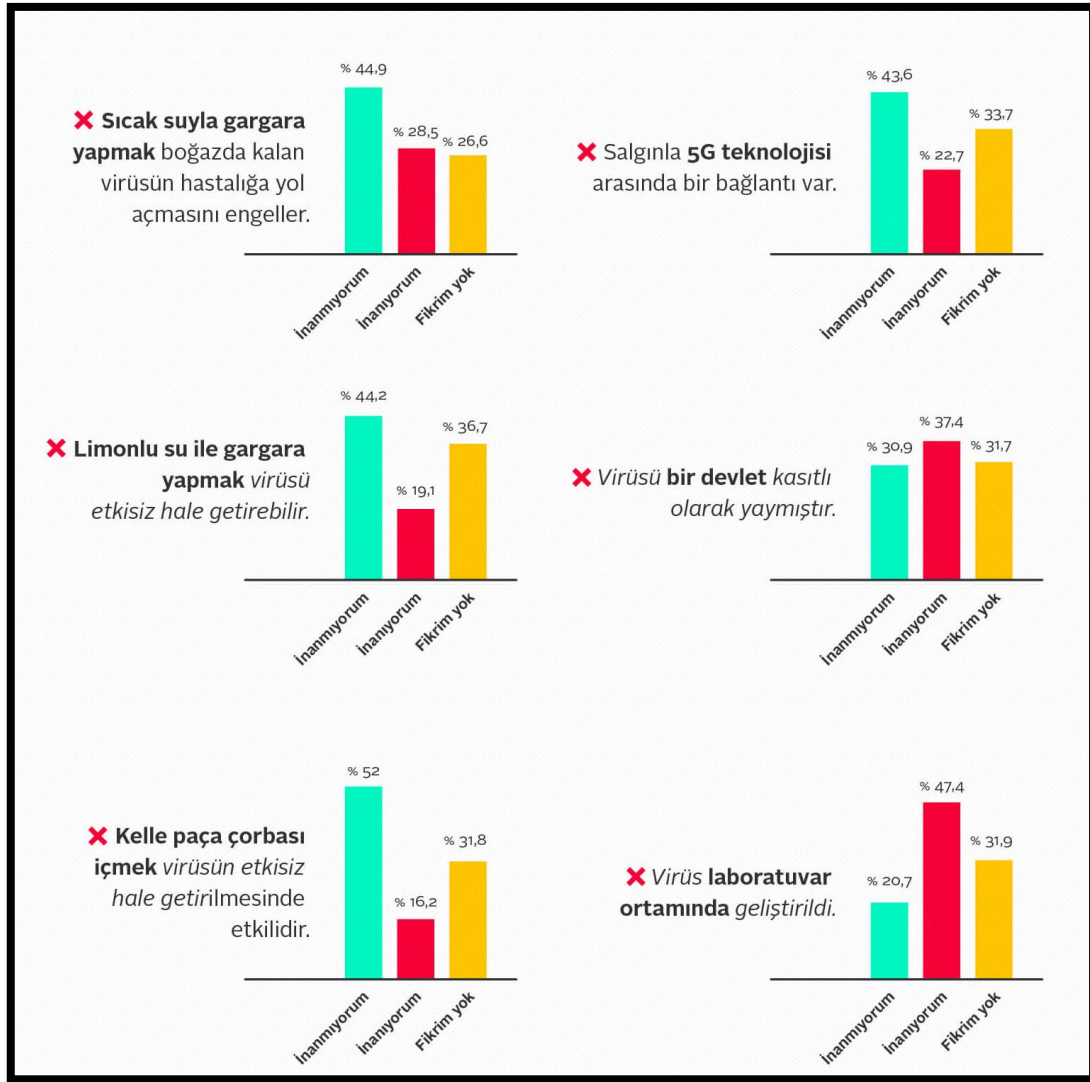
⁷² Donald Trump’ın açıklamaları, anlatım bozuklukları düzeltilmeden olduğu gibi aktarıldı. Açıklamalardaki anlatım bozuklukları, ifadelerin birbiriyle olan tutarsızlığı ve manipülasyon içeriğinin aslında “uyumlu” bir bütünü oluşturduğu söylenebilir.

korkmanızı anlayabiliyorum ama lütfen önyargılı olmayın"
tweetini attı (İnceoğlu ve Çoban, 2021, s. 30-31).

Pandemi döneminde, sosyal medya ve manipülasyonlar başlığında verilebilecek diğer bir örneği, 5G teknolojisine yönelik kurgulanan bir komplo teorisi oluşturur. 5G teknolojisinin ortaya çıkışıyla, COVID-19'un yayılması arasında bir ilişki olduğunu iddia eden bir videonun, önce Britanya'da daha sonra Almanya, İtalya ve Fransa gibi Avrupa ülkelerinde yaygınlaştırılmasıyla, bu komplo teorisi, zihinleri meşgul eder. Burada, virüsün bir aldatmaca olduğu, aslında salgının, kurgulanan yeni bir dünya düzeninin toplumlara dayatılmasından ibaret olduğu ve COVID-19'un, bunun gerçekleşmesi için kamuflaj işlevi gördüğü savlanır. Söz konusu video, milyonlarca kez görüntülenirken çeşitli şiddet olaylarının da sebebi olur. Bu olaylar, videonun ilk olarak yayınlandığı İngiltere'de başlar ve sadece burada 5G direklerine 87 saldırı olayı gerçekleşir. Avrupa'nın çeşitli merkezlerinde de onlarca benzer olay yaşanır. Hatta, 5G teknolojisine henüz sahip olmayan Bolivya'da bile sıradan antenlere yönelik saldırı olayları gerçekleşir (İnceoğlu ve Çoban, 2021).

2021 yılında yazılan, 5G teknolojisi ve COVID-19 arasındaki "ilişkiyi" daha "gelişkin" bir şekilde ifade eden bir makale,⁷³ bu tür tartışmaların, sadece sosyal medya platformlarında yürütülmediğini gösterir. Makalenin sonuç bölümünde, "5G'ye maruz kalmanın, daha yüksek COVID-19 vakası ve ölümle ilişkili istatistiksel olarak anlamlı bir faktör olduğu" yönünde bir ifade kullanılır (Tsiang ve Havas, 2021).

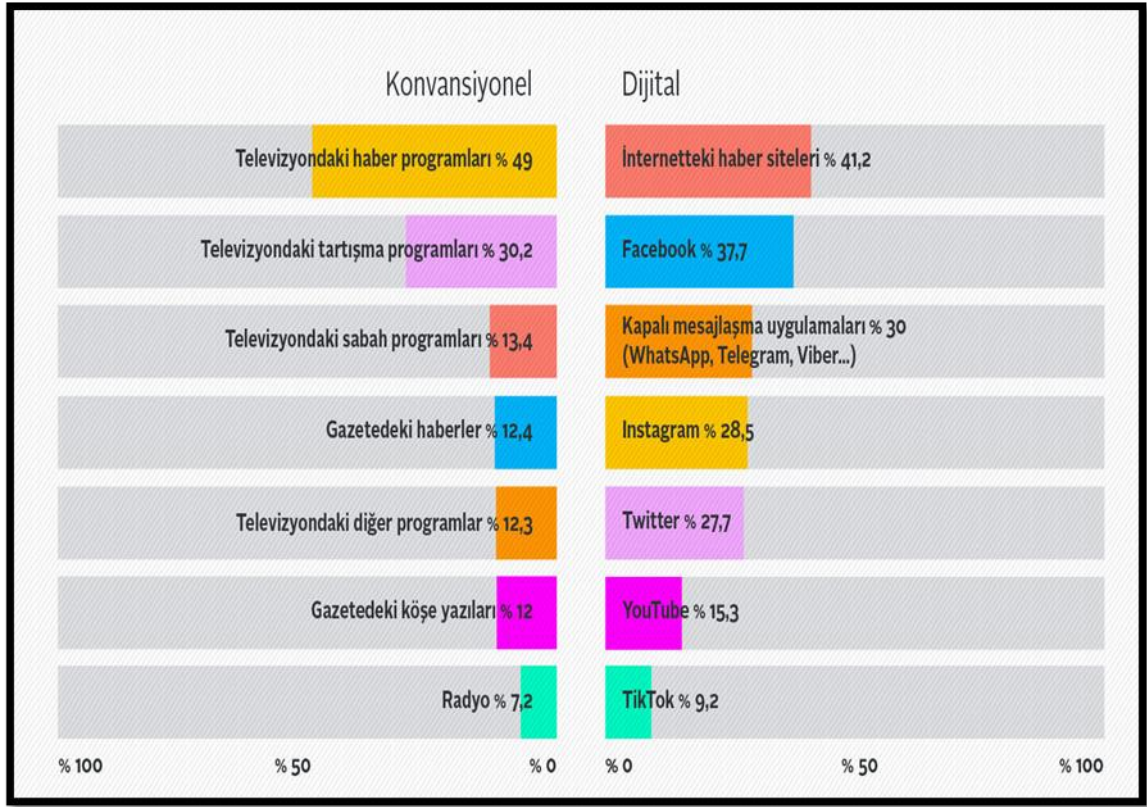
⁷³ Bkz. Tsiang, A. ve Havas, M. (2021, April 12). COVID-19 Attributed Cases and Deaths are Statistically Higher in States and Counties with 5th Generation Millimeter Wave Wireless Telecommunications in the United States. *Medical Research Archives*, 9(4). doi: <https://doi.org/10.18103/mra.v9i4.2371>

Şekil 22 Yeni koronavirüsle bağlantılı yanlış tedavi yöntemleri ve komplo teorilerine inanma oranı (Tandans Veri Bilim Danışmanlığı ve Teyit.org, 2020).

Şekil 22, pandemi döneminde, toplumun manipülasyon içerikli bilgilere inanma oranının yüksekliğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Manipülasyon içeren bilgilerin dolaşımının, güvenilir bilgilere kıyasla daha fazla olması, bu süreçte manipülasyonunun etkisini artıran bir etmen olarak görülebilir. Bununla birlikte, konuya ilişkin yapılan araştırmada, bireylerin eğitim seviyesi ile manipülasyondan etkilenme düzeyi arasındaki bağlantıya dikkat çekilirken, virüsün laboratuvar ortamında geliştirildiğine dair inanca yönelik, böylesi bir bağlantının söz konusu olmadığı belirtilir. (Tandans Veri Bilim Danışmanlığı ve Teyit.org, 2020).

Şekil 23, bu tür manipülasyonların özellikle televizyon ve sosyal medya araçlarında yaygın olarak kullanıldığına yönelik bir kanıyı yansıtır.

Şekil 23 COVID-19 ile ilgili yanlış bilgilere rastlanıldığı düşünülen kaynaklar (Tandans Veri Bilim Danışmanlığı ve Teyit.org, 2020)

Ana akım medyanın, sermaye sınıfının güdümünde olması, yapılan manipülatif haberlerin sebebini açıklayabilir. Ancak sermaye sınıfı, bu süreçte hangi tartışmaların önüne geçmek istemiş olabilir? Ya da milyarlarca insan, ‘yarasa çorbası’ ve benzeri içeriklerle meşgul olurken, gerçekliğe ilişkin yanılsama, hangi işlevi yerine getirir?

3.5.4.2. Manipülasyonla Üzeri Örtülmeye Çalışılanlar

Günümüzde üretim, insanların ihtiyaçlarını gidermek için değil, kâr maksimizasyonu hedefiyle yapıldığından, insanların ihtiyacı olmayan birçok meta, ihtiyaçmış gibi gösterilerek, sermaye birikimi adına aşırı tüketim özendirilmektedir. Bu uğurda Dünya’nın doğal kaynaklarının kullanılma biçimlerinin, geleceği tehdit eden niteliklerinin yanı sıra günümüzde savaş, salgın hastalıklar, beslenme, göç ve ayrımcılık gibi birçok sorunun da temel sebebi olarak gösterilebilir.

ABD’li gazeteci ve yazar David Quammen, *New York Times* için kaleme aldığı makalede, COVID-19 pandemisinin ortaya çıkışı ile doğal kaynakların kullanılma biçimi arasındaki ilişkiye bir yanıyla işaret ederken, diğer yanıyla yaygın bir manipülasyonun ortağı olur:

Pek çok hayvan ve bitki türünü ve bu canlıların içinde pek çok bilinmeyen virüsü barındıran tropik ormanları ve diğer vahşi doğaları istila ediyoruz. Ağaçları kestik; hayvanları öldürüyor ya da kafese koyup pazarlara gönderiyoruz. Ekosistemleri bozuyoruz ve virüsleri doğal konakçılarından kurtarıyoruz. Bu olduğunda, yeni bir konakçıya ihtiyaç duyarlar. Çoğu zaman o biziz. [...] İnsanlarda ortaya çıkan bu tür virüslerin listesi kulağa kasvetli bir davul sesi gibi geliyor: Machupo, Bolivya, 1961; Marburg, Almanya, 1967; Ebola, Zaire ve Sudan, 1976; HIV, New York ve California'da tanındı, 1981; Hanta'nın bir formu (şu anda Sin Nombre olarak biliniyor), Amerika Birleşik Devletleri'nin güneybatısında, 1993; Hendra, Avustralya, 1994; kuş gribi, Hong Kong, 1997; Nipah, Malezya, 1998; Batı Nil, New York, 1999; SARS, Çin, 2002-3; MERS, Suudi Arabistan, 2012; Yine Ebola, Batı Afrika, 2014. Ve bu sadece bir seçim. Artık elimizde, davuldaki en son gümbürtü olan nCoV-2019 var. [...] Mevcut koşullar aynı zamanda yalan söyleyen, kötü haberleri gizleyen bürokratları; kereste endüstrisi ve tarımda iş yaratmak için ormanları tahrip etme veya halk sağlığı ve araştırma bütçelerini kesme konusunda kalabalığa övünen seçilmiş yetkilileri de içeriyor. Wuhan veya Amazon'dan Paris, Toronto veya Washington'a kadar olan mesafe, bazı virüsler için, uçak yolcularının içinde ne kadar iyi yolculuk edebildikleri göz önüne alındığında, saatlerle ölçülen kısalıktır. Eğer pandemiye hazırlık için finansman sağlamanın pahalı olduğunu düşünüyorsanız, nCoV-2019'un nihai maliyetini görene kadar bekleyin (Quammen, 2020).

Quammen'ın, doğal kaynakların yanlış kullanımı ile pandemi arasında kurduğu ilişki, var olan gerçekliği ifade ederken, eleştirideki “biz” vurgusunun ve yapılan genel bir insanlık eleştirisinin, yaygın bir manipülasyonu içerdiği söylenebilir. Oysa, ‘insan’ soyutlamasını doğru kullanmak, “yıkıcının da bu yıkımdan etkilenenin de bunun farkında olanın da” (İnceoğlu ve Çoban, 2021, s. 16) ve elbette buna karşı mücadele edenin de insan olduğunu unutmamak gerekir. Bu tür “incelikli” manipülasyonlarda, var olan gerçekliğe ilişkin doğru bilgiler, yapılan manipülasyonun üzerini örten bir niteliğe sahip olabilir. Özellikle doğa, çevre ve savaş başlıkları altında yapılan muhalif görünümlü “insanlık eleştirisi”, içinde yaşadığımız üretim tarzı ve ilişkilerini göz ardı ederek, hedefi belli olmayan bir eleştiriye dönüşür. Bu tür bir “insanlık eleştirisi”, her ne amaçla yapılıyor olursa olsun, sermaye sınıfının ve onun egemen olduğu düzenin, insana ve doğaya yönelik; hatta günümüzde, gezegenimizi aşan boyuttaki suçlarını aklama işlevi görür.

Pandemi sürecinde, özellikle devlet yöneticisi konumunda olanlar tarafından yapılan manipülasyonlar, önceki başlıkta belirtilen Trump örneğindeki gibi, dikkatleri başka yöne çekme girişimleri olarak tanımlanabilir. Oysa bu örnekte, ABD yönetimleri özellikle

1980’li yıllardan itibaren, sağlığı kamusal bir hak olmaktan çıkararak ve bu kurumu, özel sigorta şirketleri aracılığıyla bir sektöre dönüştürerek, emekçi sınıfların pandemi sürecinde savunmasız kalmasına neden olmuştu.

Pandemide yaşanılan sorunlarda ise kapitalizmin bilim, sağlık, beslenme, eğitim ve daha nice alanlarda oluşturduğu tahribatın üzerinden atlanılarak, toplumu “yöneticilerin beceriksizliği” ve “Çinlilerin beslenme alışkanlıkları” gibi sanal gündemlerle meşgul etmek ya da her türlü sorunda olduğu gibi, salgını komplo teorilerinin malzemesi haline getirerek “sahnenin önüne perde çekmek” aslında toplumsal rızanın devamlılığını sağlamak gibi “nemli” bir işlevi yerine getirir.

SONUÇ

Tarih boyunca üretim tarzları, insanların tercihleri doğrultusunda değil bir zorunluluk olarak değişmiştir. Dolayısıyla kapitalist üretim tarzı da tarihin belirli bir evresinde, üretici güçlerde yaşanan gelişmelere bağlı olarak değişen üretim ilişkileri sonucunda iktidar olmuştur ve muhtemelen yine bir zorunluluk sonucunda, “eski üretim tarzı” olarak tarihte yerini alacaktır.

Maddi yaşamın üretim biçimi ve ilişkilerinin; devleti, yasaları, bilgi etkinliklerini ve tüm düşünsel faaliyetleri etkilediği görülmektedir. Modern bilim, Batı Avrupa’da, bilgi edinim süreçlerinde egemen yöntem olmadan önce var olan *scientia* (bilgi) kavramı, tüm bilme etkinliklerini ifade ederken, bu dönem, bilginin aşkınsal bir güç ile anlamlandırılması, feodal üretim tarzının egemen gücü, soylu sınıfla ve ona bağlı kilisenin tüm düşünsel unsurları kapsayan niteliğiyle ilişkilidir. Üretici güçlerin gelişmesi sonucu, bir “ayak bağına” dönüşen feodal unsurlarla çatışan burjuva sınıfının iktidarında, bilme faaliyetleri bağlamsal olanla sınırlandırılır; üretim etkinliklerine bağlı olarak bilme etkinlikleri yeniden yapılandırılır. Burada çoğunlukla burjuva sınıfına atfedilen “ilericilik” ya da “aydınlanma”nın burjuva sınıfına içkin nitelikler olmadığı, bilim, sanat ve edebiyat gibi değerlerdeki gelişmelerin, burjuva sınıfının iktidar mücadelesine girdiği aristokrasi ve kiliseyi tüm üretim ve düşünsel etkinlikleriyle birlikte dışlama arzusundan kaynaklandığı görülmektedir. Bu dönem, aşkınsallık ve *artı-değer*in artışı arasında bir ilişki kurulabilseydi, en “dindar” sınıfın burjuvazi olacağından kuşku duyulmaması gerekir. Zira, yirminci yüzyılda, düzenin aşkınsal olana ihtiyacı artmış ve örneğin, İkinci Paylaşım Savaşı sonunda kullanılan atom bombalarının ardından, dönemin ABD Başkanı Henry S. Truman, “Bu silah tanrı tarafından bize gönderilen büyük bir sorumluluk; şükürler olsun ki tanrı düşmanlarımız yerine onu bize gönderdi. Tanrının bize bu bombayı onun yolunda ve amacında kullanmamızda bize rehberlik etmesi için dua ediyoruz” diyerek aşkınsal olan bir meşruiyet aracı olarak kullanılabilmisti. Ya da pandemi sürecinin ilk dönemlerindeki ABD Başkanı Donald Trump, sistemsel ve yönetsel birçok sorunun yaşandığı bir dönemde, halkın karşısına elinde İncil ile çıkarak, aşkınsal olan, bir perde işlevi görmüştü.

Erken modern döneme ve sanayi kapitalizmine bu bağlamda geri dönecek olursak, bilim ve teknoloji, üretimde verimliliği artıran unsurlara dönüştükçe, bu alanlara burjuva sınıfı

tarafından daha fazla kaynak aktarılmış ve bu kaynak aktarımı, üretim sürecinde kullanılmak üzere düzinelerce icadı beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla, bilim ve kapitalizm bu dönem birlikte yükselmiştir.

Bilim sosyolojisinde, modern bilim incelenirken, onun gelişimini bir fanusun içine yerleştiren pozitivist anlayış, bilimi, “dahi” bilim insanları ve onların ürettikleri metinlerle sınırlar. Oysa bilim, sosyal bir olgudur ve üretim sürecinin dışında değerlendirilmemelidir. *Hessen-Grossman Tezini* oluşturan, Boris Hessen ve Henryk Grossman tarafından yazılan metinlerde ifade edilen, bilim üretiminin sosyo-ekonomik arka planına yönelik bütünlüklü kavrayış, bu durumu kanıtlar niteliktedir. Bununla birlikte, bilimin gelişmesi, tek başına içsel ya da dışsal faktörlerle açıklanamaz; bu süreç diyalektik bir şekilde ilerler.

On sekiz ve on dokuzuncu yüzyılda bilim ve teknolojiye yaşanan gelişmeler, tıp bilimini ve sağlık alanını da etkilemiştir. Ancak, bu gelişmelerden, başlangıçta sadece burjuva sınıfı faydalanır. Sanayi Devrimi sürecinde yaşanan yoğun emek sömürüsü, çocuk işçiliği ve uzun çalışma saatlerinin, iş gücünü; dolayısıyla üretimin devamlılığını tehdit eden niteliğinin anlaşılması ve işçilerin bu dönemde örgütlenerek hak arama mücadelesine yönelmesiyle, emekçilerin yaşam standartlarında iyileştirmelere gidilmiştir. Benzer bir şekilde, işçi mahallelerinde sıkça yaşanan salgınlar, burjuvaların yaşam alanlarına sıçramaya başladığında, o mahallelere de alt yapı hizmetleri sunulmaya başlanır. Bu dönem ortaya çıkan hak temelli toplumcu tıp/sağlık anlayışı, yirminci yüzyılda yaşanan sosyalist devrimlerle birlikte, bu ülkelerin sağlık politikaları haline gelir. Bu durum, kapitalist yönetimler üzerinde basınç oluşturarak, dünya genelinde sağlık alanında kamucu pratiklerin yaşanmasına neden olur. Ancak “sosyalist tehdit” ortadan kalktığında, sağlık, “kâr temelli” olarak yeniden yapılandırılır. Dolayısıyla, kapitalist üretim tarzında, kâr motivasyonu ve sermaye birikimi, belirleyici bir etkidir. Herhangi bir engel/tehdit olmadıkça (hatta kimi zaman olsa bile), kâr her alanda, olabildiğince maksimize edilmeye çalışılır. Bilim etiği, bu bağlamda sadece bir söylem olarak kalabilir. Kârlılık durumuna göre, bir ilaç/aşı geliştirilir; bu amaç için hastalıklar “icat edilebilir”; sağlık, bir turizm faaliyetine dönüştürülebilir vs.

Yirminci yüzyılın sonlarına doğru, kârlı olmadığı için kamusal sağlık hizmetleri büyük ölçüde tasfiye edildiğinden, “paran kadar sağlık” anlayışı egemen olur. Bu durum elbette,

sağlık alanıyla sınırlı değildir. İnsanların sahip oldukları para miktarıyla yaşadıkları evin sağlıklı olması, sağlıklı beslenebilmeleri, sağlıklı koşullarda eğitim alabilmeleri ve sağlıklı koşullarda seyahat edebilmeleri vb. arasındaki ilişki, COVID-19 pandemisi sürecine gelindiğinde, zaten yaşanmakta olan bir krizi, daha da derinleştirir. İnsanların hayatta kalabilmeleri ile sahip oldukları para miktarı arasındaki ilişki, son dönemlerde, belki de ilk defa bu kadar görünür hale gelir. Sağlığın toplumsal belirleyicilerinin, yani, insanların 'yaşadığı, çalıştığı, büyüdüğü ve yaşlandığı' ortamların sağlıkları için birincil önemde olması, pandemi gibi olaylarda önemini daha da artırır. Halihazırda sağlıklı koşullar altında yaşayan insanların kronik rahatsızlıklarının olma ihtimali yüksek olduğundan, pandemi sürecinde, COVID-19'dan etkilenme seviyeleri normalden çok daha yüksek olmuştur. Böylesi durumları ifade eden *sindemi* terimi, pandemide emekçi sınıflar arasında görülen yüksek can kayıplarını bir ölçüde açıklamaktadır. Dolayısıyla, kapitalizm, oluşturduğu tüm sorunların yanı sıra, bir halk sağlığı sorunu olarak görülmelidir.

Bilimin özel mülkiyete dönüşmüş olması, tezimizde dikkat çekilen konulardandır. Bu durum, COVID-19 aşılarının yaygın bir şekilde üretilip dağıtılmasının önünde engel oluşturmuştur. Sermaye, pandemide önünde iki seçenek olarak beliren; milyonlarca insanın yaşamasını sağlamak-milyarlarca dolar kâr elde etmek arasında hiç tereddüt etmemiş, “gereğini yapmıştır”; muhtemelen birincisi, seçenek olarak bile düşünülmemiştir.

Bilimin, sermayenin kontrolü ve denetimi altında, onun çıkarları için kullanılan bir araç olması, toplumları tehdit eden birçok öğeyi barındırır. Kapitalizmde bilim insanları, büyük oranda, sermayenin çalışanlarına, bilim kurumları da şirketlere dönüştürüldüğü için, üretilen bilginin sermayenin çıkarlarıyla örtüşmesi gerekmektedir. Tezimizde yer alan, bu ilişkinin ilaç ve gıda tekellerine ilişkin boyutu, halk sağlığı aleyhine birçok unsuru barındırmaktadır.

Peki bunca eşitsizliğe ve haksızlığa rağmen, kapitalist üretim tarzı, varlığını nasıl sürdürmektedir? Bu sorunun, sermaye birikim modellerine içkin olan tarafı, konumuz dışındadır; ancak ideolojiyle ilgili kısmı, tezimizin bir bölümünü oluşturmaktadır. Burada dikkat edilmesi gereken unsur, iktidarın egemenliğinin, sadece maddi üretim araçlarıyla sınırlı olmadığıdır. Zihinsel üretim araçlarını da büyük ölçüde egemenliği altına alan

iktidar, iletişim teknolojileriyle var olan gerçekliği manipüle edebilmekte, post modern edebiyatı, sanatı, bilimi ve kültürüyle, insanı, tekilliğine “hapsedebilmektedir”. Pandemi sürecinde, ana akım medyada, yoğun bir şekilde yer alan komplo teorileri, toplumsal düzene ilişkin sorunların üzerini örterek, dikkatleri başka yöne çekme işlevini yerine getirmiştir. Bu süreçte sadece ana akım medya değil, birçok “siyasetçi, yazar, düşünür ve bilim insanı” hep birlikte kapitalizmin üstünden atlayarak, kişiler, kurumlar, Çin halkının beslenme alışkanlıkları ve 5G teknolojisi gibi sanal gündemlerle insanların zihinlerini doldurmuşlardır.

Buradan çıkan sonuç, elbette “kapitalizm her şeye egemen; öyleyse hiçbir şey değişmeyecek” değildir. Tarihin belirli bir evresinde, belirli koşulların bir araya gelmesiyle ortaya çıkan kapitalizm, başka bir evrede ve koşullarda sona erecektir. Ancak kapitalist-empyralist sistem yok olana kadar (daha doğrusu yok edilene kadar), günümüzde yaşanan birçok soruna çözüm bulunamayacaktır. Muhtemelen, Avrupa kıyılarına cesetler vurmaya devam edecek; belirli devletlerin çıkarları doğrultusunda bombalar yağdırılan coğrafyaların sayısı artacak; meta yığınları içinde ve çöp olan ya da imha edilen tonlarca yiyeceğin arasında, sağlıklı gıdaya ve suya erişemeyerek yaşamlarını yitiren insanların sayısı artacak; sistem kaynaklı felaketler (artık doğal olmadığını bildiğimiz) daha büyük felaketler olarak insanlığın karşısına çıkacak ve dahası, bu ve benzerlerinin yanı sıra günümüzde bilim, sağlık, eğitim, hukuk ve siyaset gibi kurumlarda ve insanda yaşanan çürüme hali devam edecektir. Ta ki gerçekleşecek bir kırılma ile insanın tüm bu olumsuzluklar karşısında takındığı kayıtsızlık hali sona erene kadar.

Tüm bu nesnelliğe ve kayıtsızlığa karşı bir tepki olarak ortaya çıkan bu çalışmada, özetle, COVID-19 pandemisi sürecinde, virüsün milyonlarca insanı öldürdüğüne yönelik söylem, yadsınmıştır. Milyonlarca insan, yaşamını virüs sebebiyle değil, kamusal sağlık sistemlerinin olmayışından ötürü; bilginin paketlenerek (ya da patentlenerek) metalaştırılması sonucu ve sermaye sahibi olmadıkları için yitirmiştir.

Kapitalizm, günümüzde çok daha fazla tartışılmalı ve yenilmelidir. Yirminci yüzyılda bunun gerçekleşebileceğine yönelik birçok deneyim yaşanmıştır. İnsanlığın sahip olduğu birikim ve donanım, daha iyisini ve gelişkinini gerçekleştirebilecek olanakları barındırmaktadır.

Tartışmalar, Çalışmanın Sınırlılıkları ve Öneriler

Bir bilim sosyolojisi çalışması olarak niteleyebileceğimiz bu tezin, COVID-19 pandemisinin bilim ve kapitalizm bağlamında ilk kez ele alınması açısından, bilim sosyolojisi literatürüne mütevazı de olsa bir katkı sunduğu söylenebilir.

Çalışmanın birinci bölümünde kısaca yer verilen, bilim sosyolojisi disiplini içindeki konumlanışlar, aslında çok daha geniş bir çerçeveyi hak etmektedir. Ancak, böylesi bir yaklaşım odak noktamızı daraltacağından, konuya ilişkin birçok zengin içeriği göz ardı etmek pahasına, sadece disiplin içindeki temel konumlanışlara yer verildi.

Benzer bir yöntem, toplumcu tıp/sağlık konusunda da izlendi. Dünya ölçeğinde toplumcu sağlık anlayışına ilişkin birçok özgün örnek olmasına karşın, SSCB ve Küba örnekleriyle birlikte, kendi coğrafyamızdaki toplumcu sağlık pratikleri ön plana çıkarıldı.

Bu çalışmada, ağırlıklı olarak ABD ve İngiltere gibi emperyalist hiyerarşinin üst sıralarında yer alan ülkelerde yapılan araştırmalardaki istatistiki verilere başvurulmuştur. Bu durum bir taraftan amaçlı, diğer taraftan zorunlu bir tercihti. Yüksek gelirli ülkelerdeki sınıflar arası keskin ayırım, kapitalist sistem içindeki çelişkileri daha açık bir şekilde yansıttığından ve konu başlığı, kapitalizm-bilim ilişkisini genel bir çerçeve içinde vermeyi gerektirdiğinden, özellikle bu iki ülke seçildi. Bununla birlikte, ABD ve İngiltere’de konuya ilişkin yapılan araştırmaların niceliği de belirleyici bir etken oldu. Ancak, Türkiye de dahil olmak üzere, birçok ülkede kurumların, ister COVID-19 sebebiyle, isterse başka bir sebepten ötürü, yaşamlarını yitiren insanların sosyo-ekonomik durumlarına ilişkin verileri paylaşmaması; paylaşılan verilerde ise güvenilirlik sorunu olması, çalışmada böylesi bir sınırlamayı zorunlu kıldı. Bununla birlikte, özel araştırma şirketleri ve sendikaların kendi imkanları doğrultusunda yaptıkları araştırmalardan faydalanılsa da salt bu araştırmalar üzerinden genele dair çıkarımlar yapmanın sınırlılıkları vardı.

Bu çalışmada odaklanılan COVID-19 pandemisi süreci, bilim ve kapitalizm ilişkisini açığa çıkarması bakımından oldukça zengin bir içeriği barındırmakla birlikte, bilim ve kapitalizm ilişkisinin, farklı bağlamlarda da tartışılması gerektiği söylenebilir. Örneğin son yıllarda, birçok eksende tartışma konusu olan yapay zekâ ve transhümanizm kavramları, bilim ve kapitalizm bağlamıyla ele alındığında, oldukça ufuk açıcı olacaktır. Bu kavramlar etrafında yürütülen tartışmalarda, genel olarak insanın biyolojik

sınırlılıkların ortadan kaldırılması merkeze alınmaktadır. Oysa, iktidarın hedefi, üretim sürecine paralel olarak insanın tarihsel ve toplumsal hafızasına yönelik bir müdahaleyi de içerebilir. Dolayısıyla insan için, sadece biyolojik olarak değil, düşünsel olarak da aşılma istendiği bir yaşam biçimi arzulanabilir. Böylece, içinde yaşadığımız “distopyanın” süresi uzatılmaya çalışılacaktır. Böylesi bir perspektiften yola çıkılarak, bu kavramların, kapitalizmin tarihselliği içinde nereye oturduğu ve bilim ile teknolojinin bu bağlamda işlevselliği, verimli bir tartışmanın konusu olabilir.

KAYNAKÇA

- Adorno, T. W. (2011). *Kültür Endüstrisi* (6. Baskı b.). (A. Artun, Dü., N. Ülner, M. Tüzel, & E. Gen, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Akalın, A. (2010). *Toplumcu Tıp: Sovyetler Birliği Deneyimi*. İstanbul: Yazılama Yayınevi.
- Akalın, A. (2012). *Çin Deneyimi*. Ağustos 22, 2023 tarihinde Toplumcu Tıp. adresinden alındı
- Akalın, A. (2012). *Koruyucu Hekimlikten Toplumcu Sağlığa Giden Yolda: Friedrich Engels (1820 – 1895)*. Ağustos 19, 2023 tarihinde Toplumcu Tıp: <https://drive.google.com/file/d/121QEuJw4BS7iBMjQPKFduiVM3EbVktRW/view> adresinden alındı
- Akalın, A. (2012). *Yukarı Silezya Tifüs Salgını Raporu*. Ağustos 18, 2023 tarihinde Toplumcu Tıp: https://drive.google.com/file/d/1XRgCcEELcTLu_IUkeOlPn2UfiXDmyiSD/view adresinden alındı
- Akalın, A. (2014, Mart 12). *İşçi Sağlığına Toplumcu Yaklaşım*. Ağustos 10, 2023 tarihinde Sol: <https://haber.sol.org.tr/blog/sinifin-sagligi/akif-akalin/isci-sagligina-toplumcu-yaklasim-102170> adresinden alındı
- Akalın, A. (2015, Nisan 2). *Hastalıklara toplumcu yaklaşım*. Kasım 8, 2013 tarihinde Sol Haber Portalı: <https://haber.sol.org.tr/blog/sinifin-sagligi/akif-akalin/hastaliklara-toplumcu-yaklasim-112218> adresinden alındı
- Akalın, A. (2015). *Sağlığa ve Hastalığa Toplumcu Yaklaşım*. İstanbul: Yazılama Yayınevi.
- Akalın, A. (2017, Nisan 3). *Kâr değil sosyal fayda*. Ocak 9, 2024 tarihinde José Martí Küba Dostluk Derneği: <https://www.kubadostluk.org/kar-degil-sosyal-fayda/> adresinden alındı
- Akalın, A. (2019, Ekim). Engels ve Toplumcu Tıp. *Madde, Diyalektik ve Toplum*, II(4), s. 330-332.
- Aksu Tanık, F., & Taner, Ş. (2013). Aşıya Erişme Hakkı. C. Terzi, E. Yuvayapan, & E. Başer içinde, *Kapitalizmin Kısacasında Doğa, Toplum ve Bilim* (s. 284-295). İstanbul: Yordam Kitap.
- Aljazeera. (2020, May 1). *Trump 'confident' coronavirus may have originated in Chinese lab*. Aralık 9, 2023 tarihinde Aljazeera: <https://www.aljazeera.com/news/2020/5/1/trump-confident-coronavirus-may-have-originated-in-chinese-lab> adresinden alındı

- Anderson, T. (2023). *Developed the Hib Vaccine that Obliterated Hib Disease*. Temmuz 8, 2023 tarihinde ScienceHeroes.com: <https://www.scienceheroes.com/smith-hib> adresinden alındı
- Arıcan, I., & Badur, S. (2020). Aşı Karşıtlığı. O. Ş. Yenen, & S. Badur içinde, *Pandemi ve COVID-19* (s. 275-295). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Auerbach, C. A. (1996). Is Government the Problem or the Solution? *The San Diego Law Review*, XXXIII(495), s. 495-514.
- BAA. (2019). *Gıda Tekelleri Emekçi Halkın Bilgilenme Hakkını Nasıl Engelliyor?* İstanbul: Bilim ve Aydınlanma Akademisi.
- Bakırcı, Ç. M. (2020). Evrim, Evrim, Evrim: Her Yerde İşliyor. O. Ş. Yenen, & S. Badur içinde, *Pandemi ve COVID-19* (s. 46-74). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Balkız, B., & Öğütle, S. V. (2010). *Bilim Sosyolojisi İncelemeleri*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Bambra, C., Lynch, J., & E. Smith, K. (2021). *The Unequal Pandemic: COVID-19 and Health Inequalities*. Bristol: Bristol University Press.
- Bambra, C., Norman, P., & Johnson, N. (2020). Visualising regional inequalities in the 1918 Spanish flu pandemic in England and Wales. *Economy and Space*, LIII(4), s. 607-611.
- Bambra, C., Riordan, R., Ford, J., & Matthews, F. (2020). The COVID-19 pandemic and health inequalities. *Journal of Epidemiol Community Health*(74), s. 964–968.
- Barro, R. J., Ursúa, J. F., & Weng, J. (2020). The Coronavirus and the Great Influenza Pandemic: Lessons from the “Spanish Flu” for the. *Nber*.
- Başbuğ, G. (2021, Mayıs 9). *Asıl Mesele Tam da Patent*. Eylül 20, 2023 tarihinde Gazete Duvar: <https://www.gazeteduvar.com.tr/asil-mesele-tam-da-patent-2-haber-1521798> adresinden alındı
- BBC. (2021). *Covid aşısı: BM 10 ülkenin aşıların yüzde 75'ini aldığını, 130 ülkede aşı olmadığını açıkladı*. Eylül 18, 2023 tarihinde BBC News Türkçe: <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-56110667> adresinden alındı
- BBC. (2022, Mayıs 5). *WHO'dan Covid-19 ölümleri hesaplaması: Türkiye'de açıklananın 2,7 katı kişi hayatını kaybetti*. Kasım 16, 2023 tarihinde BBC Türkçe: <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-61333377> adresinden alındı

- Belek, İ. (2002). *Küba'da Sağlık: Sosyalizmin Başarısı*. İstanbul: Dünya Yayıncılık.
- Belek, İ. (2014). *Avrupa Sağlık Reformları* (Birinci Baskı b.). İstanbul: Yazılama Yayınevi.
- Belek, İ. (2016). *Sağlığın Politik Ekonomisi* (4. Baskı b.). İstanbul: Yazılama Yayınevi.
- Belek, İ. (2019). Küba Sağlıkta Neden ve Nasıl Başarılı Oldu? *Madde Diyalektik ve Toplum*, 2(1), s. 3-7.
- Bernal, J. D. (1965). *Science in History* (Third edition b., Cilt I). Middlesex, England: Penguin Books.
- Bernal, J. D. (1969). *Science in History* (Third edition b.). Middlesex, England: Penguin Books.
- Birdal, A. (2021). *Hegemonya Bunalımı ve Çin*. İstanbul: Yazılama Yayınevi.
- Boianovsky, M., & Erreygers, G. (2021). How Economists Ignored the Spanish Flu Pandemic in 1918–1920. *Erasmus Journal for Philosophy and Economics*, 14(1), s. 89-109.
- Bonadio, E. (2012). Compulsory Licensing of Patents: The Bayer/Natco Case. *European Intellectual Property Review*(10), s. 719-728.
- Carnoy, M. (2001). Gramsci ve Devlet. *Praksis*(3), s. 252-278.
- Cassedy, C. (2014, February 7). *Transcript of Bayer CEO Marjin Dekkers quote at the December 3, 2013 FT Event, regarding India compulsory license of Nexavar*. Temmuz 07, 2023 tarihinde Knowledge Ecology International: <https://www.keionline.org/22414> adresinden alındı
- Charu, V., Chowell, G., Mejia, L. S., Zuno, S. E., Aburto, V. H., Simonsen, L., . . . Viboud, C. (2011, November). Mortality Burden of the A/H1N1 Pandemic in Mexico: A Comparison of Deaths and Years of Life Lost to Seasonal Influenza. *Clinical Infectious Diseases*, 53(10), s. 985–993.
- Cinelli, M., Quattrocioni, W., Galeazzi, A., Valensise, C. M., Brugnoti, E., Schmidt, A. L., . . . Scala, A. (2020). The COVID-19 social media infodemic. *Scientific Reports*, 10(16598). doi:<https://doi.org/10.1038/s41598-020-73510-5>
- Civaner, M. (2013). Etik Kurulları Etik Değerlerini Koruyabilir mi? C. Terzi, E. Yuvayapan, & E. Başer içinde, *Kapitalizmin Kıskacında Doğa, Toplum ve Bilim* (1. Baskı b., s. 171-183). İstanbul: Yordam Kitap.
- Conner, C. D. (2013). *Halkın Bilim Tarihi* (3. Baskı b.). (Z. Ç. Kamburoğlu, Çev.) Ankara: Tübitak.

- Conner, C. D. (2022). Bilim Milyonlarca İsimsiz Emekçinin Ürünüdür. *Madde, Diyalektik ve Toplum*. (M. Gül, Röportaj Yapan, & M. Gül, Çevirmen)
- Conner, C. D. (2022). *The Tragedy of American Science: From The Cold War to Forever Wars*. Chicago: Haymarket Books.
- Çıtak, N. (2020). *COVID-19 ve Sınıfsal Eşitsizlik*. Türk Tabipleri Birliği. TTB.
- Daldal, A., Conker, A., & Nas, Ç. (2023, Eylül). Aşı Karşıtlığı ve Covid-19 Pandemisi Sürecinde Türkiye'deki Yansımalarına Kuramsal ve Sosyo-Politik Bir Bakış: Bilimselliğin Reddi, Tıbbileştirme ve Komplocu-Popülist Söylemler. *Amme İdaresi Dergisi*, 56(3), s. 35-58.
- Davies, P., Chapman, S., & Leask, J. (2002). Antivaccination activists on the world wide web. *Archives of Disease in Childhood*(87), s. 22-25.
- Demirden, S. F., Alptekin, K., Geboloğlu, I. K., & Öncel, S. Ş. (2022). Dünden Bugüne Türkiye’de Aşılama ve Aşı Üretiminin Tarihçesi. *Türk Mikrobiyol Cemiy Dergisi*, 52(4), s. 247-264. doi:doi:10.54453/TMCD.2022.52244
- Diarmuid, J. (2008). *Hell's Cartel: IG Farben and The Making of Hitler's War Machine*. New York: Metropolitan Books.
- DİSK. (2020). *COVID-19 Disk Raporu-3*. Devrimci İşçi Sendikaları. İstanbul: Disk-Ar.
- Duhem, P. (1987). *Medieval Cosmology: Theories of Infinity, Place, Time, Void, and the Plurality of Worlds*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Duralı, T. Ş. (2018). *Hayatın Anatomisi: Canlılar Bilimi Felsefesi, Evrim ve Ötesi*. (A. Yılmaz, Dü.) İstanbul: Dergah Yayınları.
- Engels, F. (1997). *İngiltere’de Emekçi Sınıfın Durumu*. (Y. Fincancı, Çev.) Ankara: Sol Yayınları.
- Engels, F. (1999). *Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu* (1. Baskı b.). (İ. Yarkın, Çev.) İstanbul: İnter Yayınları.
- Engels, F. (2000). *Tarihsel Materyalizm Üzerine Mektuplar 1890-1894* (2. Baskı b.). (Ö. Ünalın, Çev.) Bilim ve Sosyalizm Yayınları.
- Eren, İ. (2004, Eylül). Gelişmekte Olan Ülkeler ve Türkiye’de İlaç Ürünlerine Yönelik Fikri Mülkiyet Rejimi Değişikliklerinin Siyasal İktisadı. *Toplum ve Hekim*, XIX(5), s. 383-393.
- Eroğlu, E. H. (2016). Bilim Tarihinde Evrim Fikri. I. Akış, & N. E. Altınışik (Dü) içinde, *Evrimin Işığında* (s. 61-66). İstanbul: Yazılama Yayınevi.

- Falk, D. (2020, Nisan 19). *Science Correspondent*. Şubat 16, 2023 tarihinde Smithsonian: <https://www.smithsonianmag.com/science-nature/herbert-spencer-survival-of-the-fittest-180974756/> adresinden alındı
- Fazlıoğlu, İ. (2004). İki Ucu Müphem Bir Köprü: 'Bilim' ile 'Tarih' ya da 'Bilim Tarihi'. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 11(4), s. 9-27.
- Fox, S., Rainie, L., Horrigan, J., Spooner, T., Burke, M., Lewis, O., & Carter, C. (2000). *The online health care revolution: how the web helps Americans take better care of themselves*. Pew Internet and American Life Project.
- Garber, D., Gaukroger, S., Wilson, C., Clucas, S., Jolley, N., Garrett, D., . . . Sorell, T. (2010). *Scientia in Early Modern Philosophy*. London: Springer.
- Gavi. (2023). *About COVAX*. Aralık 12, 2023 tarihinde [gavi.org: https://www.gavi.org/covax/about](https://www.gavi.org/covax/about) adresinden alındı
- Gavroğlu, K. (2006). *Bilimlerin Geçmişinden Tarih Üretmek*. (A. Çokona, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Gençoğlu, A. Y. (2013, Temmuz). Ticari Kapitalizmden Sanayi Kapitalizmine: Merkanilizm, Liberalizm ve Marksizm. *Toplum Bilimleri Dergisi*, 7(13), s. 79-94.
- Gençoğlu, A. Y. (2020). Kapitalizme Teorik Yaklaşımlar: Kapitalist Ekonomik Sistemin Temel Nitelikleri Üzerinden Karşılaştırmalı Bir Analiz. *Temaşa Felsefe Dergisi*(14), s. 237-256.
- Ghosh, J. (2021, March 3). *The Political Economy of Covid-19 Vaccines*. Eylül 16, 2023 tarihinde The India Forum: <https://www.theindiaforum.in/article/political-economy-covid-19-vaccines> adresinden alındı
- Gillray, J. (2021). The Cow Pox. *The Cow Pox, -or- The wonderful effects of new inoculation*. Aralık 30, 2023 tarihinde <https://www.themorgan.org/blog/cow-pock-or-wonderful-effects-new-inoculation> adresinden alındı
- Gold, E. R. (2022, October). What the COVID-19 pandemic revealed about intellectual property. *Nature Biotechnology*, 40, s. 1428-1430.
- Gorry, C. (2017, January). Cuba's Family Doctor-and-Nurse Teams: A Day in the Life. *MEDICC Review*, 19(1), s. 6-9.

- Göktürk, A., Aşut,, A., Özoğlu, B., Cengiz, B., Kılıç, B., Terzi, C., . . . Demiral, Y. (2006). *Eleştirel Sağlık Sosyolojisi Sözlüğü*. (E. Nalçacı, O. Hamzaoglu, & E. Özalp, Dü) İstanbul: Dünya Yayıncılık.
- Gray, F. (2000). The Law suit. S. M. Reverby, & S. M. Reverby (Dü.) içinde, *Tuskegees Truths: Rethinking the Tuskegee Syphilis Study*. Chapel Hill and London: The University of North Carolina Press.
- Gül, M. (2022). Emperyalizmin Meşruiyet Araçları. *Madde, Diyalektik ve Toplum*, 5(1), s. 41-49.
- Harman, C. (2019). *Halkların Dünya Tarihi* (Yedinci Baskı b.). (U. Kocabaşoğlu, Çev.) İstanbul: Yordam Kitap.
- Hekimoğlu, C. (1989, Ocak). Sınıflar ve Siyasetçiler. *Gelenek*(23). <https://gelenek.org/siniflar-ve-siyasetciler/> adresinden alındı
- Henry, J. (2011). *Bilim Devrimi ve Modern Bilimin Kökenleri* (Üçüncü Basım b.). İstanbul: Küre Yayınları.
- Hessen, B. (2019). *Newton'ın Principia'sının Toplumsal ve İktisadi Kökleri* (1. Basım b.). (Ü. Şenesen, Çev.) İstanbul: Yordam Kitap.
- Hessen, B., & Grossmann, H. (2009). *The Social and Economic Roots of the Scientific Revolution* (1st edition b.). (G. Freudental, & P. Mclaughlin, Dü) Heidelberg: Sprinder.
- Hikmet, N. (1992). *Kuvayi Milliye* (6. Basım b.). İstanbul: Adam Yayınları.
- Hixenbaugh, M. (2020, March 5). *Scientists were close to a coronavirus vaccine years ago. Then the money dried up.* Temmuz 12, 2023 tarihinde nbcnews: <https://www.nbcnews.com/health/health-care/scientists-were-close-coronavirus-vaccine-years-ago-then-money-dried-n1150091> adresinden alındı
- Hotez, P. J. (2021). America's deadly flirtation with antiscience and the medical freedom movement. *The Journal of Clinical Investigation*, 131(7), s. 1-3. doi:<https://doi.org/10.1172/JCI149072>
- Huberman. (2007). *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla* (7. Baskı b.). İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Husson, M. (2012). *10 Derste Kapitalizm*. (S. O. Binatlı, Çev.) İstanbul: Habitus Yyıncılık.
- Hylton, J. (2003). *Improving Health Through Intersectoral Cooperation*. Ottawa: The Muttart Foundation.

- IHME. (2023, April 1). *COVID-19 Projections*. Kasım 16, 2023 tarihinde IHME: <https://covid19.healthdata.org/global?view=cumulative-deaths&tab=trend> adresinden alındı
- ILSI. (2023). *Mission & Operating Principles*. Ağustos 8, 2023 tarihinde ILSI Global: <https://ils.org/about/mission/> adresinden alındı
- İnalçık, H. (2013). *Rönesans Avrupası: Türkiye'nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci* (4. Basım b.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İnceoğlu, Y. G., & Çoban, S. (2021). Pandemi, Neoliberalizm, Ekoloji, Korku ve Medya. Y. G. İnceoğlu, S. Çoban, F. Bildirici, B. Aydın, C. Ertuna, İ. H. Polat, . . . A. Tunç, Y. Inceoglu, & S. Çoban (Dü) içinde, *Pandemi Neoliberalizm Medya* (s. 12-40). Ayrıntı Yayınları.
- İrzık, G. (2008). Bilimsel Araştırma Ahlakı. A. Erzan, G. Irzık, E. Kansu, Ş. Ruacan, A. Tekcan, A. Tolun, Y. Yılmaz, & A. Erzan (Dü.) içinde, *Bilim Etiği El Kitabı*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Kılıçaslan, Ö. (2020). Aşı Karşıtlığı Tarihçesi. C. Yakıncı (Dü.) içinde, *Güncel Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları* (s. 25-41). Akademisyen Yayınevi .
- Korlu, Ö., Bakioğlu, M., & Gencer, E. G. (2021). *Eğitim Yönetişimi ve Finansmanı: Eğitim İzleme Raporu 2021*. Eğitim Reformu Girişimi (ERG).
- Koyre, A. (1943). Galileo and Plato. *Journal of the History of Ideas*, IV(4), s. 400-428.
- Koyre, A. (2004). *Bilim Tarihi Yazıları* (6. Basım b.). Ankara: Tübitak Popüler Bilim Kitapları.
- Koyuncu, H. (2020, Aralık 12). *Koronavirüs aşısı geliştiren Pfizer firmasının Nijerya'dan ABD'ye karıştığı skandallar neler?* Eylül 20, 2023 tarihinde Euronews: <https://tr.euronews.com/2020/12/06/koronavirus-as-s-gelistiren-pfizer-firmas-n-n-nijerya-dan-abd-ye-kar-st-g-skandallar-neler> adresinden alındı
- Krimsky, S. (2003). *Science in the Private Interest: Has the Lure of Profits Corrupted Biomedical Research?* Lanham: Rowman & Littlefield Publishers.
- Kuhn, T. (2007). *Kopernik Devrimi*. (H. Turan, B. Dursun, & S. Çelik K., Çev.) Ankara: İmge Kitapevi.
- Kuhn, T. S. (1996). *The Structure of Scientific Revolutions* (Third Edition b.). Chicago: The University of Chicago Press.
- Lafargue, P. (2016). *Tembellik Hakkı*. (S. Engin, Çev.) İstanbul: Say Yayınları.

- Lancker, W. V., & Parolin, Z. (2020). COVID-19, school closures, and child poverty: a social crisis in the making. *TLancet. Public health*, 5 (5), s. 243–244. doi:[https://doi.org/10.1016/S2468-2667\(20\)30084-0](https://doi.org/10.1016/S2468-2667(20)30084-0)
- Lenin, V. İ. (2014). *Kapitalizmin En Yüksek Aşaması Emperyalizm*. (O. Geridönmez, Çev.) İstanbul: Evrensel Basım Yayın.
- Lenzer, J. (2006, May 27). Secret report surfaces showing that Pfizer was at fault in Nigerian drug tests. *BMJ*, 332(7552).
- Lindemann, M. (1999). *Medicine and Society in Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Luther, C. A. (2005). Framing of the 2003 US Iraq War demonstrations: An analysis of news and partisan texts. *Journalism & Mass Communication Quarterly*, 82(1), s. 78-96.
- Magner, N. L. (2005). *A History of Medicine*. Boca Raton: Taylor & Francis Group.
- Marcus, M. B. (2021, January 20). *Ensuring Everyone in the World Gets a COVID Vaccine*. Eylül 18, 2023 tarihinde Duke Global Health Institute,: <https://globalhealth.duke.edu/news/ensuring-everyone-world-gets-covid-vaccine> adresinden alındı
- Marks, K., & Engels, F. (1999). *Alman İdeolojisi* (4. Baskı b.). (S. Belli, Çev.) Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. (1993). *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı* (5. Baskı b.). (S. Belli, Çev.) Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. (2015). *Kapital* (8. Baskı b., Cilt I). (M. Selik, & N. Satlıgan, Çev.) İstanbul: Yordam Kitap.
- Marx, K., & Engels, F. (2018). *Komünist Manifesto*. (T. Bora, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- McCartney, G., Leyland, A. H., Walsh, D., & Dundas, R. (2021). Scaling COVID-19 against inequalities: should the policy response consistently match the mortality challenge? *75*(4), s. 315-320. Mayıs 21, 2023 tarihinde <https://jech.bmj.com/content/75/4/315> adresinden alındı
- McClellan, J. E., & Dorn, H. (2018). *Dünya Tarihinde Bilim ve Teknoloji* (6. Baskı b.). (M. Alev, Dü.) Ankara: Akılçelen Kitaplar.
- McGarity, O. T., & Wagner, E. W. (2008). *Bending Science*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

- Mendenhal, E., Newfield, T., & Tsai, A. C. (2022). Syndemic theory, methods, and data. *Social Science & Medicine*(295). doi:<https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2021.114656>
- Merton, R. (1938). Science and the Social Order. *Philosophy of Science*, V(3), s. 321-337.
- Merton, R. (1974). The Normative Structure of Science. R. Merton, & N. W. Storer (Dü.) içinde, *The Sociology of Science: Theoretical and Empirical Investigations* (s. 267-278). Chicago: The University of Chicago Press.
- Miliband, R. (1973, November). Poulantzas and the Capitalist State. *New Left Review*(82), s. 83-92.
- Morabia, A. (2021, August 4). Why Does Influenza Hit the Poor More Than the Rich? A 1931 Social Epidemiology Article That Broke New Ground in the History of Confounding, Mediation, and Interaction. *American Journal of Epidemiology*, CXC(11), s. 2235–2241.
- Musgrove, P. (2000). Health Insurance: the influence of the Beveridge Report. *Bulletin of the World Health Organization*, 78(6), s. 845-846.
- Nalçacı, E. (2017). *Tarihselci Yöntem ve Bilim Tarihi*. İstanbul: Yazılama Yayınevi.
- Nalçacı, E. (2021, Aralık 19). 20. Yüzyılda Sınıf Mücadeleleri, Bilim Felsefesi ve Kuhn'un Bilimsel Devrimlerin Yapısı. *Madde, Diyalektik ve Toplum*, IV(4), s. 277-284.
- Nalçacı, E. (2023). Baş Aşağı Duran Bir Diyalektik: Kuhn'un Bilimsel Devrimlerin Yapısı. *Tarihselci Yöntem ve Bilim Tarihi* (3. Baskı b., s. 395-414). içinde İstanbul: Yazılama Yayınevi.
- Nalçacı, E., Gül, G., Akış, I., Olpak, M. A., Öztarhan, A., Bülent, C., . . . Özkan, E. (2019). *Bilimsel Yen Verilerin Işığında Diyalektik Materyalizm* (2. Baskı b.). (E. Nalçacı, I. Akış, & M. A. Olpak, Dü) İstanbul: Yazılama Yayınevi.
- Nestle, M. (2007). *Food politics: how the food industry influences nutrition and*. Berkeley, Los Angeles, London: UNIVERSITY OF CALIFORNIA PRESS.
- Nix, E. (2017, June 13). *Tuskegee Experiment: The Infamous Syphilis Study*. Ocak 10, 2024 tarihinde History: <https://www.history.com/news/the-infamous-40-year-tuskegee-study> adresinden alındı
- Osman, E., & Baki, A. E. (2009). Sağlıkta Dönüşüm: Eleştirel Bir Değerlendirme. *Türkiye Psikiyatri Derneği Bülteni*, 12(1), s. 33-44.

- Ostergard, R. L. (1999). Intellectual Property: A Universal Human Right? *Human Rights Quarterly*, XXI(1), s. 156-178.
- Öcek, Z., & Çiçeklioğlu, M. (2012, Ocak). Türkiye'de Aşı Üretiminde Neler Oluyor? *Toplum ve Hekim*, 27(1), s. 53-63.
- Önal, N. E. (2023). *İnsan Bencil mi?* (4. Baskı b.). (Z. Ö. Durmuş, Dü.) İstanbul: Yazılama Yayınevi.
- Özdemir, A. (2016, Aralık). Patent Yönünden Ticaretle Bağlantılı Fikri Mülkiyet Hakları Anlaşmasının Temel İlaçlara Ulaşımında Getirdiği Kısıtlamalar. *Uludağ Journal of Economy and Society / B.U.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, XXXV(2), s. 25-54.
- Özdemir, Ö. (2017, Ocak 06). *Sendika.org*. Sendika.org: <https://sendika.org/2017/01/zenginler-onu-sevmeseydi-hitler-bugun-hitler-olabilir-miydi-onder-ozdemir-397593/> adresinden alındı
- Özdemir, Ö. (2019, Aralık 22). *Nazilerin arkasındaki kimya devi: Bayer'den IG Farben'e*. Temmuz 5, 2023 tarihinde Sendika.org: <https://sendika.org/2019/12/nazilerin-arkasindaki-kimya-devi-bayerden-ig-farbene-572484/> adresinden alındı
- Özkan, N. (2019). Toplum Sağlığının Hizmetinde Bilim ve Teknoloji: Küba'da Biyoteknoloji Deneyimi. *Madde, Diyalektik ve Toplum*, 2(1), s. 8-18.
- Özkan, Ö. (2003, Ocak). Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nde Sağlık Hizmetleri. *Toplum ve Hekim*, s. 32-40.
- Pala, Ö. E. (2022, Haziran). İlaç ve Aşılar da Patent Koruması. *Madde, Diyalektik ve Toplum*, V(2), s. 119-125.
- Porter, A. (2021, February 26). *Distribution of COVID-19 Vaccine Haunted by Tuskegee Experiment*. Mayıs 27, 2023 tarihinde Rocky Mountain: <https://www.rmpbs.org/blogs/rocky-mountain-pbs/distribution-of-covid19-vaccine-haunted-by-tuskegee-experiment/> adresinden alındı
- Quammen, D. (2020, January 28). *We Made the Coronavirus Epidemic: It may have started with a bat in a cave, but human activity set it*. Aralık 10, 2023 tarihinde New York Times. adresinden alındı
- Quammen, D. (2020, January 28). *We Made the Coronavirus Epidemic:: It may have started with a bat in a cave, but human activity set it loose*. Aralık 6, 2023 tarihinde The New York

Times: <https://www.nytimes.com/2020/01/28/opinion/coronavirus-china.html>
adresinden alındı

R. Williams, J. (2015). *Dünya Tabipler Birliği Tıp Etiği El Kitabı* (3. Baskı b.). (M. Civaner, Çev.) World Health Communication Association.

Reichenbach, H. (1978). *Selected Writings: 1909-1953*. Dordrecht, Holland: D. Reidel Publishing Company.

Richards, G. D. (2004). *Intellectual property rights and global capitalism : the political economy of the TRIPS Agreement*. New York: M.E. Sharpe.

Robbins, R. (2021). *The New York Times*. Eylül 18, 2023 tarihinde Moderna, Racing for Profits, Keeps Covid Vaccine Out of Reach of Poor: <https://www.nytimes.com/2021/10/09/business/moderna-covid-vaccine.html>
adresinden alındı

Rosen, W. (2014). *The Third Horseman: Climate Change and the Great Famine of the 14th Century*. New York: Viking Penguin.

Røttingen, J.-A., Regmi, S., Eide, M., Young, A. J., Viergever, R. F., Årdal, C., . . . Terry, R. F. (2013, October 12). Mapping of available health research and development data: what's there, what's missing, and what role is there for a global observatory? *Lancet*, 382(9900), s. 1286-1307.

Rubin, I. I. (2010). *Marx'ın Emek Değer Teorisi* (1. Baskı b.). (U. S. Akalın, Çev.) İstanbul: Kalkedon Yayınları.

Ryan, M. (1998). *Knowledge Diplomacy: Global Competition and the Politics of Intellectual Property*. Washington: Brookings Institution Press.

Ryan, R. J., Olson, L. M., Glarum, I. F., & Kirchner, A. W. (2009). *Pandemic Influenza: Emergency Planning and Community Preparedness*. (R. R. Jeffrey, Dü.) Boca Raton/Florida: CRC Press Taylor&Francis Group.

Saçaklıoğlu, F., Davas, A., Döner, B., Durusoy, R., Ergin, I., Erol, N., & Hassoy, H. (2003). *Aşı Pazarı Can Pazarı: Aşı Üretiminin Perde Arkası*. Ankara: Türk Tabipleri Birliği.

Saltzman, I. Z. (2023, February 13). Diversionary Words: Trump, China and the COVID-19. *Chinese Political Science Review*. doi:<https://doi.org/10.1007/s41111-023-00235-x>

- Sangal, A. (2021, Mayıs 6). *Supporting a TRIPS waiver is a bad idea, developer of the Pfizer/BioNTech vaccine says*. Eylül 21, 2023 tarihinde CNN: https://edition.cnn.com/world/live-news/coronavirus-pandemic-vaccine-updates-05-06-21/h_04a5c191b8f9017aab687a9334cb2e28 adresinden alındı
- Sarı, S., & Çöl, M. (2023, Temmuz). COVID-19 ile ilişkili Fazladan Ölümün Türkiye'deki ve Dünyadaki Durumuna Bir Bakış. *Toplum ve Hekim*, 38(4), s. 295-304.
- Sekalala, S., Forman, L., Hodgson, T., Mulumba, M., Ganafa,, H. N., & Meier, B. M. (2021, July 12). Decolonisin human rights: how intellectual property laws result in unequal access to the COVID-19 vaccine. (S. Abimbola, Dü.) *BMJ Global Health*, VI(7).
- Semmel, B. (1968). *Imperialism and Social Reform: English Social-Imperial Thought 1895-1914*. New York: Anchor Books.
- Sherwood, M. (2007). *Britain, slavery and the trade in enslaved Africans*. Mart 11, 2023 tarihinde Institute of Historical Research: <https://archives.history.ac.uk/history-in-focus/Slavery/articles/sherwood.html> adresinden alındı
- Shoemaker, P. J., & Reese, S. D. (2014). *Mediating the Message in the 21st Century* (Third edition b.). New York: Routledge.
- Sigerist, H. E. (1941, January 1). The People's Misery: Mother of Diseases. *Bulletin of the History of Medicine*, IX(1).
- Smith, R. D. (2003). *The Promise of Vaccines: The Science and the Controversy*. New York: American Council on Science and Health.
- Sodano, V. (2012). Food Policy Beyond Neo-Liberalism. D. Erasga (Dü.) içinde, *Sociological Landscape - Theories, Realities and Trends* (s. 375-402). Rijeka: IntechOpen.
- Soysal, A. (2018). Aşı Karşıtlığı. *Madde Diyalektik ve Toplum*, 1(3), s. 263-271.
- Sönmez, M. (2011). *Paran Kadar Sağlık: Türkiye'de Sağlıkın Ticarileşmesi*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Steinberg, J. (2011). *Bismarck : A Life*. New York: Oxford University Press.
- Stephens, J. (2006, Mayıs 7). *Panel Faults Pfizer in '96 Clinical Trial In Nigeria Unapproved Drug Tested on Children*. Eylül 20, 2023 tarihinde The Washington Post: <https://www.washingtonpost.com/archive/politics/2006/05/07/panel-faults-pfizer-in-96-clinical-trial-in-nigeria-span-classbankheadunapproved-drug-tested-on-childrenspan/73545064-6035-4715-8070-4c5a65e9a9cd/> adresinden alındı

- Sulukan, E. E., Küçüköğlu, K., & Gül, H. İ. (2009). AIDS ve Tedavisinde Kullanılan İlaçlar. *Ankara Eczacılık Fakültesi Dergisi*, XXXVIII(1), s. 47-78.
- Sutton, C. A. (2010). *Wall Street and The Rise of Hitler*. West Sussex: Clairview Books.
- Sydenstricker, E. (1931, January 23). The Incidence of Influenza among Persons of Different Economic Status during the Epidemic of 1918. *Public Health Reports (1896-1970)*, XLVI(4), s. 154-170.
- Tandans Veri Bilim Danışmanlığı ve Teyit.org. (2020, Ağustos 14). *Araştırma: Türkiye’de bilgi ekosistemi pandemi sürecinden nasıl etkilendi?* Aralık 14, 2023 tarihinde Teyit.org. adresinden alındı
- Telif Hakları Genel Müdürlüğü. (2020). *Ticarette Bağlantılı Fikri Mülkiyet Anlaşması (TRIPS)*. Temmuz 18, 2023 tarihinde T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı: <https://www.telifhaklari.gov.tr/Ticarette-Baglantili-Fikri-Mulkiyet-Anlasmasi-TRIPS#:~:text=1986%2D1994%20y%C4%B1llar%C4%B1%20aras%C4%B1nda%20s%C3%BCrd%C3%BCr%C3%BClen,haklar%C4%B1n%C4%B1%20d%C3%BCzenleyen%20bir%20anla%C5%9Fma%20olarak> adresinden alındı
- The HDR UK COALESCE Consortium. (2024, January 15). Undervaccination and severe COVID-19 outcomes: meta-analysis of national cohort studies in England, Northern Ireland, Scotland, and Wales. *The Lancet*. doi:[https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(23\)02467-4](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(23)02467-4)
- Thyssen, F. (1941). *I Paid Hitler*. London: Hodder and Stoughton.
- TOBB. (2019, Eylül 7). *Fikri mülkiyet haklarının ihlali hırsızlığa girer*. Temmuz 19, 2023 tarihinde Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği: <https://tobb.org.tr/Sayfalar/Detay.php?rid=24979&Ist=MansetListesi> adresinden alındı
- Tokalak, İ. (2019). *Dünyada İlaç ve Kimya Terörü* (3. Baskı b.). (F. B. Çabuk, Dü.) İstanbul: Ataç Yayınları.
- Tooze, A. (2006). *The Wages of Destruction* . London: Penguin Books.
- Tsiang, A., & Havas, M. (2021, April 12). COVID-19 Attributed Cases and Deaths are Statistically Higher in States and Counties with 5th Generation Millimeter Wave Wireless Telecommunications in the United States. *Medical Research Archives*, 9(4). doi:<https://doi.org/10.18103/mra.v9i4.2371>

- TTB. (2012). Sosyalleştirmenin İdeolojisi. A. Akalın içinde, *Türkiye'de Sosyalleştirmenin 50 Yılı* (s. 19-20). Ankara: Türk Tabipleri Birliği Yayınları.
- TÜİK. (2023). *Ölüm ve Ölüm Nedeni İstatistikleri, 2022*. Kasım 17, 2023 tarihinde TÜİK: <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Olum-ve-Olum-Nedeni-Istatistikleri-2022-49679> adresinden alındı
- Türk Toraks Derneği. (2020). COVID-19 Pandemisinde Sosyal Belirleyiciler ve Eşitsizlik. A. Kocabaş içinde, *COVID-19 Pandemisi ve Sağlığın Sosyal Bileşenleri*. Ankara: Türk Toraks Derneği COVID-19 E-Kitapları Serisi.
- Virchow, R. C. (2006, December). Report on the Typhus Epidemic in Upper Silesia. *American Journal of Public Health*, 96(12), s. 2102-2105.
- Wang, C., Horby, P. W., & Hayden, F. G. (2020, January 15). A novel coronavirus outbreak of global health concern. *The Lancet*(395), s. 470-473. Aralık 31, 2023 tarihinde <https://www.thelancet.com/action/showPdf?pii=S0140-6736%2820%2930185-9> adresinden alındı
- Weissbach, L. S. (1977, March). Child Labor Legislation in Nineteenth-Century France. *The Journal of Economic History*, XXXVII(1), s. 268-271.
- Welch, H., Schwartz, L. M., & Woloshin, S. (2013). *Aşırı Teşhis: Sağlık Adına Hasta Etmek*. (A. Akalın, Çev.) İstanbul: İnsev Yayınları.
- WHO. (1963). *Health Education in the USSR*. Geneva: World Health Education.
- WHO. (1970). *Postgraduate Education for Medical Personnel in the USSR*. Geneva: World Health Organization.
- WHO. (2021, January 18). *WHO Director-General's opening remarks at 148th session of the Executive Board*. Aralık 13, 2023 tarihinde World Health Organization: <https://www.who.int/director-general/speeches/detail/who-director-general-s-opening-remarks-at-148th-session-of-the-executive-board> adresinden alındı
- WHO. (2022, May 5). *14.9 million excess deaths associated with the COVID-19 pandemic in 2020 and 2021*. Aralık 16, 2023 tarihinde World Health Organization: <https://www.who.int/news/item/05-05-2022-14.9-million-excess-deaths-were-associated-with-the-covid-19-pandemic-in-2020-and-2021> adresinden alındı

- WHO. (2022, May). *Global excess deaths associated with COVID-19, January 2020 - December 2021*. Ekim 10, 2023 tarihinde World Health Organization: <https://www.who.int/data/stories/global-excess-deaths-associated-with-covid-19-january-2020-december-2021> adresinden alındı
- WHO. (2023). *History of the Smallpox Vaccine*. Eylül 3, 2023 tarihinde World Health Organization: [https://www.who.int/news-room/spotlight/history-of-vaccination/history-of-smallpox-vaccination?topicsurvey=ht7j2q\)&gclid=EAlaIQobChMlJMaB7p6OgQMVUg8GAB0znQFeEAAAYASAAEgJgL_D_BwE](https://www.who.int/news-room/spotlight/history-of-vaccination/history-of-smallpox-vaccination?topicsurvey=ht7j2q)&gclid=EAlaIQobChMlJMaB7p6OgQMVUg8GAB0znQFeEAAAYASAAEgJgL_D_BwE) adresinden alındı
- WHO. (2023). *Working for global equitable access to COVID-19 vaccines*. Aralık 17, 2023 tarihinde World Health Organization: <https://www.who.int/initiatives/act-accelerator/covax> adresinden alındı
- Wilkinson, R. (2002). *Unhealthy Societies: The Afflictions of Inequality*. London: Routledge.
- Wilkinson, R., & Marmot, M. (2003). *Social Determinants of Health: The Solid Facts*. Copenhagen: WHO.
- World Food Programme. (2023). *Global Monitoring of School Meals During COVID-19 School Closures*. Aralık 1, 2023 tarihinde WFP: https://cdn.wfp.org/2020/school-feeding-map/?_ga=2.201921873.1733416669.1586285970-1859366263.1586285970 adresinden alındı
- WTO. (2023). *TRIPS — Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights*. Temmuz 18, 2023 tarihinde World Trade Organization: https://www.wto.org/english/tratop_e/trips_e/trips_e.htm adresinden alındı
- Yavaş, H. (2021). Büyük Kıtlık Döneminde Kuzey Avrupa: Sosyoekonomik Sorunlar ve Çözüm Arayışları (1315-1318). *Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi*(5), s. 247-268.
- Yıldırım, N. (2023). Türkiye’de çiçek aşısı üretimi, 1840-1980. *Türk Hijyen ve Deneysel Biyoloji Dergisi*, 80(3), s. 387-406.
- Yolun, M. (2020, Nisan). İspanyol Gribinin Kısa Bir Öyküsü. *Toplumsal Tarih*(316), s. 74-80.